

“TƏHSİL MİLLƏTİN GƏLƏCƏYİDİR”

RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI

Veb-konfrans

10 may 2020

www.wcu.edu.az

TƏŞKİLATI VƏ ELMİ KOMİTƏ

Hüseyn Bağirov – professor, Qərbi Kaspi Universiteti, Qəyyumlar Şurasının sədri
Fikrət Sadıxov – professor, Qərbi Kaspi Universiteti
Elnara Qazı-zadə – dosent, Qərbi Kaspi Universiteti
Əlimuxtar Muxtarov – fil.ü.f.d., AMEA-nın Gəncə bölməsi
Elvin Talışmski – s.e.ü.f.d., Bakı İslam Universiteti
Nurlan Nəsirov – t.ü.f.d., Qərbi Kaspi Universiteti
Arif Əlizadə – t.ü.f.d., Qərbi Kaspi Universiteti
Tural Vəlizadə – müəllim, Qərbi Kaspi Universiteti
Natəvan Kərəmova – b.ü.f.d., Qərbi Kaspi Universiteti
Ayaz Məmmədov – b.ü.f.d., Qərbi Kaspi Universiteti
Adıgözəl Məmmədov – müəllim, Qərbi Kaspi Universiteti
Tahirə Əliyeva – müəllim, Qərbi Kaspi Universiteti

İŞÇİ QURUPU

Elxan Rəhimov – müəllim, Qərbi Kaspi Universiteti
Urfan Muradlı – Gənclərlə Humanitar və Sosial Tədbirlərin Təşkili və Təşviqi şöbəsinin müdiri
Vəfa Osmanova – tyutor, Qərbi Kaspi Universiteti
Cəmil Nəhmətov – IT xidməti, Qərbi Kaspi Universiteti
Orxan Orucəliyev – IT xidməti, Qərbi Kaspi Universiteti
Aysel Bədəlova – dizayner, Qərbi Kaspi Universiteti
Balabacı Cavadova – Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, Qərbi Kaspi Universiteti
Xədicə Əkbərova – Qərbi Kaspi Universitetinin tələbəsi (köməkçi)
Könül Müseyibova – Qərbi Kaspi Universitetinin tələbəsi (köməkçi)

MÜNDƏRİCAT

Amanəliyeva Aygün. Görkəmli dövlət xadimi və natiq-mütəfəkkir Heydər Əliyevin müdrik fikirlərində öz əksini tapan kəmiyyət məzmunlu vahidlər.....	6
Ağayev Emil. Asif Azərəlli yaradıcılığında milli vətənpərvərlik motivləri.....	15
Allahverdiyeva Samirə. Azərbaycanda gömrük işinin təşkilinin əsas istiqamətləri.....	18
Amanova Şahnaz. İqlim və turizm rekreasiya potensialı arasında əlaqənin coğrafi informasiya sistemlərində təhlili.....	23
Atakişiyev Samir, Fərhadi Püstə. Antiböhranlı idarəetmənin təkmilləşdirilməsinə dair beynəlxalq təcrübə.....	27
Bağızadə Səriyə. Azərbaycan dili dərslərində didaktik oyunlardan istifadənin əhəmiyyəti.....	30
Bağirova-Babazadə Günay. Yeniyetmənin sosiallaşma prosesi və onun sosiallaşmasına təsir edən amillər.....	34
Əhmədova Esmira, Kazımova Elnurə. Ticarət obyektlərinin optimal təchizati məsələsinin modeli.....	38
Əliyeva Roza. Azərbaycanda innovativ turizm.....	41
Алиева Тахира. Методы аргументации.....	44
Əzizov Oqtay, Məmmədov Cavid. Müəyyən dövr ərzində elektrik enerjisi üzrə sərfiyyat funksiyasının interpolyasiya üsulları ilə r proqramlaşdırma dilində qurulması.....	47
Насијева Айтән. XX əsr dilçiliyində “tipologiya” anlayışının yeni təfsiri barədə.....	52
Həsənova Elnarə, Əmrahova Samirə. Azərbaycan dili dərslərində müasir pedaqoji texnologiyaların kompleks tətbiqi.....	56
Гасанова Наргиз, Зейналлы Элай. Преимущества и недостатки лизинговой формы финансирования для арендатора (лизингополучателя).....	61
Гасанов Элнур. Историко-социологические основы изучения роли интеллигенции в развитии общества.....	65
Hüseynov İlyas. TAP layihəsi: Azərbaycan-Yunanıstan enerji münasibətlərində yeni mərhələ.....	69
İbrahimova Aynur. Təlim prosesində inteqrasiyanın inkişafı və ümumi məsələləri.....	73
Kərəmova Natəvan, Məmmədova Zöhrə. İmtahan stressi zamanı yaranan simptomlar və profilaktika üsulları.....	76
Kərimov Ədalət, İsayeva Dilarə. Neft çıxarmada investisiyaların layihələndirilməsinin optimal həllərinin sintezi.....	79

Qafarov Qadir. Təhsilverənlərin keyfiyyət göstəriciləri.....	83
Quliyeva İlahə. Talış dağlarının müasir landşaftlarından rekreasiya məqsədləri üçün istifadənin perspektivləri və problemləri.....	87
Məmmədova Aygün. Milli Azərbaycan tarixi muzeyində qorunan Elxani sikkələri.....	90
Məmmədova Bədircahan. Doqquzpara abidəsinin arxeoloji tədqiqi.....	97
Məsimova İradə. Turizmin regionların iqtisadi inkişafında rolu.....	102
Наджафова Лейла. Роль факторов, влияющих на мировой рынок нефти.....	105
Panaliyev Əliheydər. Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın nəqliyyat sisteminin inkişafına təsiri.....	109
Rəhimli Aynurə. İngilis dilində “zadəganlıq” konseptinə daxil olan leksik vahidlərin vokativlik mövqeyindəki semantik özəlliklərinin linqvokulturoloji və linqvopraqmatik əsaslandırmasına dair.....	114
Rüstəmovna Cəmilə. Diplomatik terminlərin Azərbaycan dövlətçiliyinin xarici siyasətində rolu (tarixi aspektdə və müasir mərhələdə).....	119
Rzayeva Samirə. “Emosiya” konseptinin leksik-frazeoloji inventarının formalaşmasında zoomorfizmlərin roluna dair (Azərbaycan, İngilis və Rus dillərində ədəbiyyat materiallarına istinadən).....	123
Səfərli Aynur. Mərdlik və fədakarlıq rəmzi kimi anılan İmadəddin Nəsimi.....	128
Şeydayeva Aysel. İbtidai siniflərdə şagird nitqi üzərində dil hadisələrinin müşahidəsinin əhəmiyyəti.....	133
Talışinski Elvin. Təhsil – sosial institut kimi (sosial-fəlsəfi baxış).....	136
Yolçuzadə Pərişan. Nitq inkişafı üzrə işin ən yüksək mərhələsi-rabitəli nitq.....	141
Zərbəliyeva Şəbnəm. Maliyyə bazarlarının formalaşması və fəaliyyət mexanizmi ilə bağlı müxtəlif konseptual yanaşmalar.....	144

GÖRKƏMLİ DÖVLƏT XADİMİ VƏ NATİQ-MÜTƏFƏKKİR HEYDƏR ƏLİYEVİN MÜDRİK FİKİRLƏRİNDƏ ÖZ ƏKSİNİ TAPAN KƏMİYYƏT MƏZMUNLU VAHİDLƏR

Amanəliyeva Aygün

AMEA, İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
amaneliyeva@mail.ru

*“Hər bir insan üçün onun milli mənsubiyyəti, onun qürur mənbəyidir.
Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam!”*
Heydər Əliyev

XÜLASƏ

Böyük şəxsiyyət, dünya şöhrətli siyasətçi, müstəqil Azərbaycan dövlətinin xilaskarı, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev haqqında məqalə yazmaq şərəfli və məsuliyyətlidir. Məqalədə əvəzsiz milli sərvətimiz olan Azərbaycan dilindən və onun sehrindən, dilimizin inkişafında, qorunmasında və cilalanmasında xüsusi tarixi xidmətləri olan, xalqımızın ictimai-siyasi, mənəvi dünyasında silinməz iz buraxan, qəlbində Azərbaycan adlı bir alov gəzdirən dünya şöhrətli siyasətçi, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qoruyucusu Heydər Əliyevin əməli fəaliyyətindən söz açılır. Məqalədə milli-mənəvi sərvətimiz hesab edilən Azərbaycan dilinin inkişafında əvəzsiz xidməti olan Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müdrək fikirləri və kəlamları toplanmış, Ulu öndərin Azərbaycan dili haqqında imzaladığı qanun, fərman və sərəncamlar öz əksini tapmışdır. Məqalədə həmçinin, Heydər Əliyevin ana dili, milli-mənəvi dəyərlərimiz və mədəniyyətimizlə bağlı müdrək fikirləri əsas nitq hissəsi sayılan ismin kəmiyyət kateqoriyasında sistemli şəkildə şərh olunur.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Müasir Azərbaycan dili, müdrək fikirlər və kəlamlar, dilin qrammatik quruluşu, söziün tərkibi və quruluşu, kəmiyyət məzmunlu isimlər.*

Zamanla hər bir xalqın inkişafında və tərəqqisində müstəsna xidmətlər göstərmiş şəxsiyyətlər yetişir. Azərbaycan xalqının tarixində və taleyüklü məsələlərin həllində müstəsna xidmətləri olan tarixi şəxsiyyətlər, görkəmli siyasət və dövlət adamları çox olmuşdur. Bunlar gördükləri böyük işləri və əməlləri ilə yaddaşlarda qalmış, heç bir vaxt unudulmamışlar. Belə tarixi şəxsiyyətlər içərisində Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri adını qazanmış görkəmli dövlət xadimi, dünya miqyaslı siyasətçi Heydər Əliyevin xüsusi rolu vardır. Ən yeni tariximizdə özünəməxsus yer tutan Ulu öndər Heydər Əliyev silinməz iz buraxmış, Vətən, millət, dövlətçilik yolunda misilsiz fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycançılıq ideologiyasının banisi, xalqımızın xilaskarı Heydər Əliyevin müdrək sözləri də cəmiyyətimizin inkişafında mühüm rol oynayır. Belə dəyərləli fikirlərindən biri **“Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam”** müdrək sözüdür ki, Ulu öndər Vətəninə olan sevgisini belə ifadə etmişdir. Dahi şəxsiyyətin bu fikri cəmiyyətimizin Vətənə olan münasibətini daha da ciddiləşdirdi. Mən də bir gənc olaraq, azərbaycanlı olmağımla fəxr edirəm. Vətən o qədər müqəddəs, o qədər əvəzsiz varlıqdır ki, onu hər sözlə ifadə etmək olmur. Ulu öndər Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrlərdə bütün sahələrlə yanaşı, elmin, təhsilin inkişafına, gənclərin vətəndaş kimi formalaşmasına xüsusi diqqət yetirmişdir. **“Təhsil millətin gələcəyidir”** deyən Heydər Əliyev Azərbaycanda təhsil sahəsinə həmişə diqqət yetirmiş və ona qayğı göstərmişdir. Təhsil öyrənmənin, yaxud başqa sözlə bilik, bacarıqlar, dəyərlər, inanclar və vərdişlər qazanılmasının asanlaşdırılması prosesidir. Təhsil geniş anlayışdır. Təhsil tərbiyə işinə xidmət etməklə, müxtəlif istiqamətlərdə bilikalma və ixtisasa yiyələnmə prosesini həyata keçirir. Təhsil bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməyin məzmununu, həcmi, səviyyəsini, müddətini və tipini müəyyən edir [15]. Ulu öndər Heydər Əliyev bildirmişdir ki: **“Təhsil mürəkkəb bir sahədir. Təhsil sahəsi nə sənayedir, nə kənd təsərrüfatıdır, nə ticarətdir. Bu, cəmiyyətin xüsusi, intellektual cəhətini əks etdirən sahədir. Bu cəmiyyətin xüsusi sistemində çox diqqətli yanaşmaq lazımdır və**

bu sistemə münasibət çox həssas olmalıdır". Bir xalq yalnız savadlı cəmiyyəti, inkişaf etmiş elmi ilə qürur duya bilər. Yalnız savadlı cəmiyyətlə irəli getmək, uğurlara nail olmaq, ölkəni tanıtmək mümkündür. Dilimiz dövlət rəmzlərimiz olan himn, gerb, bayraq kimi müqəddəsdir. Müstəqil dövlətin müqəddəs atributlarına qayğı ilə yanaşmaq hamının borcudur. Xüsusilə, Azərbaycan dilinə qayğıkeşlik göstərməkdə ziyalıların, ədəbiyyatçıların, yazıçıların, dilçilərin daşdıqları məsuliyyət daha böyükdür. Ona görə ki, cəmiyyətin bu təbəqəsi təkcə Azərbaycan dilindən istifadə etmir, həm də onun tətbiqi işinin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə, lüğət tərkibinin zənginləşməsinə qayğı göstərir.

Təhsildə Azərbaycan dili anlayışı. Hər bir xalqın ana dili onun varlığının ən başlıca göstəricisi, özünü təsdiqidir. Dil millətin formalaşmasında vacib olan amillərdən biridir. Xalqın keçdiyi tarixi yol, onun mədəni səviyyəsi, ilk növbədə, onun dilində öz əksini tapır. Dil həm də çətin tarixi-siyasi dövrlərdə millətin varlığını sürdürməsi üçün əsas vasitədir. Dilini itirən xalq məhvə məhkumdur. Ana dili xalqın, millətin özünəməxsusluğunu, tarixi keçmişini və mədəniyyətini, zəngin söz xəzinəsini, inanc və ənənələrini, əxlaqi davranışları və dünyagörüşünü özündə daşıyan, əsrlərdən-əslərə çatdıran əvəzsiz milli sərvətdir. Ana dili hər bir xalqın milli sərvəti, həmin xalqın varlığının təsdiqidir. Çünki ana dili hər bir xalqın varlığını təsdiq edən başlıca amildir [7, s. 28].

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olub, dünyanın geniş yayılmış dillərindən biridir. Bu dildə 50 milyona qədər adam danışır. Azərbaycan dili dünyanın ən qədim dillərindəndir. Bu dövrün ən mükəmməl nümunələri «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində toplanmışdır. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə - türk dillərinin oğuz qrupuna daxildir. Lakin formalaşma tarixi oğuz qrupuna daxil olan dillərdən çox qədimdir. «Türk» etnik adı Azərbaycanda çox qədim tarixə malikdir və e.ə. III minilliyin əvvəllərindən məlumdur. Azərbaycan dilini ilk dəfə rəsmi dövlət dili elan edən Şah İsmayıl, təbii olaraq, "türk dili" ifadəsinə üstünlük vermişdir. «Azəri» sözü bizim dilimizi bütövlükdə (şimalı-cənublu) adlandırma bilən ən uğurlu termdir. Azərbaycan türklərinə daim "azəri türkləri" demişlər [6, s. 60-61].

Azərbaycan dili də Azərbaycan xalqının milli sərvətidir və xalqımız, millətimiz tarix durduqca bu sərvətin qayğısına qalmalı və dilimizi gələcək nəsillərə ötürməlidir. Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi xalqımızın dünyanın ən qədim xalqlarından biri olduğunu təsdiqləyir. Lakin Azərbaycan dilinin yaxın keçmişdə ciddi sınaqlarla üzləşdiyini də unutmamaq olmaz. Tarixin müxtəlif dövrlərində ölkəmizin ayrı-ayrı imperiyalar tərkibində olmasına baxmayaraq, Azərbaycan dili öz varlığını və dözümlülüyünü qoruyub saxlamış, tarixin amansız və sərt sınaqlarından üzünə, şərəflə çıxmış, zamanla cilalanaraq saflaşmışdır. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin müdrikəsinə dediyi kimi: ***«Xalqı xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir. Dil böyük bir aləmdir. Öz ana dilini bilməyən adamlar şikəst adamlardır!»*** Təsadüfi deyildir ki, Heydər Əliyev Azərbaycan dilini milli varlığımızın əsas integrativ amili və eyni zamanda, tariximiz üçün açar hesab edib. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dilinin hazırda, dünya dilləri sırasında özünəməxsus yeri, necə deyirlər, imzalar içərisində imzası vardır. Cəsarətlə demək olar ki, Azərbaycan dili hazırkı qloballaşma dövründə - elmin, texnikanın görünməmiş sürətlə irəli getdiyi çağımızda, bütün elm sahələri üzrə, hər hansı bir anlayışı incəliyinə qədər ifadə etməyə qadir olan, zəngin və seçilmiş dünya dillərindən biridir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sözləri ilə desək: «Ana dilimiz öz imkanlarının zənginliyi, səs quruluşunun səlisliyi, qrammatik quruluşunun sabitliyi ilə səciyyələnir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili siyasi-ictimai, elmi-mədəni sahələrdə geniş işlənmə dairəsinə malik yüksək yazı mədəniyyəti olan və daim söz ehtiyatını zənginləşdirən bir dildir» [12, s. 11-19]. «Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm» deyən Ulu öndər Heydər Əliyev ana dilinin inkişafı ilə əlaqədar fəaliyyətini bir neçə istiqamətdə qururdu: bunlardan birincisi, heç şübhəsiz, şəxsi nümunə olmuşdur - bunun isə həmişə nə qədər təsirli olduğunu sübut etməyə, yəqin ki, ehtiyac yoxdur [17, s. 8].

Azərbaycan dilinin gözəl bilicisi, mahir natiq Heydər Əliyevin Azərbaycan dilçiliyinin tərəqqisində müstəsna xidmətləri və dil siyasəti. Xalqımızın böyük oğlu, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin qorunmasına və inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. Əlbəttə, Heydər Əliyev dilçi-filoloq deyildi, lakin siyasi-ictimai fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi dil

məsələlərinə, cəsarətlə demək olar ki, yalnız siyasət xadimi, ictimai xadim olaraq deyil, həm də bir dilçi-filoloq peşəkarlığı ilə yanaşmışdır [17, s. 7]. 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının tərkibində Dilçilik İnstitutu yaradılmışdır. Qısa bir vaxtda dil tarixi, dialektologiya, müasir dilçilik, lüğətçilik sahəsində dəyərli tədqiqatlar aparılmış, görkəmli dilçi alimlərin – M.Şirəliyev, Ə.Orucov, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə və başqalarının elmi axtarışları nəticəsində Azərbaycan dilçiliyi türkologiyada öz nüfuzlu yerini tutmuşdur. Azərbaycan xalqının Ümummilli lider Heydər Əliyev ötən əsrin 60-cı illərinin sonunda Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etməyə başladığı ilk vaxtlardan ana dilinə daha böyük qayğı göstərmiş, onun həyata keçirdiyi uzaqgörən, məqsədyönlü və uğurlu dil siyasətinin nəticəsi olaraq, keçən əsrin 70-ci illərində respublikamızda, milli ana dilinin müxtəlif yönərdən araşdırılması ilə bağlı bir sıra dəyərli elmi-tədqiqat işləri yerinə yetirilmişdir. Bütün bunların nəticəsi olaraq, 1974-cü ildə ali məktəblər üçün hazırlanmış dördcildlik “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyi respublika Dövlət mükafatına layiq görüldü. Heydər Əliyevin ana dilinə olan sonsuz sevgi və qayğısının təzahürü olan bu cəsarətli addımı ölkəmizdə dilçiliyin daha da inkişafı üçün geniş imkanlar açdı, dilçi alimlərə qol-qanad verdi, elmi ictimaiyyətdə böyük ruh yüksəkliyi yaratdı. 1978-ci ildə Azərbaycan Konstitusiyasında dövlət dilinin Azərbaycan dili olması haqqında müddəanın müəllifi Heydər Əliyev olmuşdur [13, s. 10-12].

Ölkəmiz 1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyinin bərpasına nail olduqdan sonra Azərbaycan dili öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoydu, milli dövlətçiliyin başlıca rəmzlərindən biri kimi, sözün həqiqi mənasında, dövlət dili statusu qazandı. Məhz bu mərhələdə, milli dövlətçiliyin mühüm atributu olan ana dilinin daha da inkişafı və zənginləşməsi, onun müasir elmi tələblər səviyyəsində geniş və hərtərəfli araşdırılması və beynəlxalq aləmdə tanınması üçün daha böyük imkanlar yarandı, bu yöndə geniş üfüqlər açıldı, bir sıra mühüm və sanballı işlərə ilkin imza atıldı. Bu məsələdə Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, ana dilimizin gözəl bilicisi, bənzərsiz mahir natiq Ulu öndər Heydər Əliyevin titanik fəaliyyəti və misilsiz tarixi xidmətləri mühüm və həlledici rol oynadı. Belə ki, Ulu öndərin ölkəyə ikinci dəfə rəhbərliyə gəlişi zamanı müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili kimi təsbit edildi, dövlət dili statusu aldı. Bu tarixi hadisədən başlayaraq, Azərbaycan Respublikasında dil siyasəti birmənalı və yetkin şəkildə formalaşdı, ana dilinin dövlət dili kimi tətbiqi işi möhkəm və sabit qayda-qanunlar, əsaslı təməllər üzərində təkmilləşdi. Onu da qeyd edək ki, adıçəkilən ümumxalq səsverməsi günü Ümummilli lider dilimizin adı ilə bağlı ona ünvanlanan suala belə cavab vermişdir: «*Bizim dilimiz Azərbaycan dilidir, biz azərbaycanlıyıq, respublikamız Azərbaycandır. Ancaq tarix, dilçilik elmi nöqtəyi-nəzərindən Azərbaycan dili dünyada mövcud olan türk dilləri qrupuna daxildir*» [12, s. 11]. Ümummilli liderimizin 20 aprel 1997-ci il tarixdə oğuz türklərinin tarixini əks etdirən, yüksək bəşəri ideyaları tərənnüm edən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyini keçirmək üçün imzaladığı tarixi fərman xalq arasında sevinclə qarşılandı, bütün türk dünyası razılığını bildirdi.

Ulu öndər Heydər Əliyev 15 may 2001-ci il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasına Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası adını verməklə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının statusu haqqında 4 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı ilə Akademiyanın statusunu yüksəltmiş, onun qarşısında mühüm vəzifələr qoymuş, bununla da alimlərimizin xalq və dövlət qarşısında məsuliyyətini daha da artırmışdır. 2001-ci ilin 18 iyununda Ümummilli liderimiz “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman imzalamışdır. Bu tarixi sənəd dilimizin inkişafı və tətbiqi sahəsində meydana çıxan problemlərin həllində mühüm rol oynamışdır. Heydər Əliyev tez-tez qeyd edirdi ki: «*Xalqları dil qədər, milli-mənəvi ənənələr qədər, dəyərlər qədər birləşdirən başqa bir vasitə yoxdur*» [3, s. 32]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 2001-ci il avqustun 9-da yeni fərman – “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” mühüm bir sənəd imzaladı. Bu sənəd dilimizin tətbiqi işinin daha mükəmməl səviyyədə həyata keçirilməsinə stimül verdi, yaddaşımıza və milli-mənəvi dəyərlərimizə, eyni zamanda, əlifbamızın beynəlxalq aləmə daha yaxın olan bu qrafikaya keçidini sürətləndirdi. Məhz bundan sonra Respublikada bütün yazılı sənədləşmələr heç bir istisnaya yol

verilmədən bu qrafika ilə aparılmağa başlandı. 2003-cü il yanvar ayının 2-də isə Heydər Əliyevin fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə mindi. Həmin qanunda dövlətin ana dilinə qayğısı sahəsindəki əsas vəzifələr dəqiq şəkildə göstərildi [5, s. 23-27]. Beləliklə, Heydər Əliyevin dilimizin adı ilə bağlı mülahizələri sübut etdi ki, Ulu öndərin apardığı dil siyasəti milli dövlət quruculuğu siyasəti ilə, azərbaycançılıq konsepsiyası ilə sıx bağlıdır və onun üzvi tərkib hissəsidir.

Problemin aktuallığı. Məlumdur ki, hər bir dil özünün fonetik sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu ilə bir dil kimi mövcud olur və bu üç tərkib hissənin birgə fəaliyyəti ilə ünsiyyətə xidmət edir. Səslər söz şəklində birləşdikdə, sözlər qrammatik quruluşun ixtiyarına keçdikdə ünsiyyətin əsas vasitəsi olan dil də təşəkkül tapır. Səslər – dilçiliyin bir şöbəsi olan fonetikada, lüğət tərkibi – leksikologiyada öyrənilir. Dilin qrammatik quruluşu isə «qrammatika» adlanan elm sahəsinin tədqiqat obyektinə daxildir. Danışıq səsləri əsasən sabit olur və nisbətən az dəyişikliyə uğrayır. Lüğət tərkibində inkişaf və yeniləşmə daha güclü olur. Keçən minillik ərzində xeyli söz arxaikləşmiş, dilin lüğət tərkibinə çoxlu yeni sözlər daxil olmuşdur. Alınmaların mənbəyi və işləkliyi tez-tez dəyişmişdir. Dilimizin qrammatik quruluşu isə bunların hər ikisinə nisbətən daha sabitdir. Dilimizin lüğət tərkibi ilə qrammatik quruluşu vəhdətdə olub, daim bir-birini zənginləşdirməkdədir. Dilimizin qrammatik quruluşunun təşəkkül tarixi qədim olsa da, onun tədqiq və öyrənilmə tarixi çox qısaqdır. Uzun müddət Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu məktəb qrammatikası çərçivəsində öyrənilmişdir. Bu sahədə ilk geniş elmi tədqiqat professor Mirzə Kazım bəyin «Türk-tatar dilinin qrammatikası» (1839-1846) əsəridir. Bundan sonrakı dövrdə də həcmeçə kiçik qrammatika əsərləri (N. Nərimanovun, S.M. Qənizadənin qrammatikaları və s.) yaranmışdır [11, s. 19].

Sözün tərkibi və quruluşu. Sözün fonetik quruluşu ilə morfoloji quruluşu, sözün fonetik tərkibi ilə morfoloji tərkibi eyni olmadığı kimi, sözün tərkibi və quruluşu anlayışlarını da eyniləşdirmək olmaz. Sözün tərkibi anlayışı quruluşundan genişdir. Sözün tərkibi anlayışına sözün tərkibindəki səslər, hecalar, vurğu, sözün kökü və şəkilçilər daxildir. Bunlardan yalnız söz kökləri və şəkilçilər mənalı vahidlər hesab olunur. Söz kökünün türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində bir sıra xüsusiyyətləri vardır [16, s. 34]:

- 1) kök sözün müstəqil leksik mənaya malik olan hissəsidir;
- 2) kök sözün əsasını təşkil edir;
- 3) söz kökü şəkilçilərdən ayrı işləyə bilər;
- 4) bir kök müxtəlif şəkilçilər qəbul edə bilər;
- 5) bizim dilimizdə (o cümlədən bütün türk dillərində) söz kökü əsasən sabit olur və dəyişmir.

«**Öz ana dilini bilməyən adamlar şikəst adamlardır! (H. Əliyev)**» cümləsində *öz, ana, dil, bilmək, adam, şikəst* hissələri sözlərin kökü, qalan hissələr *-(i)ni, -(y)ən, -lar, -dır* şəkilçilərdir. Söz kökləri müstəqil leksik və qrammatik mənaya malikdir; şəkilçilər isə yalnız ümumiləşmiş qrammatik mənalar ifadə edir. Biz həmin söz köklərini şəkilçisiz də işlədə bilərik: «**Dil böyük bir aləmdir (H. Əliyev)**». Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində şəkilçilərin fonetik tərkibi sabit deyildir və onlar söz kökü və ya əsasının tələbi ilə dəyişir, variantlaşır. Eyni zamanda yalnız sözə birləşdikdə müəyyən məna qazanmış olur. Aqlütinasiya əsasında sözlərdə şəkilçilərin düzülüş ardıcılığı yaranır, daha ümumi məna ifadə edənlər dar məna ifadə edənlərdən, sözdüzəldicilər sözdəyişdiricilərdən əvvəl sözə artırılır. Şəkilçilərin sözdə möhkəm sırası vardır. Əvvəl sözdüzəldici, sonra sözdəyişdirici şəkilçilər işlənir. Söz kökü və ya əsaslarında şəkilçilərin hər birinin öz mövqeyi olur: «**Ziyalılardan, mədəniyyət xadimlərinin, elm xadimlərinin cəmiyyətdə hörmətini qaldırmaq lazımdır (H. Əliyev)**» cümləsində *ziyalıların, xadimlərinin* sözlərində işlədilən *-lar, -lər* şəkilçiləri kəmiyyət, *-in, -in* şəkilçiləri isə mənsubiyyət və yiyəlik hal şəkilçisi hesab olunur [11, s. 31].

İltisqa dillərdən olan Azərbaycan dilində qrammatik mənənin əsas göstəricisi şəkilçilərdir. Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilər əksəriyyət etibarilə təkmənalıdır. Lakin müxtəlif mənalar ifadə edən şəkilçilər də var. Məsələn, mənsubiyyət şəkilçiləri *şəxs, mənsubiyyət* və eyni zamanda kəmiyyət bildirir. *-lar, -lər* şəkilçisi yerinə görə həm kəmiyyət, həm də *şəxs* bildirir; *-lıq* şəkilçisi sözdüzəldicidir, lakin artırıldığı sözün mənası ilə əlaqədar çoxluq bildirir:

1) «Həqiqi mənəviyyəti milyonlara, milyardlara da almaq mümkün deyildir. Amma milyonları, milyardları olan adamlar cəmiyyətdə mənəviyyətsiz heç bir şeydirlər (H. Əliyev)», «Görkəmli şəxsiyyətlər xalqın zəkasını, elmini, mədəniyyətini, mənəviyyətini dünyaya nümayiş etdirirlər (H. Əliyev)», «Hər bir alim qiymətlidir. Ancaq nəzəriyyəni təcrübə ilə birləşdirən, fikirlərini tətbiq edə bilən və onlardan əməli nəticə götürə bilən, cəmiyyətə, ölkəyə, xalqa konkret fayda gətirən insanlar alimlərin sırasında xüsusi yer tuturlar (H. Əliyev)» kimi müdrik fikirlərdə işlədilən -lar, -lər şəkilçiləri yerinə görə həm kəmiyyət, həm də şəxs bildirir [4; 9; 18; 19].

2) «Azadlıq və istiqlalyyət hər bir xalqın milli sərvətidir (H. Əliyev)», «İnsanların mənəvi sərvətlərinin hamısından dinin fərqi ondadır ki, o, dini mənsubiyyətdən asılı olmayaraq həmişə insanları dostluğa, həmrəyliyə, birliyə dəvət etmişdir (H. Əliyev)», «Vətənpərvərlik insanın daxilindəki duyğulardır. Əgər bunlar yoxdursa, o insan mənəviyyətsizdir (H. Əliyev)», «Kiməsə qarşı ədalətsizlik edilərsə, bu ədalətsizliyin qarşısını ədalətlə almaq lazımdır. Amma ədalətsizliyə qarşı daha böyük bir cinayət törətmək, ədalətsizlikdən də bətərdir (H. Əliyev)», «Xalq azadlıq uğrunda mübarizə apararkən qurbanlar verməlidir. Keçmişdə də belə olmuşdur, bu gün də belədir, gələcəkdə də belə olacaqdır (H. Əliyev)», «Demokratiya insanların şüurunda dəyişiklik deməkdir. Bu dəyişiklik inqilabla olmur, təkamül yolu ilə, tədricən gedir (H. Əliyev)», «Ziyalılıq kütləvi ola bilməz. Alim, şair, bəstəkar, rəssam, yazıçı, artist - bunlar fitri istedadla malik olan nadir adamlardır (H. Əliyev)», «Milli azadlığa nail olmaq üçün milli oyanış, milli dirçəliş, milli ruhun canlanması lazımdır (H. Əliyev)», «Ölkələr arasında dostluq münasibətlərinin möhkəmlənməsinə mədəniyyət və elm sahəsində əlaqələrin təsiri böyükdür (H. Əliyev)», «Müstəqillik yolu qədər çətin yol yoxdur (H. Əliyev)», «Dünya ümumiyyətlə quruculuqla, tikib-yaratmaqla yaşayıb, inkişaf edib (H. Əliyev)», «Xalqla ordunun birliyi həm xalqın qüdrətini artırır, həm də ordunu daha qüvvətli edir (H. Əliyev)», «Müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindir, onun saxlanması, daimi, əbədi olması bundan da çətin (H. Əliyev)», «Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir (H. Əliyev)», «Fikir müxtəlifliyi təbii hadisədir (H. Əliyev)», «Rəhbərlik etmək, yəni adamları öyrətmək və tərbiyələndirmək üçün gərək mənəvi haqqın olsun (H. Əliyev)», «Quran-şərifin bizə verdiyi tövsiyələr, dərs, göstərdiyi yolları paklığa, düzlüyə, doğruluğa, sədaqətə, qəhrəmanlığa, cəsarətə, cəsurluğa dəvət edən tələblərdir, tövsiyələrdir (H. Əliyev)», «Həyatda şəərəflə şəərəfsizliyi, şəxsi rifahla ictimai borcu, tamahkarlıqla vicdanlılığı hər bir kəs özü seçir (H. Əliyev)», «Ədalətsizliklə ədaləti bərpa etmək olmaz (H. Əliyev)» kimi müdrik fikirlərdə işlədilən -lıq (k), -liq (k), -luq (k), -lüq (k) şəkilçiləri sözdüzəldici şəkilçilərdir, lakin artırıldığı sözün mənası ilə əlaqədar çoxluq da bildirir [4; 8; 9; 11].

Ulu öndərin müdrik kəlamlarında sözlərin leksik və qrammatik mənaları. Dilin lüğət tərkibi minlərlə sözdən təşkil olunur. Məlumdur ki, istənilən dilin lüğət tərkibində olan sözlər leksik və qrammatik mənaya malik olur. Sözün leksik mənası dedikdə onun təklikdə ifadə etdiyi məna, yəni müəyyən məfhum, anlayış ifadə etməsi başa düşülür. Qrammatik məna isə leksik məna ilə müqayisədə ümumiləşmiş, mücərrəd məna olub, tək bir söz üçün yox, söz qrupları üçün xarakterikdir. Qrammatik mənənin ifadə olunması üçün sözlər müəyyən qrammatik formaya düşür. Məsələn, anam, anan, anası, anamız, ananız, anaları və s. Lakin bununla yanaşı, bir sıra köməkçi vasitələrin: intonasiya, qoşma, ədat, modal sözlərin də qrammatik mənənin ifadə olunmasında müəyyən rolu vardır. Sözün düşdüyü bu cür qrammatik formalar söz-forma adlanır. Məzmun və forma planında bir-birinə qarşı duran qrammatik mənələrin birliyi qrammatik kateqoriyaları yaradır. Qrammatik kateqoriya yekcins qrammatik mənələrin məcmuyudur. Hər bir qrammatik kateqoriya bir sıra qrammatik mənaları özündə əks etdirir [16].

Leksik-qrammatik mənəsinə, morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə fərqlənən söz qruplarına nitq hissələri deyilir. Başqa sözlə, nitq hissələri dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin məna, forma və qrammatik cəhətdən qruplaşmasından ibarətdir. Nitq hissələrinin düzgün elmi izahı, onlardan birini digərindən fərqləndirən əlamətlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi dilin qrammatik quruluşunun öyrənilməsinə asanlaşdırır. Heç şübhəsiz, sözlərin nitq hissələri üzrə təsnifi üçün ilk növbədə onların leksik-qrammatik mənası nəzərə alınmalıdır. Bu prinsipə əsasən sözlərin

əşya bildirməsi, əlamət, keyfiyyət bildirməsi, iş, hərəkət bildirməsi əsas götürülür. Təbii ki, lüğət tərkibindəki sözlər nitq hissələri üzrə qruplaşdırılarkən dilin öz xüsusiyyətlərindən çıxış etmək lazımdır. Nitq hissələri üzrə bölgü dildə olan bütün sözləri əhatə edir və bu bölgüdə sözün öz leksik təbiətini dəyişdirmədiyi hallar əsas götürülür [16, s. 85].

Azərbaycan dilində əsas nitq hissələrindən biri, həm də lüğət ehtiyatının zənginliyinə görə birincisi *isimdir* (isim – ərəbcə ad deməkdir). İsim əşya adı bildirir, cəmlənir, hallanır, mənsubiyyət şəkildə qəbul edərək dəyişir, konkret və mücərrəd, xüsusi və ümumi olmaqla fərqlənir; lüğət ehtiyatının zənginliyi ilə ünsiyyəti təmin edən ən mühüm vasitə kimi çıxış edir. Maddi varlığı təşkil edən hər cür əşya və hadisələrin adları, mücərrəd məfhum bildiren bütün sözlər, elmin, incəsənətin, təsərrüfatın, iqtisadiyyatın, cəmiyyətin bütün sahələrinə məxsus terminlər, xüsusi sahə sözləri isimlərdən ibarət olmaqla lüğət tərkibinin böyük bir hissəsini əhatə edir.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin leksikonunda işlətdiyi zəngin kəmiyyət məzmunlu ifadələr. Orta əsrlər Avropa maarifçilərinin qənaətinə görə, dövlət başçısı filosof olmalıdır. Bu fikir o zaman söylənmişdi ki, fəlsəfə bütün elm sahələrini özündə cəmləşdirirdi. Həmin fikrin canı odur ki, dövlətin başçısı dövlət siyasətini yürüdəndə elmə əsaslansın. Elm də, ədəbiyyat da, sənət də yüksək mədəni inkişafın nəticəsidir. Bunların hamısı mədəni yetkinliyin məhsulu olmaq etibarilə mədəniyyətin tərkib hissələridir. Siyasi mədəniyyət, dövlət-idarəçilik mədəniyyəti o zaman kamil olur ki, möhkəm elmi təməl üstündə dursun [10, s. 27]. Bu üzdən də, Azərbaycan dilinin gözəl bilicisi, mahir natiq Heydər Əliyevin işlətdiyi müdrik fikirləri və kəlamları əsas nitq hissəsi sayılan ismin kəmiyyət kateqoriyasının və kəmiyyət məzmunlu vahidlərinin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onun elə bir müdrik kəlamı yoxdur ki, orada kəmiyyət məzmunlu isimlərdən istifadə olunmasın.

Morfoloji əlamətinə görə isimlər feldən sonra ən zəngin nitq hissəsidir. İsmi kəmiyyət, mənsubiyyət, hal kateqoriyaları var. Dilimizdə isimlər kəmiyyət şəkildə qəbul edərək dəyişir, müxtəlif formalara düşür. Eyni bir isim bu kateqoriya əlamətlərinin hamısını qəbul edə bilər. Ulu öndər Heydər Əliyevin: *«Heç vaxt inamımızdan, dinimizdən uzaqlaşmayacağıq və bu mənəvi mənbələrimizdən istifadə edərək gələcəyimizi quracağıq», «Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır»* kimi müdrik fikirdə işlədilən *uzaqlaşmayacağıq və azərbaycançılıqdır* sözləri buna misal ola bilər [1, s. 34].

Kəmiyyət kateqoriyası ismin ümumi qrammatik kateqoriyalarına daxil olmaqla, ikiüzlü (tək və cəm isimlər) olur. İsimlərdə kəmiyyət anlayışı obyektiv aləmin özündən yaranmışdır. Eyni cinsli maddi varlığı, əşya və hadisələri əksəriyyət etibarilə saymaq olur. Məsələn, *kitab, tələbə, müəllim, sinif, məktəb, jurnal* və s. kimi sözlər asanlıqla sayıla bilən varlıqların adını bildirir. Lakin sayıla bilən, kəmiyyət etibarilə tək olan və ya eyni cinsli əşyalardan bir çoxunu bildiren və ya tərkibində çoxluq anlayışı olan isimlər kəmiyyət etibarilə dəyişən isimlərdir. Məsələn, *kitab, tələbə, müəllim, sinif, məktəb, jurnal* və s. kimi sözlər bir əşyanı da bildirə bilər, iki, üç və ya daha çox əşyanı da. Bu, həmin sözlərin cümlədə işlənməsindən asılıdır.

Maddi və mənəvi varlıqların adlarını bildirməklə isimlər adlandırdıqları əşyanın kəmiyyətə müxtəlif olduğunu göstərir. Bu cəhətdən isimləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar [11, s. 59]:

- 1) Əşyanın kəmiyyətə tək olduğunu bildirenlər;
- 2) Əşyanın kəmiyyətə çox olduğunu bildirenlər;
- 3) Əşyanın toplu olduğunu bildirenlər.

Bunlara əsasən isimlər tək, cəm və toplu olmaqla üç qrupa bölünür:

1) *Tək isimlərin* morfoloji əlaməti yoxdur. **-lar, -lər** şəkilçisi olmadan işlənən isimlər qrammatik cəhətdən tək hesab olunur. Məsələn, *kitab, jurnal, şagird, tələbə, müəllim, otaq, sinif, yeməxana, məktəb, universitet, auditoriya, tarix* və s. kimi isimlər qrammatik cəhətdən tək isimlərdir. Lakin bu cür isimlər **-lar, -lər** şəkilçisini qəbul etmədən mənə cəhətdən çoxluq da bildirə bilər. *«Tarix həmişə hər şeyi öz yerinə qoyur (H. Əliyev)», «Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır (H. Əliyev)», «Tariximiz bizim üçün dərs olmalıdır (H. Əliyev)», «Tarix heç nəyi silmir (H. Əliyev)», «Tənqid həmişə işə kömək edir (H. Əliyev)», «Bir hadisənin qarşısını almaq, o hadisə baş verəndən sonra onun nəticələrini aradan götürməkdən daha asandır (H. Əliyev)», «Böyük siyasəti kiçik hissələrə, xırda mənfəətlərə bağlamaq olmaz (H. Əliyev)», «Yol - iqtisadiyyat, mədəniyyət, bir sözlə həyat deməkdir (H.*

Əliyev) və s. kimi müdrik fikirlərdə işlədilən *tarix, tənqid, hadisə, siyasət* və *yol* sözləri qrammatik cəhətdən tək formada işlədilsə də mənə cəhətdən çoxluq da bildirə bilər [4; 9; 17;18].

2) *Cəm isimlər* tək isimlərin kök və ya əsasına **-lar, -lər** şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir. Məsələn, *kitab - kitablar, jurnal - jurnallar, şagird - şagirdlər, tələbə - tələbələr, müəllim - müəllimlər, otaq - otaqlar, sinif - siniflər, yeməxana - yeməxanalar, məktəb - məktəblər, universitet - universitetlər, auditoriya - auditoriyalar* və s. Cəm isimlər əşyanın konkret kəmiyyətini deyil, ümumən çox olduğunu, daha dəqiq deyilsə, birdən artıq olduğunu bildirir. Cəm şəkilçisi olmayan isimlər qeyri-müəyyənlik bildirən saylarla təyinləndiyi hallarda da qeyri-müəyyən miqdar bildirir: *az adam, hər bir adam, hər hansı ölkə, çox uşaq, xeyli kitab, heç bir insan, heç kəs* və s. Ulu öndər Heydər Əliyevin müdrik fikirlərində bu cür hallara tez-tez rast gəlmək mümkündür: «*Əgər hər hansı ölkənin xalqları öz hüquqlarını anlayır və onları qoruya bilirsə, o zaman ən kiçik dövlət belə ən böyük məmləkət qədər güclü olar*», «*Xalqın, Vətənin taleyi hər bir insanın taleyinə çevrilməlidir!*», «*Vətən müharibəsi bütün xalqın, hər bir vətəndaşın öz şərəf və namusunu qorumaq üçün aparılan müharibədir!*», «*Hər bir insan həyatda öz yerini tapmalıdır. Amma öz yerini, özünə məxsus olan yerini tapmalıdır*», «*Heç bir ölkə, ən böyük bir ölkə də yalnız öz çərçivəsində iqtisadiyyatını lazımi səviyyədə inkişaf etdirə bilməz*», «*Sənətdə hər kəsin öz yeri var. Heç kəs kiminsə yerini almır*», «*Bizim bütün təbii sərvətlərimiz xalqa məxsusdur və bu sərvətlərdən istifadə olunmasında heç kəsin müstəsna haqqı yoxdur*», «*Heç bir vətəndaş ictimai-siyasi həyata biganə qalmamalıdır*», «*Tariximizin hər səhifəsi bizim üçün əzizdir*», «*Cəmiyyətin gələcək tərəqqisi bir çox cəhətdən indi gənclərimizə nəyi və necə öyrətməyimizdən asılı olacaqdır (H. Əliyev)*», «*Heç bir ölkəni özünə düşmən hesab etməməlisən (H. Əliyev)*», «*Başqasının fikrinə hörmət etmək, ondan faydalı bir şey götürmək qabiliyyəti hər bir adama lazımdır (H. Əliyev)*», «*Heç kim əbədi qalib ola bilməz (H. Əliyev)*», «*Hər bir xalq, millət üçün milli azadlıqdan, müstəqillikdən qiymətli heç bir şey yoxdur H. Əliyev*» və s. [4; 17; 18].

3) Tək və cəm isimlərlə yanaşı, dilimizdə bir sıra *toplu isimlər* də var. Bunlar kəmiyyət şəkilçisi artırmadan topluluq – çoxluq bildirən isimlərdir. *Dünya, xalq, dövlət, millət, ordu, nəsil, ailə, külfət, camaat* və s. kimi sözlər öz tərkibində sayıla bilən böyük insan topluluğunu bildirir. «*Xalq dövlət üçün yox, dövlət xalq üçün olmalıdır (H.Əliyev)*», «*Gərək nəbzın Vətənin nəbzi ilə vursun (H. Əliyev)*», «*Xalq həmişə mənəviyyət birləşdirmişdir. Çünki başqa əsaslara nisbətən mənəvi əsaslar daha üstündür (H. Əliyev)*», «*Yüksək mədəniyyətə malik olan xalq həmişə irəli gedəcək, həmişə yaşayacaq, həmişə inkişaf edəcəkdir (H. Əliyev)*», «*Xalq həmişə öz ziyalıları, öz mədəniyyəti, öz elmi ilə tanınır (H. Əliyev)*», «*Xalq gərək daim öz kökünü xatırlasın (H. Əliyev)*», «*Ana dilini bilməmək, ana dilini qiymətləndirməmək, şübhəsiz ki, xalq qarşısında böyük qəbahətdir (H. Əliyev)*», «*İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir*», «*Sülh danışıqlarını cəsarətlə apara bilmək üçün güclü orduya malik olmaq lazımdır (H. Əliyev)*», «*Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur (H. Əliyev)*», «*Kim müxalifətdə durursa-dursun, ancaq Vətəninə, xalqına, mənəviyyətinə, məsləyinə müxalifətdə durmasın (H. Əliyev)*», «*Dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir (H. Əliyev)*», «*Mədəniyyət bəşəriyyətin topladığı ən yaxşı nümunələrlə xalqları zənginləşdirir (H. Əliyev)*», «*Dinimizin yasaq edildiyi sovet dönəmində hər bir etiqadlı azərbaycanlı onu öz qəlbində gizləncə yaşatmışdır. İndi isə müstəqil Azərbaycan Respublikası, İslama etiqad edən azərbaycanlılar müsəlman aləminin və ümmətinin tərkib hissəsidir (H. Əliyev)*» və s. kimi müdrik fikirlərdə işlədilən *xalq, dövlət, vətən, ordu, ümumdünya, sivilizasiya, bəşəriyyət, mədəniyyət, aləm və ümmət* sözləri toplu isimlər sayılır [2, s. 23]. «*Fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam*» kəlamındakı *mən* ümumi olaraq xalqımızın mənidir. Topluluq bildirən isimlərə **-lar, -lər** cəm şəkilçisi artırıqda ismin bildirdiyi anlayışın növ müxtəlifliyi ifadə olunur: «*Xalq bir çox xüsusiyyətləri ilə tanınır, sayılır və dünya xalqları içərisində fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən ən yüksəyi, ən böyüyü mədəniyyətdir (H. Əliyev)*».

Müasir Azərbaycan dilində adlandırdıqları əşya və anlayışların səciyyəsinə görə isimlər iki qrupa ayrılır [11, s. 47]:

- 1) konkret maddi varlıqların adlarını bildirən isimlər;
- 2) mənəvi və mücərrəd anlayışları bildirən isimlər.

Konkret isimlər maddi varlıqların adlarını bildirən isimlərdir. Dilimizdəki isimlərin böyük bir qrupu konkret varlıqların adlarını bildirir. Bu cür isimlər adlıq halda, kəmiyyət şəkilçisi olmadıqda eyni cinsli əşyalardan birini bildirir. Cəm şəkilçisi qəbul etdikdə isə eyni cinsli əşyaların çox olduğunu göstərir: *«İlk işə başlayan şəxslərin üzərinə həmişə çox böyük, şərəfli vəzifələr düşür (H. Əliyev)»*. İsimlərin bir qrupu mənəvi və mücərrəd anlayışların adlarını əhatə edir. Bunların ifadə etdiyi anlayışın maddi varlıq forması yoxdur. Bu cür isimlər birinci qrup isimlərdən sonra yaranmışdır, insan təfəkkürünün mücərrədləşdirməsi məhsuludur: *«Ağıl olan yerdə zora ehtiyac yoxdur (H. Əliyev)»*, *«Həqiqəti gizlətmək, həqiqətin üstünü basdırmaq olmaz (H. Əliyev)»*, *«İnsan mənəviyyət üçün yaşamalıdır. Mənəviyyətini qoruyan, yaşadan insan əbədi olacaqdır (H. Əliyev)»*, *«Hamı bir boyda ola bilməz, hamının eyni fikri ola bilməz (H. Əliyev)»*, *«Kim ki, biliyindən, bacarığından artıq iddialar edir o, həmişə məğlub olur (H. Əliyev)»* kimi müdrik fikirlərdə işlədilən *ağıl, zor, ehtiyac, həqiqət, mənəviyyət, əbədi, fikir* tipli sözlər bu qrupa daxildir. Konkret varlıqların adlarını bildirən isimlər nitqimizi təşkil edən cümlələrdə mənəvi və mücərrəd anlayışları bildirən isimlərə nisbətən daha çox işlənir [4; 9; 17; 18].

Nəhayət, Ümummilli liderin «Dil böyük bir aləmdir» kəlamı da bu dahi insanın sözə, onun qüdrətinə verdiyi qiymətin daha bir nümunəsi, təsdiqidir. «Mən keçmişdə də demişəm və bu gün də deyirəm, şəxsən arzum ondan ibarətdir ki, hər bir azərbaycanlı çox dil bilsin. Ancaq birinci növbədə öz ana dilini - dövlət dilini yaxşı bilsin. Bizim çox gözəl, zəngin, cazibədar dilimiz var. Bəlkə də biz bu dildə danışdığımız görə öz dilimizin zənginliyini və gözəlliyini hələ tam dərk edə bilməmişik. Ancaq bilin ki, bu, həqiqətdir. Ona görə də bunu heç bir şeyə dəyişmək olmaz» («Azərbaycan» qəzeti, 31 avqust 1997-ci il).

Nəticə. *«Dil hər bir millətin milliliyinin əsasıdır. Ona görə də hər bir gənc öz ana dilini, Azərbaycan dilini, müasir Azərbaycan dilini ən incəliklərinə qədər bilsin və bu dildən istifadə etsin. Biz müstəqil Azərbaycanda Azərbaycan dilini dövlət dili etdiyimiz kimi, cəmiyyətimizdə də, xalqımızın içində də Azərbaycan dilini mütləq hakim dil etməliyik»* Heydər Əliyev.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycançılıq - birliyimizin əsasıdır. Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2002, 34 səh.
2. Adil Abdulla Əl-Fələh. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlər. Bakı, «Qismət», 2007, 108 səh.
3. Babayev X. B. Müasir Azərbaycançılıq və Heydər Əliyev: tarixi şəxsiyyət amili / Elmi-dini maarifçilik, mənəvi özünüdərk nümunəsi. Bakı, «Borçalı», 2004, 144 səh.
4. Əliyev Heydər Əlirza oğlu. Müdrik fikirlər: oktyabr 1998 - 2003. Dövlətçilik, müstəqillik və demokratiya haqqında. II kitab, 415 səh.
5. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı, «Nurlan», 2003, 100 səh.
6. Əhmədova S. A. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı, «İncə», 2010, 212 səh.
7. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. Bakı, «Azərbaycan Universiteti», 2002, 232 səh.
8. «Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir» çoxcildliyin elmi-bibliografik göstəricisi: 2 cildə, II cild, Bakı, 2013, 752 səh.
9. Heydar Aliyev. Words of wisdom: june 1993 – 1998 october. Baku, Heydar Aliyev Foundation, 2009, 371 səh.
10. Hacıyev T. İ. Özü, varisi və ana dili / Heydər Əliyev – 90. Bakı, «Elm», 2013, s. 27- 41
11. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, «Nurlan», 2010, 400 səh.
12. Nağısoylu M. Z. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili siyasətinin möhkəmləndirilməsi / Müstəqillik yollarında. Bakı, «Şərq-Qərb», 2016, səh. 11-19
13. Sadıqlı A.Ə. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, «Mütərcim» nəşriyyatı, 2011, 180 səh.
15. Seyidov Y. M. Əsərləri 15 cildə, IX cild, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2010.
16. Xəlilov B. Ə. Azərbaycan dili: milli varlığımız, mənəvi sərvətimiz. Bakı: «Bakı» çap evi, 2013, 268 səh.
17. Xudiyev N. M. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili / Seçilmiş əsərləri. X cild. Bakı, «Elm və

təhsil», 2014, 542 səh.

18. <http://heydaraliyev.preslib.az/>

19. <http://heydaraliyev.preslib.az/ebooks.php>

SUMMARY

Quantitative units reflected in the wise thoughts of the outstanding statesman and speaker-thinker Heydar Aliyev

It is an honor and responsibility to write an article about a great personality, world-famous politician, savior of the independent Azerbaijani state, our national leader Heydar Aliyev. The article talks about the Azerbaijani language and its magic, our invaluable national treasure, the public activity of our people, who have made special historical contributions to the development, protection and polishing of our language, the practical activity of Heydar Aliyev, the world-famous politician. The article contains the wise thoughts and words of our national leader Heydar Aliyev, who made an invaluable contribution to the development of the Azerbaijani language, which is considered our national and spiritual wealth, and reflects the laws, decrees and orders signed by the great leader on the Azerbaijani language. The article also systematically interprets Heydar Aliyev's wise thoughts on our native language, national and spiritual values and culture in the quantitative category of the name, which is the main part of speech.

Key words: *Heydar Aliyev, Modern Azerbaijan language, wise thoughts and sayings, grammatical structure of the language, the composition and structure of the word, quantitative nouns.*

РЕЗЮМЕ

Количественные единицы отражены в мудрых мыслях выдающегося государственного деятеля и оратора-мыслителя Гейдара Алиева

Для меня большая честь и ответственность написать статью о великой личности, всемирно известном политике, спасителе независимого азербайджанского государства, нашем общенациональном лидере Гейдаре Алиеве. В статье рассказывается об азербайджанском языке и его магии, нашем бесценном национальном достоянии, общественной деятельности нашего народа, внесшего особый исторический вклад в развитие, защиту и совершенствование нашего языка, практической деятельности Гейдара Алиева, мировой известный политик. Статья содержит мудрые мысли и слова нашего общенационального лидера Гейдара Алиева, который внес неоценимый вклад в развитие азербайджанского языка, который считается нашим национальным и духовным богатством, и отражает законы, указы и распоряжения, подписанные великим вождем. на азербайджанском языке. В статье также систематически интерпретируются мудрые мысли Гейдара Алиева о нашем родном языке, национальных и духовных ценностях и культуре в количественной категории имени, являющейся основной частью речи.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, современный азербайджанский язык, мудрые мысли и высказывания, грамматическая структура языка, состав и структура слова, количественные существительные.*

Ağayev Emil

Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
emilaghayev93@mail.ru

XÜLASƏ

Bu məqalədə Asif Azərelli yaradıcılığında mühüm yer tutan vətənpərvərlik ruhlu əsərlər təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *Asif Azərelli, Qarabağ, rəng, vətənpərvərlik, təsviri incəsənət*

Müstəqillik dövrü Azərbaycan təsviri sənətindən söz açarkən həmin dövr üçün rəssamların yaradıcılığında yeni və gözlənilməz mövzu Qarabağ tablolarının yer aldığını xüsusilə vurğulamalıyıq. Əgər, bir tərəfdən, ölkənin yenicə müstəqillik qazanması xalqın sevincinə səbəb olmuşdursa, digər tərəfdən mənfur düşmənlərin Qarabağ torpaqlarına göz dikməsi və işğal etməsi xalqımızın qəm-kədərinə səbəb oldu. Həmin dövrdən başlayaraq demək olar ki, hər kəs yüksək əzm və mübarizə nümayiş etdirirdi, adi insanlarla yanaşı yaradıcı insanlarda bu hadisəyə biganə qalmadı. Belə ki, əgər səngərdə əsgərlərimiz silahla düşmən qarşısında əzmlə vuruşurdusa, rəssam və heykəltəraşlarımız da öz fırçası, tişəsi ilə mübarizə aparırdılar. Təsviri sənət ustalarımız işğal altında qalan torpaqlarımızda baş verən faciələrlə bərabər, oranın mənzərə və tarixi abidələrini də vətənpərvər ruhu ilə gələcək nəsillərə çatdırırlar.

Asif Azərelli yaradıcılığında milli vətənpərvərlik motivləri. Rəngkarlıqda Qarabağ faciəsinin əksi daha tutarlı idi. Öz xalqının yaşadığı problemlərə bədii görkəm verən sənətkarların tarixi diyarımıza həsr olunmuş tabloları bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Bu mənada Fərhad Xəlilovun "Qarabağ" (1992), Nəcməddin Hüseynovun "Müharibəli Novruz" (1993), Kamal Əhmədin "Şərqi faciəsi" (1993), Natiq Fərəcullazadənin "Şəhid önündə" (1996), Rafael Muradovun "Qaçqınlar" (1998) və b. əsərləri qeyd etmək olar. Sözügedən əsərlərdə rənglərə hopmuş tarixi həqiqətlər olduqca inandırıcı görünür.

Müasir Azərbaycan təsviri incəsənətində Qarabağ mövzusunda söhbət gedirsə, mütləq əməkdar rəssam Asif Azərellinin də qeyd etməliyik. Sənətkarın bir-birindən maraqlı tabloları onun adını birincilər sırasında çəkməyə imkan verir. Torpağını sevən rəssam yaradıcılığında milli vətənpərvərlik motivləri ilə bunu dəfələrlə sübut edir. Onun "Azərelli" təxəllüsü də buna bariz nümunədir.

"Belə də haqsızlıq olar?" əsər sözün əsl mənasında bir xalqa qarşı edilən haqsızlıqdan danışır. Qarabağda baş verən hadisələr, xalqımıza qarşı edilən etnik-mədəni təmizləmədir. Düşmən əsgərin ayaqlarının iri formada təsviri tamaşaçıda nifrət hissi oyadır. Mədəni sərvətimiz xalça, tar, kamança, düşmənin ayaqları altında məhv edilir. Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə 2008-ci il mayın 8-dən başlayan "Xocalıya ədalət" beynəlxalq kampaniyası çərçivəsində dövlət qurumları, gənclər təşkilatları və ali təhsil müəssisələrində Xocalı soyqırımına həsr olunan təqdimatlar təşkil edilir. Kampaniya qlobal səviyyədə fəaliyyət göstərmək və öz müraciətlərini çatdırmaq üçün müxtəlif kommunikasiya vasitələri və resurslarından, o cümlədən media, internet və canlı tədbirlərdən fəal şəkildə istifadə edir. Leyla Əliyevanın rəhbərliyi ilə Heydər Əliyev Fondunun keçirdiyi Xocalıya həsr edilən birinci Respublika müsabiqəsinin qalibi olmuş "Belə də haqsızlıq olar?" əsəri öz kompozisiya xüsusiyyətləri ilə tamaşaçının diqqətini çəkir.

Rəssamın yaradıcılığında Xocalı faciəsinin əksi də özünəməxsus şəkildə canlandırılmışdır. Bu, 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayının iştirakı ilə Xocalı şəhərini işğal edərkən, etnik azərbaycanlılara qarşı baş vermiş əsrin ən faciəvi, insanlığa qarşı törədilmiş soyqırımıdır. Xocalı Ermənistan dəstələri tərəfindən zəbt olunduqdan sonra orada qalan mülki əhali bütövlükdə deportasiya olundu. Bu əməllər mütəşəkkil formada, ardıcıl şəkildə həyata keçirildi. Deportasiya olunan əhəlinin əksəriyyəti Xankəndidə saxlandı və bu barədə qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikası (DQR) hakimiyyətinin müvafiq əmri olduğunun aşkar göstəricisidir. Xocalıda dinc əhəlinin, o cümlədən

qadınların girov kimi tutulması və saxlanması "DQR" hakimiyyətinin Xocalının bütün dinc insanlarını əvəzsiz olaraq Azərbaycan tərəfinə qaytarmağa hazır olması ilə bağlı bəyanatları ilə aşkar ziddiyyət təşkil edirdi. Girovların saxlanma şəraiti kəskin dərəcədə qeyri-qənaətbəxş olmuş, Xocalının saxlanılan sakinlərinə qarşı zorakılıq tətbiq edilmişdir. Xocalı sakinləri qanunsuz olaraq mülkiyyətlərindən məhrum edilərək, onların əmlakı Xankəndidə və ətraf məntəqələrdə məskunlaşan şəxslər tərəfindən mənimsənildi. Burada baş verən hadisələr isə insanlığa qarşı edilmiş ən qəddar soyqırımdır. Asif Azərellinin kompozisiyasında bütün bu tarixi hadisələri A.Plastovun “Faşist keçdi” əsərində baş verən faciə ilə əlaqələndirir. Rus-sovet rəssamının bu əsərində baş verən hadisələr Xocalıda törədilənlərlə eynidir. Körpənin ölümü, xarabaya qalmış ev və arxa fonda baş verən faciə rənglər vasitəsilə yenidən həmin tarixi günü yaşadır. Əsərdə simvolik olaraq təqvimin “26 fevral” tarixinin göstərilməsi, üzərində Pikassonun məşhur göyərçininin təsviri qarşıya belə bir zəruri sualı çıxarır: dünyada sülhdən danışan ölkələr haradadırlar?..

Həyəcən təbili ilə seçilən “Sos” (2015) qrafika əsərində Azərbaycanın dilbər guşəsi olan Qarabağ və onun tarixi abidələri düşmən tərəfindən hədəf seçilmişdir. Etnik təmizləmə siyasətini həyata keçirən ermənilər bu torpaqların özlərinə məxsus olduğunu sübut etmək üçün əllərindən gələni edirlər.

“Heydər Əliyevin Qarabağ harayı” əsəri isə öz vətəninin, xalqının dərdini bütün dünyaya çatdırılması üçün çalışan bir şəxsiyyətin vətən harayıdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin çox önəmli olan bir istiqamətini Dağlıq Qarabağda Azərbaycanın suverenliyinin təmin edilməsi təşkil etmişdir. Respublikaya rəhbərliyinin birinci dövründə – Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının açıq müstəviyə çıxmasına imkan verməməsi, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi böhran həddinə çatanda isə Moskvadan Vətənə dönüb ərazilərimizin bütövlüyü uğrunda ümumxalq mübarizəsinə hərtərəfli dəstək göstərmişdir. Ölkəmiz istiqlalına qovuşandan az sonra isə – xalqın tələbi ilə hakimiyyətə qayıdıb məhvedici siyasi böhranı aradan qaldırması, siyasi-diplomatik manevrləri ilə beynəlxalq aləmdə Azərbaycanı təcavüzə məruz qalan, Ermənistanın isə təcavüzkar olduğunu birmənalı olaraq sübuta yetirməsi, məqsədyönlü fəaliyyəti ilə erməni millətçilərinin ölkəmiz ətrafında yaratdığı informasiya blokadasını yarması, müstəqil dövlətimizin dünya birliyində öz layiqli yerini tutmasını, ümumi uğurları ilə Ermənistan üzərində hərtərəfli üstünlük qazanmasını təmin etmişdir. Ömrünün axırına qədər tarixi torpaqlarımızın geri qaytarılması üçün çalışdı. Asif Azərli öz əsərində bütün bu deyilənləri bir daha çatdırır. Ümummillət liderin xəritəmiz önündə duraraq, bütün diqqəti işğal olunmuş Qarabağa yönəltməsi, qarşısında isə faciəni sübut edən fotolar düzülmüşdür. Xalqımızın qeyrətli və zəkali oğlu Qarabağ həqiqətlərini bütün dünyaya çatdırırdı.

Rəssamın digər işi – “İgid” erməni əsgəri” ironik yozumu ilə seçilir: Burada düşmən bostanda müqəvva obrazında təqdim olunub. Məcəzi və simvolik bir şəkildə şərh olunan motivdə, bədnam “dənizdən-dənizə ideyası” ilə yaşayan işğalçının başında 366 rəqəmi yazılmış vedrə var, ətrafdakı dirəklər isə düşməni dəstəkləyən dövlətlərdir. Həmin bu dəstək üçün qurulan dirəkləri götürsək, müqəvva “igid” erməni əsgəri” çökəcəkdir. Arxa fonda isə xarabaya qalmış Qarabağ görünür...

“Dərdi çəkən rəssam” əsərində isə müəllif molbert qarşısında öz prototipini təsvir edərək, ruhuna hopmuş qəmi, kədəri kətan üzərinə köçürmüşdür. Burada düşmən tapdağında qalmış Qarabağa görə milyonların ürəyində qövr edən nisgil firçanın gücü ilə xeyli təsirli tutumda ifadə olunmuşdur..

Əməkdar rəssam Şuşaya həsr etdiyi əsərlərdə buranın tarixi, memarlıq abidələri, insanların həyat tərzi, vətənpərvərlik mətvələrini də ustalıqla istifadə etmişdir. Şuşa Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsində yerləşən tarixi diyarımızdır. Şəhərin təməli 1752-ci ildə Qarabağ hökmdarı Pənahəli xan tərəfindən qoyulub və ilk çağlarda şəhəri Şuşa adı ilə yanaşı xanın şərafinə tarixi Pənahabad adlandırırıldı. XVIII əsrdə Şuşa şəhəri Azərbaycanın ən mühüm şəhərlərindən birinə çevrilmişdi. Onun dövrəsində böyük və güclü bir sədd çəkilib, çoxsaylı sənətkar məhəllələri yaranıb. Şuşalı tacirlər İran şəhərləri və Moskva ilə ticarət əlaqələri saxlayır, burada emalatxanalarda Pənahabadi adlanan gümüş sikkə zərb edilirdi.

Şuşa adının mənşəyi haqqında müxtəlif maraqlı fikirlər vardır. Eramızın II əsərində yaşamış qədim Roma tarixçisi Tasit Korneli Qafqaz ərazisində dondar türk tayfasına məxsus Sosu şəhərinin

olması haqqında tarixi məlumat vermişdir. Xalq əfsanəsinə görə, bu yerlərin havası büllur kimi saf və şəfali olduğu üçün onu "Şuşa" (şüşə) adlandırmışlar.

"Şuşalı cavanlar" mövzusunda bir neçə dəfə fərqli formalarda təqdim etmişdir. Cavanların özlərinə qılinc seçməsi, dəmirçinin yanında öz silahlarını itiləməsi, hər zaman vətənlərinin müdafiəsinə hazır olmalarını sübut edir. Digər bir kompozisiyada isə Şuşalı cavanlar ilə vətənin keşiyində dayanan əsgər vətənpərvər ruhlu əsərin daxili təsir gücünü artırır.

"Vətən keşiyində" (2010) kompozisiyasında dövlətin sərhədlərini qoruyan əsgərlərimiz cəsurluqları ilə seçilirlər. Digər bir "Əsgər ezamiyyətdə" əsərində isə rəssam əsgərin öz evində qarşılama anını çatdırır. Əsgərin qarmonda ifası uşaqların sevincinə səbəb olur. Mimika, jestlər, təbiətin rəngarəng abuhavası, vətənin gözəlliyinin də təsviri rəssamın vətənpərvər ruhlu olmasının daha bir göstəricisidir. Əməkdar rəssamın sözügedən tabloları Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidmətinin keçirdiyi müsabiqədə qalib olmuşdur.

Rəssamın "Ağ atlılar" əsərində isə milli geyimləri ilə seçilən gənclərin obrazları diqqəti cəlb edir. Gənc oğlanların at yarışlarında mübarizə aparması, ön planda isə iki gəncin bir-birinə olan lirik sevgi baxışları rəssamın insan hissələrinə verdiyi dəyəri sübut edən əsərlərindən biridir. "Ağ atlılar" kompozisiyası Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidmətinin keçirdiyi müsabiqənin qalibi olmuşdur.

Nəticə. "Asif Azərli yaradıcılığında milli vətənpərvərlik motivləri" məqaləsinin əsas nəticələri aşağıdakılardır:

1. Rəssamın yaradıcılığında vətənpərvər ruhlu əsərləri mühüm yer tutur.
2. Asif Azərli yaradıcılığında mühüm yer tutan vətənpərvər ruhlu əsərləri sənətsünaslığın semantik təhlil istiqamətinin inkişafı üçün əhəmiyyətlidir.
3. Rəssamın yaradıcılığında mühüm yer tutan Qarabağ mövzusu müasir Azərbaycan təsviri incəsənətinin inkişafında oynadığı mühüm rolunu yarım fəsilə əsərlərin təhlili ilə dəqiq şəkildə araşdırılmışdır

Ədəbiyyat

1. Ağayev E. "Asif Azərli yaradıcılığında Qarabağ mövzusu", Elmi əsərlər jurnalı №27, ADMİU 2019, s110-113
2. Əliyev Z. "Qarabağ müharibəsi təsviri sənətdə" // Qobustan jurnalı, Bakı 2013, №1, S 11-15

SUMMARY

National patriotic motives in Asif Azerelli's creativity

This article analyzes the patriotic works that play an important role in the work of Asif Azerelli.

Keywords: *Asif Azerelli, Karabakh, color, patriotism, fine arts*

РЕЗЮМЕ

Национальные патриотические мотивы в творчестве Азифа Азерелли

В этой статье анализируются патриотические произведения, которые играют важную роль в творчестве Асифа Азерелли.

Ключевые слова: *Асиф Азерелли, Карабах, колорит, патриотизм, изобразительное искусство.*

AZƏRBAYCANDA GÖMRÜK İŞİNİN TƏŞKİLİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Allahverdiyeva Samirə Mübariz qızı

Qərbi Kaspi Universiteti
samira.adiu@gmail.com
sallahverdiyeva@turanbank.az

XÜLASƏ

Məqalədə dövlətlərarası gömrük münasibətlərinin əlaqələndirilməsi və beynəlxalq gömrük hüququnun yeri məsələləri təhlil edilir. Məlum olduğu kimi, gömrük xidməti - ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin keşiyində duran və nəticə etibarilə onun suverenliyinin qorunmasında fəal iştirak edən etibarlı qüvvədir. İqtisadi inkişafın dərinləşməsi, daxili bazarın yad təsirlərdən qorunması, beynəlxalq iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi, eləcə də dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasında gömrük xidmətinin rolu böyükdür.

Hər bir ölkədə gömrük işinin spesifikasiyası onun iqtisadi vəziyyəti və xarici ticarət yönümü ilə müəyyən edilir. İqtisadi inkişaf səviyyəsi yüksək olduqca, xarici ticarət rejiminin liberallığının görünmə dərəcəsi də yüksəlir, lakin bu, bir qayda olaraq, gömrük tənzimlənməsi arsenalının daha böyük həssaslığından xəbər verir. Gömrük hər bir dövlətin özəyidir, əsas vergi gəlir mənbələrindən biridir, həmçinin təhlükəsizliyin əsas başlanğıc mərkəzidir.

Açar sözlər: *gömrük işinin təşkili, inkişaf prioritetləri, xarici ticarət balans, xarici ticarət siyasəti.*

Məlumdur ki, iqtisadiyyatımızın dünya təsərrüfatına inteqrasiyası ölkəmizə daxili istehsalçıların fəaliyyət bazarının həcmi genişləndirilməsinə, xarici investisiyalardan faydalanmağa, əlverişli xarici siyasət mühitinin yaradılmasına, istər regionda, istərsə də dünyada gedən əsas iqtisadi layihələrdən kənar qalmamasına, dünya dövlətləri ilə iqtisadi, siyasi, hərbi, sosial, mədəni əməkdaşlığın inkişafına və s. şərait yaradır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, açıq tipli iqtisadiyyata keçid dövlətin güclü, çevik müdaxiləsi yolu ilə sistemli iqtisadi və hüquqi islahatları ilə müşayiət edilməzsə, müəyyən müddətdən sonra inkişaf etməkdə olan ölkələr inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin xammal əlavəsinə çevrilmək təhlükəsi qarşısında qalırlar. Azərbaycanın gömrük-tarif siyasətinin əsas xüsusiyyəti hər şeydən əvvəl müasir şəraitdə xarici iqtisadi əlaqələrin gömrük-tarif tənzimlənmə sisteminin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi və onun elmi-tədqiqat predmeti kimi mühüm nəzəri metodoloji və praktiki əhəmiyyət kəsb etməsidir. Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi, dünya iqtisadiyyatında ölkələrin qarşılıqlı əlaqə və asılılığının güclənməsi, qlobal problemlərin kəskinləşməsi xarici iqtisadi fəaliyyətin məqsədyönlü tənzimlənməsini obyektiv zərurətə çevirmişdir. Burada söhbət, ilk növbədə, ölkələrarası qarşılıqlı ticarət, valyuta-maliyyə, kredit və s. münasibətlərin, bir sözlə, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsindən gedir. Bu əlaqələr sistemində ölkələrin bir-biri ilə iqtisadi əlaqələri və həmin əlaqələrin tənzim olunmasının hüquqi əsasının yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Xarici iqtisadi fəaliyyət hər bir cəmiyyətin sosial-iqtisadi tərəqqisinin güclü amillərindən biridir və o bu tərəqqini sürətləndirə və ləngidə bilər.

Xarici ticarət siyasəti anlayışı altında dövlətin müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə digər ölkələrlə ticarət münasibətlərinə məqsədyönlü təsiri başa düşülür. Xarici ticarət siyasəti dövlətin ümumi iqtisadi siyasətinin vacib tərkib hissəsidir. Ölkənin idxalat və ixracatına – bir sözlə, xarici ticarət balansına (XTB) birbaşa təsir edən dövlət siyasətidir. Bu siyasət hər bir dövlətin xüsusi diqqət mərkəzindədir və iqtisadi, siyasi amillərdən asılı olaraq mütəmadi dəyişir. Nəticə olaraq, əgər XTB-nin qiyməti müsbət yekunlaşdırılarsa, deməli bu dövlətin ixrac yönümlü siyasətinin müsbət istiqamətdə irəliləyişinin göstəricisidir. Bu səbəbdən də ixrac yönümlü proseslərin inkişaf etdirilməsində hər bir dövlət maraqlıdır və bunun üçün güclü səylər göstərir. Bunun ən önəmli və effektiv üsullarından ikisi isə gömrük tarifi (və ya idxal rüsumu) və idxal kvotasıdır. Bildiyimiz kimi, tarif idxal olunan məhsullar üzərinə qoyulan vergidir, hansı ki, nəticədə idxalatın azalmasına gətirib çıxarır. İdxal kvotası isə idxal olunan məhsulların həcmi üçün nəzərdə tutulan limitdir və nəticə baxımından gömrük tarifi ilə eyni xüsusiyyətə malikdir.

Yeniləşən iqtisadi şəraitdə dövlətlərarası iqtisadi və siyasi əlaqələrin çoxşaxəli forma almasının ölkənin iqtisadi maraqlarına müsbət təsiri olduğu kimi, həm də mənfi istiqamətdə təsiri var. Xüsusilə də xarici ticarət dövriyyəsində artımın olması və bu artımın daxilində də ixracın idxalı üstələməsi ölkə iqtisadiyyatının təməlinin möhkəm qoyulması baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir, bu sahədə daha geniş əlaqələrin yaranmasına təkan verir, lakin bununla yanaşı ümumi olaraq bir o qədər də mürəkkəb vəziyyətin yaranmasına səbəb olur. Bu istiqamətdə də dövlətin iqtisadi tənzimlənmə alətləri çərçivəsində əsas olaraq gömrük fəaliyyətinin əhəmiyyəti danılmazdır. Daxili bazarda rəqabətin artırılması, yerli istehsalçıları xarici təsirlərdən qorumaq, istehlakçıların tələbatını yerli istehsalatla təmin etməyə çalışmaq və bununla yanaşı ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək gömrük sərhədinin əsas amillərindən biridir. Hər kəsə məlum olduğu kimi, ölkəmiz tarixi ipək yolunun mərkəzində yerləşir və buna görə də Respublikamızda ticarət əlaqələrinin qurulması və inkişafı üçün daha səmərəli şərait yaranır.

Gömrük siyasəti ölkənin iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla bərabər, həm də respublikanın gömrük ərazisində mal mübadiləsinin tənzimlənməsi və gömrük nəzarəti vasitələrindən effektiv istifadə edilməsi ilə daxili bazarın müdafiəsi üçün proteksionizm (*proteksionizm—bu terminin xüsusi şərti odur ki, dövlətin yerli istehsalçılara inhisar hakimiyyəti üçün maliyyə dəstəyi verməsi ilə milli rifah yüksəlir*) siyasəti məsələlərinin həlli, milli iqtisadiyyatın inkişafının təşviqi, dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas məsələlərinin həllinə təkan vermək məqsədi güdür.

Son illər gömrük orqanlarının maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması gömrük məntəqələrində hüquq pozuntularının aşkarlanmasında mühüm rol oynamışdır. Müxtəlif illər üzrə gömrük orqanları tərəfindən aşkarlanmış qanun pozuntularını ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakı kimi göstərmək olar (Cədvəl-№1.).

Cədvəl №1. Gömrük orqanları tərəfindən aşkarlanmış bəzi hüquq pozuntularının strukturu [3, s. 1-2-3-4-5]

Göstəricilər	İllər						
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Aşkar olunmuş faktların sayı	87	133	158	213	130	210	264
Tutulmuş narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin miqdarı (qramla)	136876	135376,7	178369,9	91463,446	1136153,3945	2714962	1193527
Tutulmuş narkotik vasitələrin miqdarı (qramla)	122035	125170,799	178144,612	90014,677	1136025,015	151291,502	1742545
Psixotrop maddələrin miqdarı (qramla)	14840,7	10205,924	225,312	166,057	107,5795	1153,752	2474,433
Tutulmuş şəxslərin cəmi (nəfər)	110	152	186	250	162	232	291
Kişi	103	138	160	220	143	197	252
Qadın	7	14	26	30	19	35	39

Mənbə : <https://customs.gov.az>

Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri global geoiqtisadi məkanda cərəyan edən yeni təzahür və tendensiyalara paralel reaksiya kimi yeni təsərrüfat proseslərinə aktiv müdaxiləsi və qoşulmasıdır. 1990-cı illərdə dünya təsərrüfatının inkişafı bir sıra amillərlə bağlı olmuşdur. Bunlara ən birincisi istehsalda, nəqliyyatda, beynəlxalq kommunikasiya sfera və əlaqələrində yeni texniki dönüşü meydana çıxarmış Elmi Texniki Tərəqqinin (ETT-nin) davamlı inkişafı aiddir. Azərbaycanın müstəqillik qazanması ona beynəlxalq hüququn tamhüquqlu subyektli olması üçün şərait yaratdı. Keyfiyyətə yeni şərait bütün fəaliyyət sahələrində ölkəmizin müstəqil siyasət yeritməsini şərtləndirərək, dünyanın demək olar ki, bütün ölkələri ilə

bərabərhüquqlu əməkdaşlıq əsasında münasibətlər qurmağa sövq etdi. Bu zaman inkişaf etdirilməsi zəruri olan ən ümdə və vacib münasibətlərdən biri heç şübhəsiz ki, iqtisadi münasibətlərdir.

Son illər Azərbaycan Respublikasının “Gömrük Məcəlləsi”nə [2] və “Gömrük tarifi haqqında” [5, 20-ci maddə] Qanununa uyğun olaraq gömrük tarifləri mexanizminin daha da təkmilləşdirilməsi yolu ilə xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin artırılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin ölkədə rəqabətədavamlı məhsulların istehsalının inkişafı üçün lazımı şəraitin yaradılması və daxili bazarın qorunması məqsədilə ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri, gömrük rəsmiləşdirilməsinə görə alınan yığımların miqdarı haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə bir sıra əlavə və dəyişikliklər qəbul edilmişdir. Bu əlavə və dəyişikliklərdə müəyyən edilib ki, Azərbaycan Respublikasının “Gömrük tarifi haqqında” Qanununa [5, 20-ci maddə] əsasən, aşağıdakılar gömrük idxal rüsumuna cəlb olunmur:

- beynəlxalq təşkilatların, xarici dövlətlərin hökumətlərinin, habelə dövlətlərarası və hökumətlərarası sazişlərə əsasən xarici hüquqi və fiziki şəxslərin ayırdıqları əvəzsiz maliyyə və texniki yardımları, qrantlar, kreditlər və borclar, həmçinin bu kreditlər və borclar hesabına həyata keçirilən layihələrdə Azərbaycan tərəfinin payı hesabına idxal olunan mallar;

- təmənnasız paylanması üçün humanitar yardım kimi fiziki şəxslər tərəfindən gətirilən mallar;

- qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsi, bu sahəyə dövlət dəstəyinin daha da gücləndirilməsi, yeni və müasir texnologiyaların təşviq edilməsi məqsədilə idxal edilən mal-qara və bu kimi kənd təsərrüfatının inkişafına lazımlı idxal malları və s.

Məlumdur ki, nomenklatura – elm, texnika, praktiki fəaliyyətin müəyyən sahələrində işlədilən terminlər, adlar sistemidir. Əmtəə nomenklaturası – gömrük orqanlarının vəzifəli şəxslərinin və bəyannaməçilərin öz professional fəaliyyəti zamanı rastlaşdıqları malların adlarının məcmusudur.

Hər bir dövlətin iqtisadi əlaqələrlə xarakterik olan özünəməxsus vəzifələri vardır. Ələxsus da ki, qloballaşma prosesinin hər gün daha da sürətləndiyi belə bir iqtisadi şəraitdə, genişlənən xarici iqtisadi əlaqələr və siyasi tədbirlərin reallaşdırılmasına nail olmaq mühüm zərurətə çevrilmişdir. Belə əsaslı, özünəməxsus proseslərin tərkibində dövlətin təşkilatçılığı ilə keçirilən iqtisadi siyasətin önəmli komponentlərindən biri də gömrük siyasətidir. Gömrük siyasəti ölkənin ümumi iqtisadi siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir desək yanılmazıq. Bazar münasibətlərinin formalaşması və inkişafı şəraitində gömrük siyasəti daxili bazarın formalaşmasında əsas faktordur. Belə ki, gömrük siyasəti milli iqtisadiyyatı inkişaf etdirməklə yanaşı, həm də formalaşmaqda olan Azərbaycan iqtisadiyyatını kənar təsirlərdən qorumaq məsuliyyətini də özündə ehtiva edir.

Hazırkı iqtisadi şəraitdə xarici iqtisadi fəaliyyət hər bir cəmiyyətin sosial-iqtisadi tərəqqisinin güclü faktorlarından biridir və o bu tərəqqini sürətləndirə və ləngidə bilər. Bu fəaliyyətin milli iqtisadiyyata, milli maraqlara müsbət təsiri onda olur ki, o dövlət tərəfindən düzgün tənzimlənməklə ixracı stimullaşdırarsın, ölkənin ixrac potensialını artırırsın, yəni ixrac yönümlü istehsal sahələrinin inkişafına diqqət yetirilsin. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi üzrə dövlət orqanlarının fəaliyyəti praktiki olaraq dünyanın bütün ölkələrində mövcuddur. Lakin onun miqyası, forma və metodları hər bir ölkədə qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə, ölkənin müasir dünyada yerinə və roluna, habelə dövlətin xarici və daxili siyasətinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Məhz bu məqamlar mövzunun aktuallığını şərtləndirir. Tədqiqatın predmeti xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı yeni tendensiyalar, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində hüquqi mexanizmin, həmçinin bu tənzimlənmə prosesində milli, dövlətlərarası və beynəlxalq hüququn yeri və rolunun müəyyənəşdirilməsi təşkil edir.

Yazılanları nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, istər təhlükəsizliyin təmin edilməsi, vergilər vasitəsi ilə dövlət büdcəsinin doldurulması və istərsə də xarici ticarət siyasətinin düzgün şəkildə idarə edilməsində gömrük xidməti filtr rolunu həyata keçirir. Bu baxımdan da hər bir dövlətin düzgün şəkildə gömrük sistemini formalaşdırması qarşıya qoyulmuş əsas məqsədlərdən biridir. Respublikamız da bu istiqamətdə yetərincə böyük irəliləyiş, inkişaf yolu keçmişdir və düzgün formalaşdırılmış bir gömrük xidmətinə sahibdir deyə bilərik. Bu gün də dəyişən global dünyada baş verən proseslərlə əlaqədar hər zaman qanunların daha da təkmilləşdirilməsi, yenilənməsi daha da

asanlaşdırılması, tez həyata keçirilməsi istiqamətində (zaman sərfiyyatının azaldılması) yeni addımlar atılır, yeni işlər görülür.

Ədəbiyyat

1. "Gömrük Məcəlləsi" haqqında Qanun
2. "Gömrük tarifi" haqqında Qanun
3. Heydərov K. F. "Gömrük işinin əsasları, gömrük işinin təşkili və texnologiyası", 1-ci cild Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1998.
4. Heydərov K. F. "Gömrük işinin əsasları, gömrük orqanlarının iqtisadi fəaliyyəti", 2-ci cild, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1999.
5. Heydərov K. F. "Gömrük işinin Əsasları, gömrük orqanlarının hüquq - mühafizə fəaliyyəti", 3-cü cild, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 2000.
6. Heydərov K. F. "Gömrük işinin əsasları" gömrük işinin idarə edilməsi və inkişafı, 4-cü cild Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 2000.
7. Heydərov K. F. İbrahimov T.T. "Gömrük işi-iqtisadi suverenlik və təhlükəsizlik", Bakı, 1999.
8. Hedərov K. F., Əliyev A.Ə., Nuriyev C.Q., Mehdiyev S.M. Gömrük rəsmiləşdirilməsi. Dərslik. Bakı-2006
9. Nuriyev C., Əliyev Z., İsmayılov G. "Gömrük statistikasi", Dərs vəsaiti. "Qanun" nəşriyyatı, Bakı, 2000.
10. Nuriyev C.Q. "Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin hüquqi tənzimlənməsi". Qanun, Bakı, 2000.
11. Nuriyev C.Q. Azərbaycanın gömrük tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı-2007
12. Paşayev Q. "Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin cinayət və gömrük qanunvericiliyi ilə müdafiəsi", Bakı, 1997.
13. <https://customs.gov.az>

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются вопросы согласования межгосударственных таможенных отношений и места нахождения международного таможенного права. Как известно, таможенная служба является надежной силой экономической безопасности страны и, следовательно, активно участвует в защите ее суверенитета. Таможенные услуги играют важную роль в углублении экономического развития, защите внутреннего рынка от внешних потрясений, расширении международных экономических и торговых связей и формировании доходной части государственного бюджета.

Специфика таможни в каждой стране определяется ее экономическим статусом и внешней торговлей. При высоком уровне экономического развития степень либерализации режима внешней торговли также возрастает, но это обычно свидетельствует о большей чувствительности к арсеналу таможенного регулирования. Таможня находится в центре каждого государства и является одним из основных источников налоговых поступлений, а также является основным источником безопасности.

Ключевые слова: *организация таможенного дела, приоритеты развития, внешнеторговый баланс, внешнеторговая политика.*

SUMMARY

The article analyzes the issues of coordination of interstate customs relations and the location of international customs law. As it is known, the customs service is a reliable force behind the economic security of the country and, consequently, actively involved in the protection of its sovereignty. Customs services play a major role in deepening economic development, protecting the domestic market from external shocks, expanding international economic and trade ties, and shaping the revenue side of the state budget.

The specifics of customs in each country are determined by its economic status and foreign trade. With the high level of economic development, the degree of liberalization of the foreign trade regime is also rising, but this usually indicates a greater sensitivity to the arsenal of customs regulation. Customs is at the heart of every state and is one of the main sources of tax revenue, and is also the primary source of security.

Keywords: *organization of customs work, development priorities, foreign trade balance, foreign trade policy.*

İQLİM VƏ TURİZM REKREASIYA POTENSİALI ARASINDA ƏLAQƏNİN COĞRAFI İNFORMASIYA SİSTEMLƏRİNDƏ TƏHLİLİ

Amanova Şahnaz

AMEA, Coğrafiya İnstitutu
shahnaz.amanova@khazar.org

XÜLASƏ

Tədqiqat zamanı iqlim və turizm potensialı arasında əlaqə Coğrafi İnformasiya Sistemlərində təhlil edilmiş və xəritələşdirilmişdir.

Açar sözlər: Coğrafi İnformasiya Sistemləri, Landsat 8, səth temperaturu, iqlim, turizm potensialı

Giriş. Əvvəllər "Yeni Şamaxı" adlanan Ağsu şəhərinin əsası 1735-ci ildə qoyulmuşdur. Şəhər eyniadlı çayın hər iki sahilində, Şirvan düzünün şimal-şərq qurtaracağında, Hinqar silsiləsinin ətəyində yerləşir.

Şəhərin ərazisi 1975-ci ildə 363 ha təşkil edirdisə, 2002-ci ildə 97% artaraq 714 ha, 2020-ci ildə isə 75% artaraq 977 ha təşkil etmişdir. Ağsu şəhəri şimaldan cənuba və qərbdən şərqə 4 000 m məsafədə uzanır (Şəkil 1).

Şəkil 1. Tədqiqat ərazisinin yerləşmə sxemi

Ağsu şəhərinin əhalisi 22 min nəfərdir ki, bunun da 10,9 minini kişilər, 11,1 minini isə qadınlar təşkil edir.

Tədqiqat metodu. Turizm potensialı ilə iqlim elementləri arasında əlaqənin təhlili zamanı xarici təcrübələrdən istifadə edilmişdir. Bu zaman ərazinin temperatur xəritəsi hazırlanmış və onun turizmə təsiri öyrənilmişdir.

Temperatur xəritəsinin hazırlanması:

Bu metod ancaq Landsat 8 peykinin məlumatları əsasında mümkündür. Landsat 4,5,7 məlumatları üçün digər metodlardan istifadə edilir. Landsat 8 əsasında temperatur hesablayarkən 10-cu və 11-ci bandlar lazımdır. Lakin temperatur xəritəsini hazırlayarkən NDVI xəritəsi də lazım olduğu üçün, bu zaman bizə 4 və 5-ci bandlar da lazım olacaq.

İlk öncə biz aşağıdakı düsturdan istifadə edirik [1,3,5].

$$TOAr = M * DN + B \text{ (düstur 1)}$$

M - Radiasiya parlaqlığı, B - Radiasiya daxiletməsi

M, B isə Landsat 8 peykinə məxsus olan metadataları göstərir. Aşağıdakı cədvəldə tədqiqat ərazisi üçün bu qiymətlər verilmişdir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Landsat 8 peykinin metadatası

	Band 10	Band 11
Radiance Multiplier (M)	0.0003342	0.0003342
Radiance Add (B)	0.1	0.1
K1	774.8853	480.8883
K2	1321.0789	1201.1442

K1 və K2 xüsusi termal çevrilmə sabiti bandının parametrləridir.

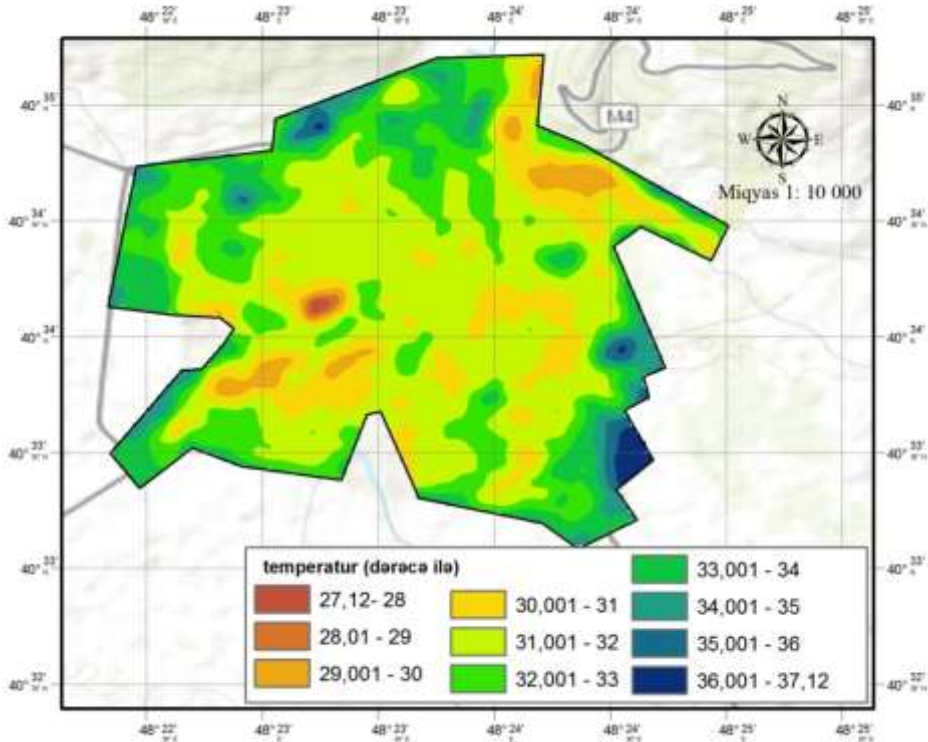
TOAr hesablandıqdan sonra parlaqlıq temperaturunu hesablaya bilərik [3].

$$T_{kelvin} = K2 / \ln(K2/TOAr + 1) \text{ (düstur 2)}$$

K1 və K2 parameterlərindən istifadə edərək TOAr qiymətlərini Kelvin şkalasından Selsi şkalasına çeviririk.

Temperatur və turizm arasındakı əlaqə Matzarakis və Mayerin tədqiqat metodu əsasında öyrənilmişdir.

Tədqiqat işi. Ağsu şəhərinin formalaşmasında təbii şəraitin mühüm rolu var. Tədqiqat zamanı Landsat 8 peykinin şəkilləri əsasında səthin temperatur xəritəsi hazırlanmışdır. Xarici təcrübələr əsasında hazırlanan bu xəritədən görünür ki, temperatur şəraiti hündürlükdən asılı olaraq zəif dəyişir. Lakin temperatura təsir göstərən əsas amil şəhərin mərkəzindən keçən Ağsu çayıdır. Belə ki, çay sahillərində temperatur daha əlverişlidir. Çaydan uzaqlaşdıqca temperatur artır və turizm potensialı azalır (Şəkil 2).

Şəkil 2. Ağsu şəhər landşaftında 2018-ci il sentyabr ayında temperatur şəraiti
Sentyabr ayında minimal temperatur 27° C olduğu halda, maksimal olaraq 37° C-dək arta

bilir. Şəhərin şimal-şərq və şimal-qərb hissəsinə diqqət etsək, mütləq hündürlük hər iki istiqamətdə artsa da, temperatur şimal-şərqdə az, şimal-qərbdə isə yüksəkdir. Bu, məlum olduğu kimi, Ağsu çayının sahillərə göstərdiyi təsir ilə əlaqəlidir.

Temperatur xəritəsi turizm potensialını da təhlil etməyə imkan verir. Matzarakis və Mayerin tədqiqatlarına əsaslanaraq tədqiqat ərazisində termal həssaslıq və onun stress və həyəcana təsirini təhlil etmişik. Bu zaman onlar fiziki ekvivalent temperatur və fizioloji stres dərəcəsi arasında əlaqəni təhlil etmişlər.

Onlar temperaturun həssaslığını aşağıdakı kimi qiymətləndirir. 8°C-dək temperatur soyuq olaraq soyuqluq stressi, 8-18°C sərin olaraq qismən soyuqluq stressi yaradır, 18-23°C temperatur isə turizm üçün komfortlu hesab edilir. 23°C-dən yüksək temperatur isə isti olaraq istilik stressi yarada bilər.

Cədvəl 2. Fərqli istilik həssaslığı və fizioloji stres dərəcələri üçün PET (Fizioloji ekvivalent temperatur) həddi dəyərləri [2,4,6,7]

PET (°C)	Termal həssaslıq	Fizioloji Stress dərəcəsi
< 4	Çox soyuq	Həddindən artıq soyuq stressi
4 – 8	Soyuq	Soyuq stressi
8 – 13	Sərin	Orta dərəcədə soyuq stressi
13 – 18	Nisbətən sərin	Nisbətən sərinlik stressi
18 – 23	Comfort	Termal stresin yoxluğu
23 – 29	Nisbətən mülayim	Yüngül istilik stressi
29 – 35	mülayim	Orta dərəcədə istili stressi
35 – 41	isti	Güclü dərəcədə istili stressi
> 41	çox isti	Güclü dərəcədə istilik stressi

Tədqiqat ərazisinin düzənlik relyefdə yerləşdiyini nəzərə alsaq, sentyabr temperaturunun 27°-dən aşağı olmadığını aydın görürük. Bu isə, öz növbəsində, komfort şəraitin mümkün olmadığını göstərir. 27-29°C temperaturun müşahidə edildiyi şimal-şərq hissə və Ağsu çayının sağ sahili mülayim olaraq qiymətləndirilsə, yüngül istilik stressi ilə turizm üçün daha əlverişlidir. Digər ərazilər isə mülayim temperatur olaraq qiymətləndirilir ki, bu da orta dərəcədə istilik stressi ilə hüdüdlənir.

Ədəbiyyat

1. Chander G.H. and B. Markham, 2003, IEEE Transactions On Geoscience And Remote Sensing, vol. 41, no. 11.
2. De Freitas C.R. Theory, Concepts and Methods in Climate Tourism Research, In: A. Matzarakis and C. R. de Freitas, Eds., Proceedings of the First International Workshop on Climate, Tourism and Recreation, International Society of Biometeorology, Commission on Climate Tourism and Recreation, 2001, pp. 3-20.
3. Filiz Bektas Balcik, Danut Mihon, Vlad Colceriu, Karin Allenbach, Cigdem Goksel, A. Ozgur Dogru, Gregory Giuliani, Dorian Gorgan, "Remotely Sensed Data Processing on Grids by Using GreenLand Web Based Platform", International Journal of Advanced Computer Science and Applications(IJACSA, No. Envir, 12/2013, ISSN: 10.14569/SpecialIssue.2013.030307
4. Javed Mallick, Yogesh Kant and B.D.Bharath (2008). Estimation of land surface temperature over Delhi using Landsat-& ETM+. J. Ind. Geophys. Union, Vol.12, No.3, pp. 131-140.
5. Landsat 7 Science Data Users Handbook, 2006, p/ 186, https://landsat.gsfc.nasa.gov/wp-content/uploads/2016/08/Landsat7_Handbook.pdf
6. Matzarakis, A., Mayer, H. (1996) Another Kind of Environmental Stress: Thermal Stress. WHO Colloborating Centre for Air Quality Management and Air Pollution Control. NEWSLETTERS 18: 7-10.

7. Matzarakis, A. (2006) Weather- and Climate-Related Information for Tourism. *Tourism and Hospitality Planning & Development*, 3, 99-115.
<https://doi.org/10.1080/14790530600938279>

SUMMARY

Analysis of the relationship between climate and tourism recreational potential based on geographic information systems

During the study, the relationship between climate and tourism potential was analyzed and mapped in Geographic Information Systems.

Keywords: *Geographic Information Systems, Landsat 8, surface temperature, climate, tourism potential*

РЕЗЮМЕ

Анализ взаимосвязи климата и туристско-рекреационного потенциала в географических информационных системах

В ходе исследования связь между климатом и туристическим потенциалом была проанализирована и отображена в географических информационных системах.

Ключевые слова: *географические информационные системы, Landsat 8, температура поверхности, климат, туристический потенциал*

**ANTİBÖHRANLI İDARƏETMƏNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNƏ
DAİR BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ**

Atakışiyev Samir Əjdər oğlu, Fərhadı Püstə Oruc qızı

Bakı Biznes Universiteti
samir.atakisiyev.97@bk.ru

XÜLASƏ

Məqalədə antiböhranlı idarəetmədən müəssisədə böhranların yaranmasından, antiböhranlı idarəetmə sistemində insan kapitalının rolundan bəhs edilmişdir. Həmçinin məqalədə müəssisələrdə münaqişələrin antiböhranlı idarə edilməsi öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *antiböhran, müəssisədə böhranların yaranması, antiböhranlı idarəetmənin səmərəliyi*

Antiböhranlı idarəetmə zamanı ən vacib məsələ idarəetmə strategiyasıdır. Burada əsas diqqət böhranın yaranması ilə bağlı olan səbəblərin aradan qaldırılması və böhrandan çıxış problemlərinə yönəldilməlidir. Bu zaman biznesin daxili və xarici mühiti təhlil edilir, müəssisə üçün əhəmiyyət kəsb edən hər bir komponent üzrə məlumatlar toplanır və bunun əsasında böhranlı vəziyyətin səbəbləri araşdırılır.

İstənilən müəssisənin böhrana uğramasının səbəblərini iki qrupda fərqləndirmək olar.

1) Xarici səbəblər;

2) Daxili səbəblər;

Xarici səbəblər- müəssisədən asılı deyil və müəssisəyə təsir etmək imkanı olduqca zəifdir;

Daxili səbəblər- müəssisənin öz fəaliyyəti nəticəsində yaranan daxili səbəblərdir. Müəssisələrdə böhrandan çıxmaq üçün düzgün antiböhranlı idarəetmə strategiyası yaratmaq lazımdır. Antiböhranlı idarəetmə zamanı əsas məsələ idarəetmə strategiyasıdır. Müəssisə fəaliyyətində antiböhranlı idarəetmə strategiyasının işlənməsində əsas mərhələ, müəssisənin dəqiq, kompleks və vaxtında yoxlanılmasıdır. Müəssisənin iqtisadi böhrandan çıxması üçün taktiki tədbirlərə bunlar aid edilə bilər. [3, 117]

Xərclərin azalması
Heyətin ixtisarı
İstehsalın azalması
Kreditlərin alınması
Mütəxəssislərin cəlb edilməsi
Məhsulun qiymətinin artması
Fəal marketing tədqiqatı
Nizam-intizamın möhkəmləndirilməsi

Əgər müəssisə yarana biləcək təhlükəni izləyə bilirsə və səmərəli əks tədbir görmək üçün vaxtı varsa, böhranla bağlı bütün problemləri ardıcılıqla həll edə bilər. Antiböhranlı strategiya o zaman yüksək nəticə verir ki, o müəssisə strukturuna uyğunlaşdırılır. İ şçi heyətin müqavimətini aradan qaldırmaq üçün iki cür tədbir görülməlidir.

1) psixoloji;

2) sistemli.

İstənilən idarəetmə, idarə edilən obyektə təsir göstərmək üçün müxtəlif üsul, metod və əməliyyatları ardıcılıqla formalaşdıran prosesdən ibarətdir. Lakin idarəetmə prosesinin ümumi məzmunu çərçivəsində müxtəlif təsir variantları ola bilər ki, onlar idarəetmə obyektini və subyektini, konkret şəraiti, menecerin təcrübəsi və idarəetmə heyətinə aid olan idarəetmə fəaliyyətinin digər xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. [4, 102]

Beynəlxalq təcrübədə idarəetmə texnologiyasından istifadə olunur. Antiböhranlı idarəetmə texnologiyası – profilaktika, böhranın aradan qaldırılması, onun mənfi nəticələrinin azaldılması

kimi halları nəzərdə tutan ardıcıl xəbərdarlıq tədbirləri kompleksidir. Antiböhranlı idarəetmə texnologiyasında ən əsas mərhələ idarəetmə qərarlarının işlənməsidir. Ümumiyyətlə böhran vəziyyətində olan müəssisələrdə tez-tez oğurluq və mənimsəmə faktları baş verir. Müxtəlif qanun pozuntuları və oğurluq metodlarını aydınlaşdırmaq üçün maya dəyəri kalkulyasiyasını təhlil etmək lazımdır. Ümumiyyətlə, müəssisənin daimi məsrəflərinə icarə haqqı, əmlak vergisi, əsas fondların amortizasiyası, patent və lisenziyalara çəkilən xərclər, idarəetmə aparatının əməkhaqqı və s. aiddir. Müəssisənin müflis olması şəraitində daimi məsrəflər ilk növbədə ixtisar edilməlidir.

Banklar iqtisadiyyatda böyük rol oynayır. Əmtəə və xidmətlərə görə ödəniş vasitələrini təmin edir və biznesin inkişafını maliyyələşdirir. Banklarda nəzarət sistemi mövcuddur. Nəzarət bankda olan riskləri minimallaşdırmaqla, məqsədlərə çatmanı təmin edən prosesdir. Banklarda nəzarət sistemi 3 qrupda həyata keçirilir.

- 1) bankın hər əməliyyatı üzrə keçirilən nəzarət;
- 2) daxili auditor və ya daxili nəzarətin həyata keçirdiyi nəzarət;
- 3) xarici auditor və bank nəzarət orqanının inspektorlarının həyata keçirdikləri yoxlamalar.

Azərbaycanda banklara nəzarəti həyata keçirən səlahiyyətli orqan Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankıdır. Banklarda böhranın yaranma səbəbləri müxtəlif ola bilər. Buna inflyasiyanın yüksək həddə çatması, borcların çoxalması və digər əlamətlər səbəb ola bilər. Böhrandan sonra depressiya fazası başlayır, minimal istehsalın həcmi azalır, qiymətlərin artması dayanır, insanların həyatının aşağı səviyyəsi müşahidə olunur. [1, 52]

Banklarda böhranın səbəbləri iqtisadiyyatın ümumi vəziyyəti, personalın ixtisas dərəcəsinin aşağı olması, iqtisadi nöqsanlar, maliyyə çatışmazlıqları ola bilər. Simptomlar böhranın ilk əlamətlərinin yaranmasıdır. Bu tendensiyaların sabitliyi, işgüzar münafişələr, maliyyə problemlərinin artması və məhsulun keyfiyyətinin, texnologiya intizamının pozulması, kreditlər üzrə böyük borcun artması böhranın amili olacaq və s. B anklarda böhranlar və ya böhranların təhlükəsi daimi hadisədir. Buna birinci səbəb iqtisadi böhranların yaranmasının imkanı, istehsalın və malların istehlakının arasında uyğunluğun pozulması olur. İqtisadi böhranın mahiyyəti ödəmə qabiliyyətli olan ümumi tələbatla bağlı malların təkrar istehsalında görünür. İctimai kapitalın təkrar istehsal şərtlərinin pozulmasında, firmaların kütləvi müflisləşməsində, işsizliyin artmasında və başqa ictimai-iqtisadi sarsıntılarda özünü göstərir.

İstənilən vaxt dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi iki sualla bağlıdır:

- 1) Dövlət bunu niyə edir?
- 2) Bunun səbəbi nədir?

Bu prolem müflisləşmə və müəssisənin ləğvi, həmçinin investisiya siyasəti və antiböhranlı menecmentlə nə qədər bağlı olsa da, dövlət tənzimləməsində böhranlı vəziyyətlərdə digər zəruri hallara da nəzər yetirək.

- 1) Normativ-hüquqi fəaliyyət.
- 2) Maliyyə tənzimləməsi.
- 3) İstehsal sahəsində tənzimləmə. [2, 89]

Beləliklə, əgər gəlirlərin tarazlaşdırılması siyasəti düzgün qurulmazsa, şəxsiyyət səviyyəsində düzəldilməsi çox çətin olan nəticələr alınır ki, bunun da nəticəsində insan kapitalının formalaşmasında mənfi meyillər yarana bilər.

Apardığımız araşdırmalar nəticəsində gəldiyim nəticələr aşağıdakılardır:

1. İstənilən müəssisə böhrana uğraya bilər.
2. Müəssisələrdə yaranmış böhranın müxtəlif səbəbləri ola bilər.
3. Müəssisələr böhrandan çıxmağın ən effektiv yolunu tapmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Biznesin təşkili və idarə edilməsi, dərslik, Bakı 2011
2. Şahbazov A.K., Həsənov H.M “Antiböhranlı İdarəetmə”. Bakı 1997

-
3. Şahbazov A.K., Məmmədov H.M "Menecment" dərslik . Bakı 2007
 4. Варинов В. А. Антикризисное управление. –М . 2002

SUMMARY

The article encompass anti-crisis management, crises in the enterprise and the role of human capital in the system of anti-crisis management. As well as, the article covers the anti-crisis management of conflicts.

Key Words: *anti-crisis, crisis in the enterprise, efficiency of anti-crisis enterprise management*

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются возникновение кризисов в отрасли без антикризисного управления, а также роль человеческого капитала в системе антикризисного управления. В статье также описывается антикризисное управление в фондах.

Ключевые слова: *антикризисная, возникновение кризисов на предприятии и эффективность антикризисного управления*

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ DİDAKTİK OYUNLARDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Bağızadə Sariyə Rafiq qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

baqiradetenal@mail.ru

XÜLASƏ

Didaktik oyunlar təhsilin bir parçası olub, şagirdlərin potensial imkanlarını, istedad və qabiliyyətlərini göstərməyə şərait yaradır. Didaktik oyundan istifadə etməklə şagirdlərdə mənəvi şüur və hisslər formalaşır. Didaktik oyunlar hər zaman hər yerdə aktualdır, çünki onlar şagird və tələbələrin dərslə olan marağını və bunun nəticəsində onların dərslə prosesində fəaliyyətini artırır.

Açar sözlər: *didaktika, oyun, əqli inkişaf, mənəvi keyfiyyət, fikir*

İnteraktiv təlimin ən mühüm tələblərindən biri də şagirdlərin təlim prosesində mənəvi keyfiyyətlərini, fəal tərəkürünün, yaddaş və diqqətinin, fantaziya və tərəkürünün, dünyagörüşünün genişləndirilməsini, əldə etdikləri nəzəri biliklərini, tətbiq etmə qabiliyyətlərinin daha da inkişaf etdirilməsində bir çox vasitələrdən istifadə olunur ki, onlar arasında didaktik oyunlar özünəməxsus yer tutur.

Didaktik oyunlar uzun əsrlər boyu mövcuddur. Didaktik oyunların ilk yaradıcıları xalq hesab olunur. İlk dəfə uşaqların əqli cəhətdən inkişafını məhz oyunda kəşf ediblər. Bəşəriyyət yarandığı gündən etibarən insanların yaratdığı ən mühüm vasitələrdən biri də oyundur. “Oyun” sözünün kökü qədim türk dillərindən yaranıb, “ağıl”, “fikir”, “düşüncə” mənasına gəlmişdir. Oyunun elmi pedaqogikası görkəmli alman pedaqoqu Fridrix Frebelin adı ilə bağlıdır. O, pedaqoji fikir tarixində ilk dəfə olaraq didaktik oyunlar və müxtəlif məşğələlər sisteminin əsasını qoymuş, onların keçirilməsi metodikasını hazırlamışdır. A.S.Makarenko uşaqların inkişafında oyunun çox böyük rol oynadığını qeyd edərək, onu yaşlıların həyatında əməyin oynadığı rola bərabər hesab edir. Böyük pedaqoq bu məqsədlə yazır: “Yaşlı adamın həyatında iş, fəaliyyət, qulluq hansı əhəmiyyətə malikdirsə, uşağın da həyatında oyun bir o qədər vacib və əhəmiyyətlidir”[1.287]. Digər görkəmli pedaqoq M.Qorki: “Oyun uşaqların yaşadıkları və dəyişməli olduqları aləmi dərk etmə yoludur”. Bundan əlavə qeyd edir: “Uşaq oynamaq istəyir, o, hər şeylə oynayır və onu əhatə edən mühiti, hər şeydən əvvəl və hər şeydən asan oyunda dərk edir”[1.288].

Azərbaycanın orta əsr filosoflarından olan N.Tusi oyunlar haqqında maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. O, oyunların xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirmişdir. “Əxlaqi-Nasiri” əsərində yazırdı: “Oyun gözəl olmalıdır, yorulub əldən salmamalı, zehni kütləşdirməməli, təlim və tərbiyəsinə çətinləşdirməməlidir. Pedaqoji fikirlər içərisində M.Əhvədinin yerini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. M.Əhvədi “zərərli və xeyirli oyunlar” deyə iki növ oyun haqqında mülahizələri olduqca maraqlıdır. O, inkişafı ləngidən oyunlardan bəhs etmişdir.

Didaktik oyunların ən müsbət keyfiyyətlərindən biri də budur ki, obyektiv varlığı uşaqlara canlı şəkildə nümayiş etdirir. Uşaqlar məktəblərdə, məşğələlərdə, gündəlik həyatlarında ətraf aləm haqqında əldə etdikləri bilikləri didaktik oyunların köməyi ilə sərbəst şəkildə tətbiq etməyi bacarırlar. Fikrimizi daha aydın izah etmək üçün bir neçə nümunə göstərək:

1.Kim daha çox bilir?- Bu oyunda uşaqlar müxtəlif peşələrlə bağlı əməliyyatlar sadələşdirilməlidir. Kim daha çox əməliyyat qeyd etsə, o, qalib sayılır. Həkim nə edir?(xəstəni müayinə edir, diaqnoz qoyur, resept yazır, iynə vurur və s.), dərzi nə edir?(ölçü götürür, paltarını biçir, kökləyir, tikir, ütüləyir və s.).

2. Olur-olmur?- oyunnuda uşaqlar qoyulmuş suala cavab verirlər.

Müəllim:

-Yayda qar yağır?

Uşaqlar:

- Olmur.

Müəllim:

-Payızda yarpaqlar sarılır?

Uşaqlar:

-Olur.

Düzgün cavab verməyən uşaqların kartı götürülür. Əgər həmin uşaq müəyyən tapşırıq yerinə yetirsə, o, öz kartını geri ala bilər və yenidən tapşırıqlar edə bilər. Bu tip oyunlardan təhsil müəssisələrinin ibtidai siniflərində daha çox istifadə olunur.

Təcrübədən çıxan nəticəyə əsasən, biz belə qənaətə gələ bilərik ki, didaktik oyunlar vasitəsilə uşaqlarda fərdi psixoloji xüsusiyyətlər, intellektual fəallıq daha da inkişaf edir və eyni zamanda uşaqlarda müstəqil yaradıcılığa meyl güclənir. Didaktik oyunları həm Azərbaycan dili üzrə tədbirlərdə, həm də müstəqil şəkildə tətbiq etmək mümkündür. Müəyyən məlumat verdikdən sonra müəllim uşaqların bilik, bacarıq və vərdişlərini müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif çalışmalardan, krosvordlardan, çaynvordlardan istifadə edir. Oyunlardan müxtəlif tədbirlər zamanı da istifadə etmək mümkündür.

Uşaqların inkişafında mühüm vasitələrdən biri olan oyun haqqında, onun müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatçılardan L.S.Viqotski, A.N.Leontev, F.İ.Faradkina, A.P.Usova, A.İ.Sorokina, Azərbaycanda isə Ə.Həşimov, İ.Ağayev, İ.Musayev, Ə.Qədirbəyova, S.Axundova və başqaları diqqət yetirmiş, bu barədə öz fikir və mülahizələrini söyləmişlər.

Didaktik oyunların ən başlıca xüsusiyyəti burdur ki, yüksək tərbiyəvi və öyrədici xüsusiyyətlərə malikdir. Məhiyyədin Əbdülov, Fərahim Sadıqov və Ləman Əliyeva, Ağahüseyn Həsənov və başqaları didaktik oyunlar haqqında məlumat vermiş və onun uşaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərmişlər. Həsənov digər pedaqoqlardan fərqli olaraq, ümumilikdə oyunların bölgüsünü aşağıdakı kimi vermişdir: I.Yaradıcı oyunlar; II.Qaydalı oyunlar

I. Yaradıcı oyunlar - adətən uşaqlar tərəfindən düşünülmüş oyunlardır. Belə oyunlar uşaq psixologiyasını əks etdirir. Belə oyunlarda uşaqlar gördüklərini, təsəvvürlərini, düşüncələrini oyuna daxil edirlər. Bu tip oyunlarda uşaqların təsəvvürləri, təxəyyülləri, düşündükləri ön planda olur.

II. Qaydalı oyunlar - bu cür oyunlar məzmun və qaydaların mürəkkəbliyinə görə digər oyunlardan fərqlənir. Bu oyunlar müxtəlif yaş qruplarında tətbiq edilə bilər. Qaydalı oyunlar iki qrupa bölünür:

1. Hərəkətli oyunlar- hərəkətli oyunlarda hərəkətilik mühüm yer tutur.

2. Didaktik oyunlar – didaktik oyunlarda isə oynayanın qarşısında əqli vəzifə qoyulur. Bu oyunlarda uşaqlara məzmun və ardıcılığa görə tapşırıq vermək onların zehni tərbiyəsində əsas rol oynayır. Didaktik oyunlar xarakterinə görə üç qrupa bölünür: I.Oyuncaqlarla oyunlar; II. Masaüstü çap oyunları; III.Şifahi oyunlar.

I. Oyuncaqlarla oyunlar- oyunlar uşaqların oyun zamanı oynadığı əşyaların mənimsənilməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Oyuncaqların uşaqların həyatında böyük rolu var. Oyuncaq xüsusi predmetdir, eyni zamanda uşaqların tərbiyəsinin formalaşmasında böyük rola malikdir.

II. Masaüstü çap oyunları - burada əyanilik prinsipi əsas yer tutur. Bu oyunlar müxtəlif məzmunla malikdir. Məsələn: loto, cüt şəkillər, domino və s.misal göstərə bilərik. "İlin fəsilləri" oyununda uşaqlar fəsillərlə, fəsillərin xarakteri ilə, təbiət hadisələri ilə tanış olurlar. Masaüstü oyunlar adından göründüyü kimi, masanın üstünə qoymaq üçün düzəlmiş, masanın üstünə qoyulan, uyğunlaşdırılan və s. oyunlardır. Bu cür oyunların da özünəməxsus məqsəd və vəzifələri var. Masaüstü oyunlardan bütün yaş dövrlərində istifadə etmək mümkündür. Bu oyunların əhatə dairəsi çox genişdir. Masaüstü oyunlardan elələri də vardır ki, dini mədəniyyətimizdə oynanılması qadağan olunduğu bildirilir. Məsələn: kart, şahmat, domino və s.

Müasir dövrümüzdə insanların boş vaxtlarını daha səmərəli keçirməsi üçün müxtəlif cür oyunlar var. Bu oyunlardan hal-hazırda dünyanın hər yerində istifadə edilir. Bizim ölkəmizdə bu cür oyunlardan geniş istifadə olunur və hətta elələri də vardır ki, tarixi ənənəyə malikdir. Bu tip oyunlardan nərd, domino, şahmat, qumar və s. misal göstərə bilərik.

XX əsrdən etibarən psixologiya və pedaqogikanın daha da inkişaf etməsi ilə bağlı uşaqlar üçün yeni oyunlar meydana gəldi. Bu oyunlar son zamanlar uşaqlar arasında daha çox məşhur olub. Bunun səbəbi bu oyunlarda daha çox insanın cəmləşməsindədir.

III.Şifahi oyunlar- bu oyunlar digər qrup oyunlara nisbətən daha mürəkkəbliyi ilə seçilir. Bu oyunlarda uşaqların təsəvvürləri mühüm yer tutur. Bu oyunlarda diqqətli olmağı, dinləməyi, verilən suallara daha tez cavab verməyi, fikirlərini aydın, səlis, məntiqli ifadə etməyi tələb edir. Bu tip oyunlar məktəbə hazırlıq müəssisələrində, məktəblərdə, hətta ailə daxilində belə həyata keçirilə bilər. Ən çox istifadə olunan şifahi oyunlara tapmacaları misal göstərə bilərik. Məsələn: bir qapağı, min yarpağı(kitab), özü qara, sözü ağ.(yazı lövhəsi).

Nümunə üçün digər oyunlara nəzər yetirək:

1. Müdrikləri çevrəyə al - burada qrupa suallar verilir. Suallara cavab verənlər qrupda müdrik seçilir və otağın müəyyən hissəsinə göndərilir. Orada suallarla müzakirə aparılır. Sonra qruplara gedib izah edirlər.

2. Düşün, cütləş və bölüş - bu oyun üç addımdan ibarətdir. Birinci mərhələdə fərdi düşüncülər, ikinci mərhələdə cütləşirlər, üçüncü mərhələdə digər cütlüklərlə, digər komandalarla və ya bütün siniflə bölüşürlər.

Digər pedaqoji ədəbiyyata nəzər yetirsək fərqli bölgülərə rast gələrik. A.T. Məmmədova və S.A. Kərimovanın “məktəbəqədər yaşlı uşaqların oyunları” adlı vəsaitində ümumilikdə oyunların növlərini bu cür verilib: 1.Xalq uşaq oyunları, 2. Didaktik oyunlar, 3. Hərəkətli oyunlar, 4.Hərəkətsiz oyunlar, 5. Rollu oyunlar, 6.Yaradıcı oyunlar və s. Didaktik oyunların məqsəd, vəzifə, məzmun və tədqiqinə görə aşağıdakı növlərini göstərmək olar: 1. Sözlü-qaydalı oyunlar, 2.Riyazi oyunlar, 3. Masaüstü çap oyunları və s.

Didaktik oyunlar şagirdlər üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Didaktik oyunların əhəmiyyətini aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

1. Didaktik oyunların ən başlıca cəhəti odur, bu oyunları həyata keçirən zaman şagirdlərdə ətraf aləm haqqında təsəvvürlər dəqiqləşir, genişlənir və daha da artır. Uşaq əşyaları tanıyır, onlar haqqında təsəvvürlərə yiyələnir və bir-birindən fərqli və oxşar xüsusiyyətlərini ayırmaq keyfiyyətlərinə malik olur.

2. Oyun zamanı şagirdlərin əqli fəaliyyəti, təfəkkürü və nitqi daha da inkişaf edərək formalaşır. Uşaqlarda didaktik oyunlar fikrini, diqqətini toplamağa, müqayisə, təhlillər etməyə, ümumiləşdirmələr aparmağa imkan yaradır.

3. Didaktik oyunlar şagirdlərdə əxlaq tərbiyəsini formalaşdırır. Bu oyun zamanı şagirdlərdə dözümlülük, nizam-intizam qaydalarına əməl etmək, düzlük, inam, səbirli olmaq, vətənə, anaya, torpağa məhəbbət, səmimiyyət və s. bu kimi əxlaqi keyfiyyətlər inkişaf edir.

Bəzən didaktik çalışmanı da oyun hesab edirlər. Məsələn: müəllim bir söz deyir, şagird də ona uyğun əks mənəli söz tapır. Hərçənd bunun özünə də oyun xarakteri vermək mümkündür. Müəllimin vəzifələrindən biri də, didaktik oyunların təşkil olunma prinsipləri, metodikasını bilməli, oyun zamanı özü çoxda müdaxilə etməməli, şagirdlərə sərbəstlik verməlidir. Təlimin bir çox vəzifələrinin həlli didaktik oyunlar vasitəsilə tapılır. Uşağın iradi cəhətdən formalaşmasında didaktik oyun başlıca amildir. Eyni zamanda əqli və mənəvi keyfiyyətlərinin inkişafında didaktik oyunları qiymətli vasitə kimi göstərə bilərik. Didaktik oyunlarla, eləcə də mənəvi tərbiyə ilə bağlı bir çox pedaqoqlar, alimlər tərəfindən araşdırmalar aparılmışdır. M.M.Mehdizadə, M.Ə.Muradxanov, N.N.Kazımov, Ə.S.Həşimov, V.C.Xəlilov, Y.R.Talıbov, A.N.Abbasov, S.M.Quliyev və başqalarını misal göstərə bilərik.

Beləliklə, didaktik oyundan istifadə etməklə şagirdlərdə mənəvi davranış təcrübəsi, idraki səy və bacarıq, mənəvi şüur və hisslər, mənəvi inam formalaşır.

Ədəbiyyat

1. Həsənov A. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı. Nasir nəşriyyatı(kitab).2011,367s .
2. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi imkanları. Bakı. Çarşıoğlu nəşriyyatı(metodik vəsait).2009, 205s
3. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A.Pedagogika. Bakı. Çarşıoğlu nəşriyyatı(kitab). 2002, 510
4. Uşaqlar üçün qaydalı oyunlar. Bakı.Çarşıoğlu nəşriyyatı(metodik vəsait).2009, 118s

5. Axundov S.M. Azərbaycan uşaq oyunları. Bakı. Gənclik nəşriyyatı (metodik jurnal). 1980, 55s

SUMMARY

Didactic games are big part of education. That helps students to show their potential, skills and abilities. By using didactic games students learn right attitude, improve their cognitive skills and develop feelings. Didactic games are useful and interesting that it increase children interest in lesson as a result it increase activity during lesson.

Keywords: *didactics, game, mental development, manifestation, ideas*

РЕЗЮМЕ

Дидактические игры являются частью процесса образования, создают условия для выявления потенциальных возможностей, талантов и способностей учеников. Использование дидактических игр формирует у школьников опыт морального поведения, старание и умение, сознание и чувства. Дидактические игры всегда актуальны, потому что они увеличивают активность учеников и студентов посредством поощрения их интересов к урокам. Изучение дидактических игр Азербайджан учеными.

Ключевые слова: *дидактика, игра, умственное развитие, моральные качества, мысль*

YENİYETMƏNİN SOSİALLAŞMA PROSESİ VƏ ONUN SOSİALLAŞMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Bağirova-Babazadə Günay Kamran qızı

Qərbi Kaspi Universiteti
Gunaybabazade4@gmail.com

XÜLASƏ

Yeniyyətlik mərhələsi sürətli olaraq fiziki böyümə, zehni funksiyaların inkişafı, hormonal, emosional dəyişikliklər və sosial inkişafın yaşandığı dövrdür. Yeniyyətmə bu mərhələdə yeni təcrübələr və macərələrə maraq göstərməkdədir. Onun üçün dostluq, bərabərlik və olduğu cəmiyyətdə qəbul edilmək mütləqdır. Yeniyyətmə, ailə üzvləri ilə daim münaqişə vəziyyətində olaraq müstəqillik arzusunu ön plana çəkməyə çalışır. Fərdin sosiallaşması doğuşdan etibarən müəyyən mərhələləri keçərək sosial üzvlüyə qəbulu, sosial statusa malik olmasıdır. Yeniyyətlik dövründə ailə, məktəb, sosial qruplar və kütləvi informasiya vasitələri onun sosiallaşmasına təsir edən əsas amillər hesab olunur. Sadalanan amillər yeniyyətinin cəmiyyət daxilində fiziki, emosional, psixoloji və sosial istiqamətdən inkişafında böyük rol oynamaqdadır.

Açar sözlər: *yeniyyətmə, yeniyyətlikdə sosiallaşma, sosiallaşma amilləri*

Giriş. Fərd doğulandan etibarən böyüdükcə sosial və psixoloji ehtiyacları meydana gəlir. Hər bir fərd digər insanlarla birlikdə yaşamaq və ətrafı ilə ünsiyyətdə olmaq ehtiyacı hiss edir. Sosial inkişaf yeniyyətinin aid olduğu cəmiyyətin qaydalarına uyğunlaşma müddəti hesab oluna bilər. Yeniyyətinin sosial münasibətlərdə özünü əks etdirmə tərzini həyatının ilk illəri ilə birbaşa əlaqəlidir. Cəmiyyətdə digər fərdlərlə normal münasibət quran yeniyyətlər bu davranışı uşaqlıqda öyrənmə ilə qazanır. Dövrümüzdə xüsusilə yeniyyətinin sosiallaşmasında ailə münasibətləri, məktəb, dost münasibəti və kütləvi informasiya vasitələri kimi obyektlərin xüsusi təsiri vardır.

Yeniyyətlikdə mücərrəd düşünmənin inkişaf etməsi, koqnitiv dəyişikliklər onun sosial davranışlarına təsir göstərməkdədir. Yeniyyətlikdə fərdin sosial fəaliyyətində məlumatları analiz etmə, toplama tərzinin dəyişməsi müşahidə olunmaqdadır.

Digər inkişaf mərhələlərində olduğu kimi, yeniyyətlikdə də sosial münasibət qurma, sosial mühitə uyğunlaşma kimi inkişaf etmələr davam etməkdədir. Məqalədə ilk öncə sosial uyğunlaşma və əxlaqi inkişaf, yeniyyətinin valideynləri, qohum və qarşı cinslə (romantik) münasibətləri, bağlanma, məktəb münasibətlərinə yer verilmişdir.

Yeniyyətinin sosiallaşma prosesi. “Yeniyyətmə” sözü qərb ədəbiyyatında “adolescent” sözünün qarşılığı olaraq istifadə olunur və latınca tərcüməsi “böyümək, yetkinləşmək”dir. Yeniyyətlik, dövrümüzdə gözlə görülən sürətli böyümə və yeni inkişaf mərhələsi olaraq xarakterizə olunmaqdadır. Yeniyyətlik, uşaqlıqla yetkinlik arasında qalan ara müddətdir. Bu anlayışın təsnifatı, qruplaşdırma və fərqli yanaşmalarla dəyərləndirilmişdir. Yeniyyətlik biopsixoloji nöqteyi-nəzərdən uşaqlığın sonu ilə cəmiyyət həyatında məsuliyyət götürmə müddəti hesab olunur. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı 10-19 yaş arasını yeniyyətlik, 15-24 yaş arasını gənclik, 19-24 yaş aralığını isə gənclik dövrləri kimi müəyyənləşdirmişdir.

Yeniyyətmə anlayışının tərifı və yaş mərhələləri arasında tutduğu yeri fərqli cəmiyyətlər fərqli şəkildə biruzə verir. Məsələn, primitiv cəmiyyətlərdə uşaqlıqdan yetkinliyə keçid anıdan baş verdiyinə görə xüsusi mərasimlər təşkil olunurdu. Bu cür fərdlər yetkin olaraq qəbul edilərək, xüsusilə oğlanların yetkinliyə keçid mərasimi “initiation” adlandırılırdı. Sosial mühitə giriş üzvlüyünün qəbul edilməsini simvolizə edən mərasimlərdə yeniyyətmə (oğlan) havaya atılır, yerə düşən zaman ona təzyiqlər göstərilirdi. Yetkinliyə qədəm qoymuş oğlanlar uzun müddət işgəncəyə məruz qalaraq daha sonra sünnət edilir və yetkinliyin qanunları elan olunurdu. Mərasimlər boyunca ağrı və işgəncəyə dözümlülük yetkinlik əlaməti olaraq qiymətləndirildi.

Hər bir cəmiyyətin fərdi yeniyyətlik dövrünü keçir. Lakin bu mərhələnin baş tutması və

dinamikası müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqlilik göstərməkdədir.

Cəmiyyətimizdə sürətli dəyişən və inkişaf edən sosial dəyərlər içərisində yeniyetmə həm təhsil həyatı, həm də sosial status qazanmaq üçün narahatlıq hissi keçirir. Yeniyetmə hansı cəmiyyətə aid olmasından asılı olmayaraq, dövrünə xas hiss, düşüncə, davranış göstərməkdədir. Yeniyetməlik dövrünün təməl xüsusiyyətləri emosional coşğunluq, tez qurulan və pozulan münasibətlər, asanlıqla təsir altına düşmə, rol sahibi olmaqdır.

Sosiallaşma, sosial fakt olaraq fərdin doğuşdan etibarən cəmiyyətin üzvü olması üçün keçdiyi mərhələlər və sosial normalardan xəbərdar olmasıdır. Başqa sözlə desək, sosiallaşma, öyrənmə müddəti olaraq yaşadığı cəmiyyətin istədiyi tərzdə fərdi üzvə çevirmək üçün sosio-mədəni dəyərləri aşılamaqdır. Fərd-ailə, məktəb, qohum və dost mühiti içərisində cəmiyyətin norma və dəyərlərinə uyğun davranışlar göstərməyə çalışmaqdadır.

Uşağın təhsilində ailə, məktəb, sosial mühit çox mühüm və təsiredici amildir. Sadalanan amillərin birinin və ya bir neçəsinin əksikliyi nəticəsində uşağın şəxsiyyətində zəiflik özünü göstərir. Təhsil cəhətdən ailə, məktəb, sosial mühit bir-birini tamamlayan funksiyalara sahibdir. Eyni zamanda sosiallaşma müddəti daxilində kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri danılmazdır. Kütləvi informasiya vasitələrində xüsusilə, televizor, uşağa fərqli qaynaqlardan məlumatlar təqdim etməkdə və uşağın sosial kimliyinin formalaşmasında aktiv rol oynamaqdadır.

Yeniyetmə, sosiallaşması hələ tamamlanmamış fərddir. O, uşaq olmadığı kimi hələ yetkin fərd də deyildir. Buna baxmayaraq, yeniyetməlik müddətində fərdlər bir tərəfdən özünü yetkin hesab edib, hərəkətlərini böyük kimi göstərməyə çalışsa da digər tərəfdən uşaqlıqlarına davam edirlər. Sosiallaşma ömür boyu davam edən müddət olsa da uşaqlıqdan gəncliyə keçid mərhələsində fərdin sosiallaşması ilə birlikdə onun fiziki, koqnitiv, hissi, davranış formalarında da dəyişiklik müşahidə olunmaqdadır. Hansı cəmiyyətdə olmasından asılı olmayaraq, yeniyetməlik dövrünün təməl xüsusiyyətləri emosional coşğunluq, tez qurulan və dağılan münasibətlər, asanlıqla təsir altına düşməsidir [Yavuzer,2013, səh 274]. Yeniyetmə cəmiyyətdə hörmət qazanmaq və statusa ehtiyac hiss edir. Sosial uyğunluq bu ehtiyacın ödənilməsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Uyğunlaşma yeniyetməlikdə təcrübələrlə öyrənilməkdədir. Bu müddət ərzində yeniyetmələr həmcinslərindən ibarət qruplarda fəaliyyətlərini tənzimləyir və daima rol modeli axtarışındadır. Beləliklə, əks etdirmə vasitəsilə şəxsiyyətini formalaşdıraraq, böyüdüğü mühitin iqtisadi və sosio-mədəni şərtlərinin təsiri altında müvazinətdə qalmağa çalışır.

Sosiallaşma müddətində yeniyetmələrdə nə qədər ənənəvi uyğunlaşmalar müşahidə olunsa da, bir o qədər modernləşmə müşahidə olunur. Nümunə olaraq yeniyetmənin KİV ilə xarici ölkələrdə baş verənləri, gündəlik həyatı ilə bağlı vəziyyəti rahatlıqla izləməsini göstərmək olar.

Sosiallaşma prosesinə təsir edən amillər

Sosiallaşma yeniyetmənin hiss, düşüncə, davranış, fəaliyyət, məqsəd və gözləntiləri onun şəxsiyyət quruluşuna, psixo-sosial xüsusiyyətlərinə, yaşadığı mühitin sosial, mədəni, iqtisadi xüsusiyyətlərinə bağlıdır. Ailə, məktəb, sosial qruplar və KİV bu anlayışa təsir edən əsas amillərdəndir.

Ailə. Ailə - ana, ata və uşaqlardan ibarət təşkilatdır. Ailə üzvləri ilə birlikdə sosio-mədəni vəzifələrin və bioloji funksiyalarını yerinə yetirən, bu formada insan nəslini davam etdirən təşkilatdır. Digər izahı ilə ailə, struktur və funksiyaları zamanla dəyişən, insan nəslinin davam etməsini təmin edən, sosiallaşma müddətinin ilk meydana çıxdığı mühitdir. Fərdin sosiallaşması ilk dəfə ailədə başlayır və yeniyetmə sosial rolları bu təşkilatda öyrənir. Ailə yeniyetmənin təhsilini davam etdirməyi təmin edərək onu gələcəyə hazırlayır və yaşadığı cəmiyyətin mədəniyyətini aşılayır. Ailə, fərdin cəmiyyətə uyğunlaşma funksiyasını həyata keçirərək, “doğru” və “yanlış”, “yaxşı” və “pis” kimi mühakimələri fərdin şüuruna yerləşdirir. Ailənin sosial, iqtisadi və mədəni vəziyyəti uşağın sosiallaşmasına təsir göstərməkdədir. Fərqli sosial status və təhsil səviyyəsindəki ailələrdə dünyaya gələn uşaqların zehni inkişaf səviyyələri bir-birindən fərqlidir. Bəzi ailələrdə uşaq fərd olaraq diqqətə alınmır, uşağın sualları cavabsız qoyulur, hiss və istəklərinə əhəmiyyət verilmir. Bəzi ailələrdə isə uşağın arzu və maraqlarına önəm verilərək istənilən mövzuda açıqlama verilir. Göstərilən iki tip ailədə böyüyən uşaqların sosiallaşması da oxşar olmayacaqdır. Hollandiyada 50 şagird, 50 valideyn, Türkiyədə 82 şagird və 82 valideyn arasında aparılmış tədqiqata əsasən qərb ölkələrində uşaqların sosial mühitdə iştirakına daha çox dəstək verildiyi məlum olmuşdur.

Uşağın sosiallaşma müddətində ailə tipi də olduqca mühüm amillərdəndir. Ana, ata və uşaqlardan ibarət çəyirdək ailə ilə ana və atası boşanmış, vəfat etmiş, parçalanmış ailədə böyüyən uşaqların sosiallaşması fərqlilik göstərməkdədir. Çəyirdək ailə tipində uşaq, ana və atasının yanında sosiallaşarkən natamam ailələrdə uşaq ana və ya atası, qohumlardan birinin yanında sosiallaşmaqdadır.

Məktəb. Məktəb bütün cəmiyyətlərdə ailə ilə birlikdə uşağın psixososial inkişafında gözləntiləri doğruldan təhsil müəssisəsidir. Eyni zamanda rəsmi öyrənmə təşkilatı olan məktəbin məqsədi uşaqların informasiya və mədəniyyətini artırmaq, onların sosial sistemə uyğunlaşmasını təmin etməkdir. Məsələn, məktəbli yaş dövründə olan uşaqlar dost qrupu ilə birlikdə problemlərin necə həll olunmasını, məktəbdaxili və məktəbxarici hərəkətlərini, qarşı cinslə münasibət qaydalarını öyrənməyə çalışırlar. Keçmişdə məktəb sadəcə müəllimlər vasitəsilə savad verən təhsil təşkilatı olmasına baxmayaraq, günümüzdə müasir texnologiya məktəb və müəllimin rolunu eyni zamanda əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Müəllim, təhsil verməklə yanaşı şagirdlərə müasir texnologiya vasitələrini təqdim edən, öyrənmə strategiyalarını göstərən şəxs olaraq qavranılır. O, eynilə ana və ata kimi uşağın psixoloji və sosial cəhətdən inkişafına təsir göstərməkdədir. Məktəb boş zamanların dəyərləndirilməsi baxımından şagirdlərə böyük faydası vardır. Məktəbə gedən uşaq həm boş zamanının bir qismini dəyərləndirərkən, həm də məktəbdə aldığı təhsil zamanı yaşadığı cəmiyyətin mühakimələrini öyrənir.

Sosial qruplar. Sosial qrup-aralarında qarşılıqlı təsir və ünsiyyət olan, ortaq hiss və dəyərləri paylaşan, bir-birinin varlığından xəbərdar olan və özünü eyni qrupa mənsub olmasını hiss edən insan qrupuna deyilir. Sosial qrupları sosial sistemin kiçildilmiş nümunəsi olaraq, eyni zamanda sosial sistemin altsistemi kimi dəyərləndirmək mümkündür. Bu nöqteyi-nəzərdən sosial qrupları insanların ortaq məqsədlərini həyata keçirmək üçün qarşılıqlı münasibətlərin nəticəsində kiçik qurumlar kimi də tərif edə bilərik. Xüsusilə, uşaqların sosiallaşmasında oyun və yoldaş qruplarının təsiri böyükdür. Müəyyən bir yaşdan etibarən öz dünyalarına aid problemləri danışmaq və paylaşmaq üçün ailəsindən çox yoldaş mühitinə ehtiyac hiss edilir. 532 yuxarı sinif şagirdi ilə aparılmış tədqiqata əsasən ailələrin yeniyetmə övladlarının dostlarına, dost seçiminə müdaxilə etdiyi müəyyən olunmuşdur. Eyni zamanda qızlarda yoldaşlıq münasibətinə ananın, oğlanlarda isə atanın müdaxilə etdiyi məlum olmuşdur.

Ailələr uşaqlarına dostlarını ailədən, qohum və qonşulardan seçmələrini arzu olunan hesab etməkdədir. Bu səbəblə ailələr ailələr yeniyetmələrin dost qrupları ilə vaxt keçirməsinə icazə verməli və onları yoldaş qrupu ilə yaxından tanış olmalıdırlar.

Kütləvi informasiya vasitələri. Latınca tərcüməsi “common” və “communacate” sözündən əmələ gələn- kommunikasiya termini dövrümüzdə “məlumat və düşüncələrin yazılı ya da şifahi olaraq ötürülməsi, dərc olunması” mənasında istifadə olunmaqdadır.

Ünsiyyət ən azı iki şəxsin arasında olan münasibətlə yanaşı, müəyyən kodlaşmaya malik mesajların ötürülməsi və qəbul edilməsi prosesidir. KİV isə bilinməyən sayda insana məlumat ötürür.

Hal-hazırda televizor, radio, internet və telefon kimi müxtəlif kütləvi informasiya vasitələri kimi texnologiya vasitələri insanlar üçün ayrılmaz ünsürlərdəndir. Bu ünsürlər təkcə təhsil, təlim vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda fərdləri idarə etmədə rol oynayır. Ailə və məktəbin sosiallaşmada təsiri az olarsa, KİV-in nisbəti artmış olar. Bu səbəbə bağlı olaraq KİV-in müsbət təsirləri ilə yanaşı mənfi təsirləri də özünü göstərməkdədir. Ata, ana, qardaş (bacı) qatilləri, oğurluq, təcavüz, xuliqanlıq və insan yaralama hadisələri daimi olaraq KİV-də yer almaqdadır. Qeyd olunan xəbər növləri yeniyetməni şiddətə yönləndirməklə yanaşı, şəxsiyyətinin formalaşmasına mənfi təsir göstərməkdədir. Bu səbəblə yeniyetmənin oxuduğu xəbərlər, kompüter, telefon və s. valideynləri tərəfindən nəzarət altına alınmalıdır.

Nəticə. Cəmiyyətə, sosial dəyərlərə, normalara uyğunlaşmağa çalışan yeniyetmənin böyüdülməsi əhəmiyyətli mövzulardan biridir. Fərdə yetkinləşmə prosesində xüsusilə diqqət yetirilməsi vacib hesab olunur. Yeniyetmənin sosiallaşmasında ailənin, məktəbin, sosial mühitin və KİV-in danılmaz rolu vardır. Bu müddət ərzində sadalanan amillər bir-biri ilə mütənasiblik saxlayaraq sağlam şəxsiyyətin formalaşmasına şərait yaratmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası, Bakı, 2003.
2. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, 2000.
3. Çələbiyev N.Z. Uşaq psixologiyası. Bakı, 2005.
4. Qədirov Ə.Ə., Məmmədov İ.N. Yaş psixologiyası. Bakı, 1986.
5. Yavuzer H. Gəncləri anlamaq. İstanbul, 2005
6. Yavuzer H. Uşaq psixologiyası. İstanbul, 2013

SUMMARY

The process of socialization of the adolescent and the factors influencing socialization

Adolescence is a period of a rapid physical growth, improvement in mental function, hormonal, emotional changes and social development. Adolescence is the longest period between childhood and adulthood which children began to enter the adult world. Adolescent is open to new experiences and adventures in this period. Friendship, togetherness and acceptance in a group is important for an adolescent. Adolescents are in conflict with family members, sense of independence is at the forefront. Socialization of adolescents is to be informed appropriate roles and norms which expected from themselves by passing certain levels for gaining the membership of the society from birth. Family, school, social groups and mass media are the effective factors in constitution of social identity and gaining social respectability.

Key words: *adolescent, socialization, socialization factors*

РЕЗЮМЕ

Процесс социализации подростка и факторы влияющие на его социализацию

Подростковый возраст - это период быстрого физического роста, развития психических функций, гормональных и эмоциональных изменений и социального развития. На этом этапе подросток интересуется новыми впечатлениями и приключениями. Для него важны дружба, равенство и принятие в обществе, в котором он живет. Подросток постоянно конфликтует с членами своей семьи и пытается подчеркнуть стремление к независимости. Социализация личности - это принятие социального членства и социального статуса через определенные стадии от рождения. В подростковом возрасте семья, школа, социальные группы и СМИ являются основными факторами, влияющими на его социализацию. Эти факторы играют важную роль в физическом, эмоциональном, психологическом и социальном развитии подростков в обществе.

Ключевые слова: *подросток, социализация, факторы социализации*

TİCARƏT OBYEKTŁƏRİNİN OPTİMAL TƏCHİZATI MƏSƏLƏSİNİN MODELİ

Əhmədova Esmira Nəriman qızı, Kazımova Elnurə Faiq qızı

Qərbi Kaspi Universiteti
aesmıranq@gmail.com; elnura_2019@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalədə ticarət obyektlərinin optimal təchizati məsələsinə baxılmış, məsələnin iqtisadi-riyazi modeli qurulmuşdur.

Açar sözlər: *ticarət obyektlərinin optimal təchizati, model*

İqtisadi proseslərin daha səmərəli idarə olunması üçün hər bir mərhələnin optimal təşkilini nəzərdə tutan proqram vasitələrinin yaradılması çox vacibdir. Onların hər zaman geniş tətbiq edilə biləcəyi sahələrdən biri – ticarət sektorudur.

Ticarətin təşkilində məhsulların fiziki bölüşdürülməsi prosesləri, o cümlədən sifarişlərin qəbulu, məhsulların nəql edilməsi kimi proseslər mühüm yer tutur. Ticarət obyektləri ilə əlaqəli yerinə yetirilən müxtəlif proseslər, onların təchizati sistemli yanaşma, modelləşdirmə kimi üsullardan istifadə edilməklə daha səmərəli təşkil edilə bilər.

Ticarət obyektlərinin təchizati ilə məşğul olan bazalarda bircins məhsul ehtiyatlarının miqdarı, ticarət obyektlərində onlara olan tələbat, hər bir təchizat bazasından məhsul ehtiyatı vahidinin hər bir obyektə çatdırılması xərcləri nəzərə alınmaqla ticarət obyektlərində məhsula olan tələbatın tam ödənilməsi və yükdaşımalarla əlaqədar ümumi nəqliyyat xərclərinin minimal olması ilə yükdaşıma planının tərtib edilməsi - həlli vacib olan məsələlərdəndir. Bu tip məsələlərin modelinin qurulması və onların həlli riyazi proqramlaşdırmada istifadə olunan üsul və vasitələrin tətbiqi ilə reallaşdırıla bilər [1, 2].

Aşağıdakı məsələyə baxaq:

İki təchizat bazası ticarət obyektləri şəbəkəsinin 5 obyektini həftədə 1 dəfə olmaqla unla təchiz edir. Hər bir ticarət obyektini üçün təchizat bazasının elə seçilməsi tələb olunur ki, bu zaman onun daşınmasında ümumi nəqliyyat xərcləri minimal olsun. Hər bir təchizat bazasının sərəncamında olan bir həftə üçün daşına bilən onun miqdarı, hər bir obyekt üzrə həftəlik tələb olunan onun miqdarı, onun bir kiloqramının hər bir təchizat bazasından hər bir obyektə çatdırılması xərcləri (*AZN/kq*) aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Hər bir obyekt üzrə həftəlik tələb olunan onun miqdarı və hər bir təchizat bazasından çatdırılma xərcləri

Təchizat bazaları	Unun hər kiloqramının təchizat bazasından obyektə çatdırılması xərcləri (<i>AZN / kq</i>)					Təchizat bazalarının həftəlik sərəncamında olan onun miqdarı
	I obyekt	II obyekt	III obyekt	IV obyekt	V obyekt	
I baza	0,05	0,07	0,05	0,07	0,05	200 <i>kq</i>
II baza	0,08	0,05	0,06	0,05	0,07	500 <i>kq</i>
Obyektlər üzrə həftəlik tələb olunan onun miqdarı (<i>kq</i>)	140 <i>kq</i>	130 <i>kq</i>	150 <i>kq</i>	160 <i>kq</i>	120 <i>kq</i>	–

Göründüyü kimi, təchizat bazalarında olan məhsulun ümumi miqdarı ticarət obyektlərinin ümumi tələbatına bərabərdir.

Baxılan məsələnin iqtisadi-riyazi modelini quraq:

i ($i = \overline{1,2}$) bazasından j ($j = \overline{1,5}$) ticarət obyektinə daşınan yükün miqdarını x_{ij} ilə işarə edək. Onda birinci bazadan ticarət obyektlərinə daşınan onun nəqliyyat xərcləri

$$(0,05x_{11} + 0,07x_{12} + 0,05x_{13} + 0,07x_{14} + 0,05x_{15})AZN,$$

ikinci bazadan ticarət müəssisələrinə daşınan onun nəqliyyat xərcləri isə

$$(0,08x_{21} + 0,05x_{22} + 0,06x_{23} + 0,05x_{24} + 0,07x_{25})AZN$$

təşkil edəcək. Bu zaman bütün məntəqələr arasında yükdaşıma ilə əlaqədar ümumi nəqliyyat xərcləri on məchullu funksiya ilə ifadə olunacaqdır — o, məsələnin məqsəd funksiyası kimi çıxış edir və onun üçün minimum qiymət axtarılır:

$$P(x) = 0,05x_{11} + 0,07x_{12} + 0,05x_{13} + 0,07x_{14} + 0,05x_{15} + \\ + 0,08x_{21} + 0,05x_{22} + 0,06x_{23} + 0,05x_{24} + 0,07x_{25} \rightarrow \min$$

Birinci bazadakı un ehtiyatlarının tamamilə daşınması şərti

$$x_{11} + x_{12} + x_{13} + x_{14} + x_{15} = 200 \text{ kq}$$

bərabərliyi ilə, ikinci bazadakı un ehtiyatlarının tamamilə daşınması şərti isə

$$x_{21} + x_{22} + x_{23} + x_{24} + x_{25} = 500 \text{ kq}$$

bərabərliyi ilə ifadə olunduğundan, hər iki bazada olan un ehtiyatlarının tamamilə daşınması şərtlərini aşağıdakı kimi yaza bilərik:

$$\begin{cases} x_{11} + x_{12} + x_{13} + x_{14} + x_{15} = 200, \\ x_{21} + x_{22} + x_{23} + x_{24} + x_{25} = 500. \end{cases}$$

Aydındır ki, birinci ticarət obyektində məhsula olan tələbatın tam ödənilməsi üçün

$$x_{11} + x_{21} = 140 \text{ kq},$$

ikinci ticarət obyektində məhsula olan tələbatın tam ödənilməsi üçün

$$x_{12} + x_{22} = 130 \text{ kq},$$

üçüncü ticarət obyektində məhsula olan tələbatın tam ödənilməsi üçün

$$x_{13} + x_{23} = 150 \text{ kq},$$

dördüncü ticarət obyektində məhsula olan tələbatın tam ödənilməsi üçün

$$x_{14} + x_{24} = 160 \text{ kq},$$

beşinci ticarət obyektində məhsula olan tələbatın tam ödənilməsi üçün

$$x_{15} + x_{25} = 120 \text{ kq}$$

şərtləri ödənilməlidir. Beləliklə, bütün ticarət obyektlərində un məhsuluna olan tələbatların tam ödənməsi şərtlərini aşağıdakı kimi yaza bilərik:

$$\begin{cases} x_{11} + x_{21} = 140, \\ x_{12} + x_{22} = 130, \\ x_{13} + x_{23} = 150, \\ x_{14} + x_{24} = 160, \\ x_{15} + x_{25} = 120. \end{cases}$$

Yükdaşıma həcmi mənfi kəmiyyət ola bilməz:

$$x_{ij} \geq 0 \quad (i = \overline{1,2}, j = \overline{1,5}).$$

Beləliklə, baxılan məsələnin iqtisadi-riyazi modeli aşağıdakı kimi formalaşır:

Məqsəd funksiyası

$$P(x) = 0,05x_{11} + 0,07x_{12} + 0,05x_{13} + 0,07x_{14} + 0,05x_{15} + \\ + 0,08x_{21} + 0,05x_{22} + 0,06x_{23} + 0,05x_{24} + 0,07x_{25} \rightarrow \min$$

məhdudiyət şərtləri

$$\begin{cases} x_{11} + x_{12} + x_{13} + x_{14} + x_{15} = 200, \\ x_{21} + x_{22} + x_{23} + x_{24} + x_{25} = 500, \\ \begin{cases} x_{11} + x_{21} = 140, \\ x_{12} + x_{22} = 130, \\ x_{13} + x_{23} = 150, \\ x_{14} + x_{24} = 160, \\ x_{15} + x_{25} = 120, \end{cases} \end{cases}$$

məchulların mənfi olmaması şərtləri

$$\begin{aligned} x_{11} \geq 0, \quad x_{12} \geq 0, \quad x_{13} \geq 0, \quad x_{14} \geq 0, \quad x_{15} \geq 0, \\ x_{21} \geq 0, \quad x_{22} \geq 0, \quad x_{23} \geq 0, \quad x_{24} \geq 0, \quad x_{25} \geq 0. \end{aligned}$$

İqtisadi nöqtəyi-nəzərdən məsələni həll etməkdə məqsəd onun müəssisələrə elə daşınması planını tərtib etməkdən ibarətdir ki, bir tərəfdən bütün ticarət obyektlərində un məhsuluna olan tələbat tam ödənilsin, digər tərəfdən isə daşınma xərcləri minimum olsun.

Ədəbiyyat

1. Əhmədova E.N., Ağakışiyeva T.İ. Yeyinti məhsulları istehsalında ehtiyatların optimal istifadəsi məsələsinin həlli haqqında. Participants reports. First International Scientific-Practical Conference: Modern Information, Measurement and Control Systems: Problems and Perspectives. July 1-2, 2019, Baku, Azerbaijan, səh.222.
2. Карманов В.Г. Математическое программирование. М.:Наука, 1986.

SUMMARY

The article considers the problem of the optimal supply of trade facilities. The economic-mathematical model of the problem has been established.

Keywords: *optimal supply of trade facilities, model*

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается задача оптимального снабжения торговых объектов. Построена экономико-математическая модель задачи.

Ключевые слова: *оптимальное снабжение торговых объектов, модель*

Əliyeva Roza

Azərbaycan Texniki Universitetinin

farida94@mail.ru

XÜLASƏ

Müasir texnologiyaların istifadəsi, məlumat emalının sürətlənməsi səbəbindən turizm bazarında göstərilən xidmətlərin həcmnin artmasına səbəb olur, yeni onlayn texnologiyaların inkişafı və tətbiqi İnternetdə səyahət xidmətlərinin rezervasyonunun artmasına səbəb olur. Elektron ticarət texnologiyaları, daha çox fərdi xidmətlər göstərmək, adi turizm agentliklərini bazardan kənarlaşdırmaq istiqamətində inkişaf edəcəkdir. Beləliklə, bu gün Azərbaycanda turizm bölgəsinin vahid markası formalaşır, Azərbaycan öz ölkəsinin turizm məhsullarını qlobal turizm bazarında tanıtmada kömək edir.

Açar sözlər: *sifariş, onlayn texnologiya, turizm, İnternet resursu, aviaşirkətlər, səyahət agentlikləri, e-ticarət.*

Azərbaycanda turizm xidmətləri bazarının inkişafındakı əsas tendensiyaları nəzərə alaraq məlumatlandırma və sənayedə infokommunikasiya texnologiyalarının fəal tətbiqi məsələlərinə toxunmamaq olmaz. Turizm sənayesi İnternetdə sürətlə inkişaf edir. Hər il müxtəlif səviyyələrdə artan turizm bazarı subyektləri İnternetdə öz sahələrini yaratmağa çalışırlar. İnternetdə reklam ən perspektivli bir istiqamətdir və məlumat ötürülməsinin çox mobil və əməliyyat üsuludur. Bundan əlavə, onlayn reklam əhəmiyyətli vəsait tələb etmir.

İnternet məkanının ən təsirli vasitələrindən biri çoxdilli informasiya portalının yaradılmasıdır, əsas vəzifəsi ölkənin həm qlobal, həm də daxili turizm bazarlarında tanınmasıdır. Tədqiqat məqsətləri ilə birlikdə İnternetin böyük məlumat zənginliyi İnterneti qlobal turizm sənayesi üçün cəlbedici edir. Şəbəkənin texnoloji imkanları praktik olaraq məhdud deyil - sadə saytların yaradılmasından tutmuş səsli cizgi videolarının görünüşünə qədər. İnternetin vacib bir üstünlüyü onun yüksək qazançlılığıdır. Öz İnternet resursları idarəetmənin səviyyəsini və keyfiyyətini göstərir və elektron texnologiyalardan istifadə edərək yaradılan virtual görüntülər istehlakçılara televizordan daha az təsir göstərir.

Yeni onlayn texnologiyaların inkişafı və tətbiqi müasir turizm bazarının bütün iştirakçıları üçün prioritet hala gəlir, bu da əhaliyə yeni xidmət sahələrini yaratmağa imkan verir.

İnternetdə səyahət məhsullarını bron etmək ən sürətlə inkişaf edən onlayn bizneslərdən biridir. Bir çox qərb səyahət agentliklərinin ümumi satışındakı İnternet sifarişlərinin payı çox vaxt 100%-ə yaxınlaşır. Bir çox xarici ölkələrdə onlayn biznes turizm şirkətləri üçün ən dinamik artan gəlir mənbəyinə çevrilir. 90-cı illərin əvvəllərində səyahət xidmətləri sahəsində elektron marketing kanalları ilk növbədə hava səyahətini və yerləşməsini sadə (kompozit olmayan) və asanlıqla təsnif edilən xidmətlər kimi mənimsəmişlər. Elektron paylama prosesinin təşkilin asanlıqlığı bu bazar segmentlərində kompüterləşdirilmiş mühasibat sistemlərinin olması ilə əlaqədardır.

Artıq bu gün çox sayda turist smartfon və planşet kompüterləri üçün müxtəlif tətbiqlərdən istifadə edərək səyahətlərini planlaşdırır ki, bu da aviabiletlərdə, otellərdə, turlarda və hətta sığortada ən sərfəli təklifləri tez tapmağa imkan verir. Gələcəkdə bu tendensiya yalnız böyüyəcək, ekspertlər deyirlər ki, mobil onlayn səyahət ilə əlaqəli alış-veriş üçün çox əlverişlidir. Bundan əlavə, bəzi hallarda bilet almaq üçün belə bir yol, məsələn, uçuşa gecikdiyiniz təqdirdə mümkündür.

Yüksək texnologiyaların inkişafı ilə otellər, turoperatorlar və hətta səfirliklər turistlərlə əlaqədə getdikcə onlara müraciət edirlər. Məsələn, konsulluqlar getdikcə daha çox müraciət və onlayn viza müraciətlərini qəbul edir. Dubayda ən lüks otellərdən biri kirayəçilərə qəbul və konsyerj xidmətləri əvəz edən planşet kompüterləri ilə təmin edir.

Facebook, Twitter, Instagram və digər sosial şəbəkələr bu gün səyahətə marağı vacib bir motivatoru və tətillə getməyin daha yaxşı olduğu bir yer tapmaq üçün bir vasitəyə çevrilir. Məsələn, turizm agentliklərinin açıq səhifələrində istirahət istiqamətləri haqqında bütün lazımi məlumatları

tapa bilərsiniz, lazımlı xəbərləri və digər faydalı məlumatları tapa bilərsiniz. Bundan əlavə, sosial şəbəkələrdən istifadə edərək dünyanın demək olar ki, hər hansı bir şəhərində ucuz mənzilləri asanlıqla tapa bilərsiniz.

Müstəqil turizmin inkişafı ev sahibi üçün xüsusi çətinliklər yaradır. Beləliklə, məsələn, smartfonunun köməyi ilə bir turist asanlıqla bir restoran və ya muzey tapa bilər, bu barədə digər turistlərin ətraflı rəylərini oxuya bilər və buna əsaslanaraq buraya diqqət yetirməyinizə qərar verir. Beləliklə, mütəxəssislər inanırlar ki, yaxın gələcəkdə turoperatorun hazırladığı tur marşrutlarını unutmaq məcburiyyətində qalacaqsınız və bələdçi peşəsi hətta unudula bilər, çünki hər hansı bir şəhərdə turistə bənzərsiz yerləri göstərən və bənzərsiz marşrutu boyunca istiqamətləndirəcək "xeyirxah insan" var.

Ucuz otellər də keçmişə çevrilə bilər, çünki “Couchsurfing” - bir turist üçün bir otaq və ya bütün evi pulsuz olaraq təmin etmək - geniş vüsət alır. Bəziləri qonaqlarının gələcək qonaqpərvərliyi müqabilində pulsuz yaşayış təmin edir, digərləri isə otellərin tələb etdiyi pulun miqdarından az olmayan bir haqq ödəyirlər. Səyahət agentlikləri artıq Böyük Britaniya və ABŞ-da görünür, ev sahiblərini və otelləri deyil, şəxsi ev sahiblərini və müvəqqəti mənzil mübadiləsi saytlarını seçirlər.

Otelçilər, “Couchsurfing”lərin basqınlarına dözmək niyyətində deyillər. Qısa müddətə şəhərə gələn turistlər üçün daha çox otel açılacaqdır. Köhnə sxemə uyğun fəaliyyət göstərəcək eyni otellər turistləri qeyri-adi bir dizayn və əlavə xidmətlər ilə cəlb etməli olacaq, bu ümumiyyətlə pis deyil, çünki bazarda bir çox orijinal və qeyri-adi təkliflər görünəcəkdir.

Büdcə (iqtisadi) daşıyıcıları (ucuz aviaşirkətlər) son zamanlar böyük aviaşirkətlərin biletlərini ödəmək istəməyən müstəqil turistlər arasında daha populyarlaşdı. Ucuz aviaşirkətlərin qiymət siyasəti olduqca çevikdir və sadəcə A nöqtəsindən B nöqtəsinə əlavə fasiləsiz və lüks olmadan uçmalı olan sənişinlər üçün daha dost olacaqdır. Bu o deməkdir ki, bilet qiymətləri azalacaq, lakin daha çox və daha çox pullu seçim olacaq.

Azərbaycanda alıcıların əksəriyyəti biletləri birbaşa daşıyıcıdan almağa üstünlük verirlər - belə satışlar bu gün bütün turizm elektron ticarət bazarının 40% -dən çoxunu toplayır. Vasiətçilərin payı yarı qədərdir. Eyni zamanda, birbaşa satışların ümumi həcmnin üçdə ikisini ucuz (iqtisadi) aviaşirkətlər təşkil edir.

Öz növbəsində, bütün ölkələrin onlayn agentlikləri çox xüsusi bir müştəri ilə işləyirlər. İnternet gəzintisi alış-veriş edənlərin 45% -i satın alma qərarı verməzdən əvvəl dörd və ya daha çox saytı ziyarət edir. Eyni zamanda, qiymət onlayn alış-verişə səbəb olan əsas amildir.

İnternet, bir xidmət istehsalçısına vasiətçilər olmadan kütləvi bir istehlakçıya rahat girişi təmin etdiyinə görə, bu gün bazara nəzarət edən vasiətçilər (agentlikləri və digərləri) xidmətlərini müştəriyə satmaq üçün yeni formalar və kanallar axtarmağa məcbur olacaqlar.

Və nəhayət, e-ticarət texnologiyaları daha çox fərdi xidmətlər göstərmək, adi turizm agentliklərini bazardan kənarlaşdırmaq istiqamətində inkişaf edəcəkdir. Səyahət xidməti (qeyri-maddi məhsul) seçərkən kompüterlə ünsiyyət qurmağın psixoloji baryerini aradan qaldırmaq və İnternet resurslarına gələnlərin alış fəallığını artırmaq yeni texnoloji həllərin hazırlanmasında prioritet sahələrə çevrilir. Bu gün psixoloji baryeri aşmaq üçün müştəri davranışı və üstünlükləri təhlili əsasında məsləhət verə bilən, uyğun bir seçim tövsiyə edən, yaşayış məsləhətçisini əvəz etməklə seçim etməyə kömək edən texnologiyaları inkişaf etdirmək lazımdır. Bunsuz onlayn agentliklər paket turları, tətil səyahətləri, kruizlər və digər bahalı xidmətləri satmaqda müvəffəq ola bilməzlər.

Müasir texnologiyaların istifadəsi informasiya emalının sürətlənməsi səbəbindən turizm bazarında göstərilən xidmətlərin həcmnin artmasına səbəb olur, yeni onlayn texnologiyaların inkişafı və tətbiqi İnternetdə səyahət xidmətlərinin rezervasyonunun artmasına səbəb olur.

Turizm sənayesinə dövlət dəstəyinin artdığını qeyd etmək lazımdır. Beləliklə, bu gün Azərbaycanda turizm bölgəsinin vahid markası formalaşır, Azərbaycan öz ölkəsinin turizm məhsullarını qlobal turizm bazarında tanıtmada kömək edir.

1. Aleksandrova A.Y. Beynəlxalq turizm: dərslik - M.: Aspect Press, 2017 .- 470 səh.
2. Aleksandrova A.Y. Beynəlxalq turizm. - M.: KnoRus, 2018 .- 464 səh.
3. Voskresensky V.Y. Beynəlxalq turizm. İnnovativ inkişaf strategiyaları. - M.: UNITY, 2017. - 159 s.
4. Gavrilcak I.N. Beynəlxalq turizmin təşkili və inkişafının əsas prinsipləri. SPb., 2016.
5. Cancuqazova E.A. Qonaqpərvərlik sənayesində marketing. - M.: Akademiya, 2018.- 224 s.
6. Zorin I.V., Kvartalnov V.A. Turizm Ensiklopediyası: Kataloq. M., 2013
7. Kapitsa P. Turizmdə elektron ticarət: Dünya və Rusiya Tətbiqi / Texnologiya Jurnalı, 2018, № 8
8. Sokolov Y.N. Beynəlxalq turizm və onun hüquqi tənzimlənməsi: Dərslik müavinət. M., 2019.
9. 9.Draceva E.L., Zabayev Y.V., Ismayev D.K. İqtisadiyyat və turizmin təşkili: beynəlxalq turizm. Dərslik, M.: KNORUS, 2017 .-576 s.

РЕЗЮМЕ

Иновационный туризм в Азербайджане

В результате использования современных технологий происходит рост объема оказанных услуг на туристском рынке за счет ускорения обработки информации, а разработка и внедрение новых онлайн-технологий приводит к росту бронирования тур.услуг в Интернете. Технологии электронной коммерции будут развиваться в направлении оказания более персонализированных услуг, вытесняя с рынка привычные турагентства. Так, сегодня в Азербайджане формируется единый брэнд туристского региона, Азербайджан оказывают содействие в продвижении турпродукта своей страны на общемировом туристском рынке.

Ключевые слова: *бронирование, онлайн технологии, туризм, интернет-ресурс, авиакомпания, турагентства, электронная коммерция.*

SUMMARY

Innovative tourism in Azerbaijan

The use of modern technologies leads to an increase in the volume of services provided in the tourist market due to the acceleration of information processing, and the development and implementation of new online technologies leads to an increase in the reservation of travel services on the Internet. E-commerce technologies will develop in the direction of providing more personalized services, displacing the usual travel agencies from the market. So, today in Azerbaijan a single brand of the tourist region is being formed, Azerbaijan is assisting in promoting its country's tourism products in the global tourism market.

Keywords: *booking, online technology, tourism, Internet resource, airlines, travel agencies, e-commerce.*

МЕТОДЫ АРГУМЕНТАЦИИ

Алиева Тахира Имран кызы
Западно-Каспийский Университет
tahire_eliyeva@mail.ru

Универсальная и контекстуальная аргументация. По характеру аудитории, на которую распространяется воздействие аргументации. 1. Универсальная аргументация применима в любой аудитории. К универсальным способам аргументации относятся прямое (эмпирическое) подтверждение, косвенное эмпирическое подтверждение (в частности, подтверждение следствий), многообразные способы теоретической аргументации: дедуктивное обоснование, системная аргументация, методологическая аргументация и др. 2. Контекстуальная аргументация эффективна лишь в определенной аудитории. Контекстуальные способы аргументации охватывают аргументы к традиции и авторитету, к интуиции и вере, к здравому смыслу и вкусу и др. Способы аргументации, на первый взгляд универсально приложимые, могут оказаться неэффективными в конкретной аудитории. И наоборот, некоторые контекстуальные аргументы, подобные аргументам к традиции или интуиции, могут оказаться убедительными едва ли не в любой аудитории. Эмпирическая и теоретическая аргументация. 1. Эмпирическая аргументация — аргументация, неотъемлемым элементом которой является ссылка на опыт, на эмпирические данные. 2. Теоретическая аргументация — аргументация, опирающаяся на рассуждение и не пользующаяся непосредственно ссылками на опыт. Граница между эмпирической и теоретической аргументацией относительна, как относительна граница между эмпирическим и теоретическим знанием. Часто в одном и том же процессе аргументации соединяются и ссылки на опыт, и теоретические рассуждения. Общая классификация. 1. дедуктивная аргументация (выведение обосновываемого утверждения из других, ранее принятых утверждений), 2. системная аргументация (обоснование утверждения путем включения его в хорошо проверенную систему утверждений, или теорию), 3. принципиальная проверяемость и принципиальная опровержимость (демонстрация принципиальной возможности эмпирического подтверждения и эмпирического опровержения обосновываемого утверждения), 4. условие совместимости (показ того, что обосновываемое положение находится в хорошем согласии с законами, принципами и теориями, относящимися к исследуемой области явлений), 5. методологическая аргументация (обоснование утверждения путем ссылки на тот надежный метод, с помощью которого оно получено). Приведенные способы универсальной (эмпирической и теоретической) и контекстуальной аргументации составляют основу всех способов аргументации, но, конечно, ими не исчерпывается множество возможных приемов убеждения. Прямое подтверждение — это непосредственное наблюдение тех явлений, о которых говорится в обосновываемом утверждении. При косвенном подтверждении речь идет о подтверждении логических следствий обосновываемого утверждения, а не о прямом подтверждении самого утверждения. Дедукция и индукция. В науке, и не только в ней, непосредственное наблюдение того, о чем говорится в проверяемом утверждении, редкость. Обычно эмпирическое подтверждение является индуктивным подтверждением, а эмпирическая аргументация имеет форму индуктивного умозаключения. В зависимости от того, имеется ли в умозаключении связь логического следования между его посылками и заключением, различаются два вида умозаключений: дедуктивные и индуктивные. 1. В дедуктивном умозаключении связь посылок заключения опирается на закон логики, в силу чего заключение с логической необходимостью вытекает (логически ~ 21 ~ следует) из посылок. Такое умозаключение всегда ведет от истинных посылок к истинному заключению. 2. В индуктивном умозаключении посылки и заключение не связаны между собой законом логики и заключение не следует логически из посылок. Достоверность посылок не гарантирует достоверности выводимого из них индуктивно заключения. Оно вытекает из

посылок не с необходимостью, а лишь с некоторой вероятностью. Понятие дедукции (дедуктивного умозаключения) не является, как будет показано в дальнейшем, вполне ясным. Индукция (индуктивное умозаключение) определяется, в сущности, как «недедукция» и представляет собой еще менее ясное понятие. Можно тем не менее указать относительно определенное «ядро» индуктивных способов рассуждения. В него входят, в частности, неполная индукция, индуктивные методы установления причинных связей, аналогия, так называемые перевернутые законы логики и др. Убедительность индуктивных обобщений зависит от числа приводимых в подтверждение случаев. Чем обширнее база индукции, тем более правдоподобно индуктивное заключение. Но иногда и при достаточно большом числе подтверждений индуктивное обобщение оказывается все-таки ошибочным. Верификация и фальсификация. Если критика выдвигаемых гипотез и теорий, направленная на их опровержение, опирается на эмпирические данные, то, можно сказать, она имеет прямое отношение к теме их эмпирического обоснования. Фальсификация, или эмпирическое опровержение, проявляется через процедуру установления ложности или логической проверки. Достаточно одного противоречащего факта, чтобы окончательно опровергнуть общее утверждение, и вместе с тем сколь угодно большое число подтверждающих примеров не способно раз и навсегда подтвердить такое утверждение, превратить его в истину. Фальсификация как процедура включает два этапа: 1. установление истинности условной связи «если А, то В», где В является эмпирически проверяемым следствием; 2. установление истинности «неверно В», т.е. ложности В. Неудача фальсификации означает неудачу в установлении ложности В. Итог этой неудачи — вероятностное суждение «Возможно, что является истинным А, т.е. В». Таким образом, неудача фальсификации представляет собой индуктивное рассуждение, имеющее схему: $\sim 22 \sim$ «если верно, что если А, то В, и неверно не-В, то А» («если верно, что если А, то В, и В, то А») Эта схема совпадает со схемой косвенной верификации. Итак, решительная, но не достигшая успеха критика, которую высоко оценивает Поппер и которую он противопоставляет в качестве самостоятельного метода верификации, является на самом деле только ослабленным вариантом верификации. Позитивное обоснование — это обычная косвенная эмпирическая верификация, являющаяся разновидностью абсолютного обоснования. Ее результат: «Утверждение А, следствие которого получило подтверждение, обоснованно». Критическое обоснование — это обоснование путем критики; его результат: «Утверждение А приемлемее противопоставляемого ему утверждения В, поскольку А выдержало более резкую критику, чем В». Критическое обоснование — это сравнительное обоснование: то, что утверждение А является более устойчивым к критике и, значит, более обоснованным, чем утверждение В, не означает, что А истинно или хотя бы правдоподобно.

Ключевые слова: контекстуальная аргументация, эмпирическое, дедуктивное обоснование, теоретической аргументации, классификация методологическая аргументация

Açar sözlər: kontekstual mübahisə, empirik, deduktiv əsaslandırma, nəzəri mübahisə, təsnif.metodoloji mülahizə

Key words: contextual argumentation, empirical, deductive justification, theoretical argumentation, classification, methodological reasoning.

Литература

1. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс: монография. Волгоград: Перемена, 2002. 7.
2. Карчаева С.Х. Дискурсивность научного текста: дис. ... канд. филол. наук. Нальчик, 2010. 8.
3. Кудлаева А.Н. Типы текстов в структуре дискурса: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Пермь, 2006.

4. Куликова Л.В. Коммуникативный стиль в межкультурной парадигме: монография / КГПУ им. В.П. Астафьева. Красноярск, 2006.
5. Литвинов А.В. Научный дискурс в свете межкультурной коммуникации // Филология в системе современного университетского образования: материалы науч. конф. 22–23 июня 2004 г. Вып. 7. М.: УРАО, 2004.
6. Макаров М.И. Основы теории дискурса. М.: Гнозис, 2003.
7. Основы научной речи: учеб. пособие для студ. нефилол. высш. учеб. заведений / Н.А. Буре, М.В. Быстрых, С.А. Вишнякова и др.; под ред. В.В.Химики, Л.Б. Волковой. СПб.: Филол. фак. СПбГУ; М.: Академия, 2003.
8. Основы теории коммуникации: учебник / под ред. проф. М.А.Василика

MÜƏYYƏN DÖVR ƏRZİNDƏ ELEKTRİK ENERJİSİ ÜZRƏ SƏRFİYYAT FUNKSİYASININ İNTERPOLYASIYA ÜSULLARI İLƏ R PROQRAMLAŞDIRMA DİLİNDƏ QURULMASI

Əzizov Oqtay, Məmmədov Cavid

Qərbi Kəspi Universiteti
mmdlicavid1@gmail.com

XÜLASƏ

Müasir dövrümüzdə iqtisadi göstəricilərin proqnozlaşdırma nöqtəyi-nəzərindən keyfiyyətli analizi aktual məsələlərdən biridir və bu tipli məsələlərin həllində tez-tez interpolyasiya üsulundan istifadə olunur. Təqdim olunan bu məqalədə bir şərti iqtisadi məsələnin R proqramlaşdırma dilində Laqranj və Nyuton interpolyasiya çoxhədliləri qurulmuş və onların xətti interpolyasiyadan fərqi araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *interpolyasiya, xətti, çoxhədli, Laqranj, Nyuton, bölünən fərqlər, R*

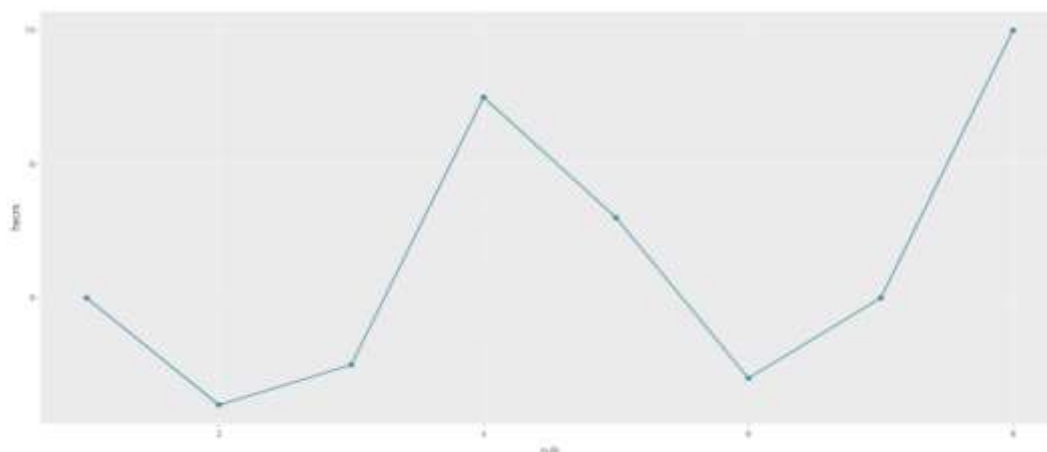
Fərz edək ki, ölkənin müəyyən bir region əhalisinin 8 rüb ərzində sərf etdiyi elektrik enerjisinin həcmi (mln. kv.t.) verilmişdir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

t – rüb	1	2	3	4	5	6	7	8
y_t – həcm	6	4,4	5	9	7,2	4,8	6	10

İlk addım kimi aşağıda verilən R kodunda (t, y_t) nöqtələrindən ibarət “Excel” faylı daxil edirik və ty koordinat sistemində sınıma nöqtələri verilmiş nöqtələr olanda hissə-hissə xətti funksiyaları yazıb qrafikini qururuq (Şəkil 1).

```
library(readxl)
fayl <- read_xlsx('Rub_Hecm.xlsx')
rub <- as.vector(as.numeric(fayl$Rub))
hecm <- as.vector(as.double(fayl$Sherti_Hecm))
bind <- data.frame(cbind(rub, hecm))
library(ggplot2)
plot <- ggplot(bind, aes(x = rub, y = hecm)) +
  geom_point(col = '#408FA6') +
  geom_line(colour = '#408FA6', aes(rub, hecm))
library(plotly)
ggplotly(plot)
```


Şəkil 1.

Məlumdur ki, hər hansı prosesin (o cümlədən iqtisadi) daha dəqiq analizi prosesi əks etdirən asılılıqdan müəyyən hamarlıq tələb edir və Şəkil 1-də qurulan asılılıq bu tələbi ödəmir. Belə çüsurların aradan qaldırılması üsullarından biri interpolyasiya çoxhədlilərinin qurulmasıdır.

Laqranj interpolyasiya çoxhədlisi.

Əgər verilmiş t_0, t_1, \dots, t_n nöqtələrində $f(t)$ funksiyasının $y_k = f(t_k)$ qiymətləri məlumdursa, onda $(t_0, y_0), (t_1, y_1), \dots, (t_n, y_n)$ nöqtələrindən bu funksiyaya kifayət qədər “yaxın” keçən n dərəcəli $P(t)$ çoxhədlisi vardır və bu çoxhədlə aşağıdakı kimi verilir:

$$P(t) = f(t_0)L_{n,0}(t) + \dots + f(t_n)L_{n,n}(t),$$

burada

$$L_{n,k} = \frac{(t - t_0)(t - t_1) \dots (t - t_{k-1})(t - t_{k+1}) \dots (t - t_n)}{(t_k - t_0)(t_k - t_1) \dots (t_k - t_{k-1})(t_k - t_{k+1}) \dots (t_k - t_n)} = \prod_{\substack{i=0 \\ i \neq k}}^n \frac{(t - t_i)}{(t_k - t_i)},$$

$k = 0, 1, \dots, n$ ([1]).

Laqranj interpolyasiya çoxhədlisi R-da belə qurulacaq ([1]):

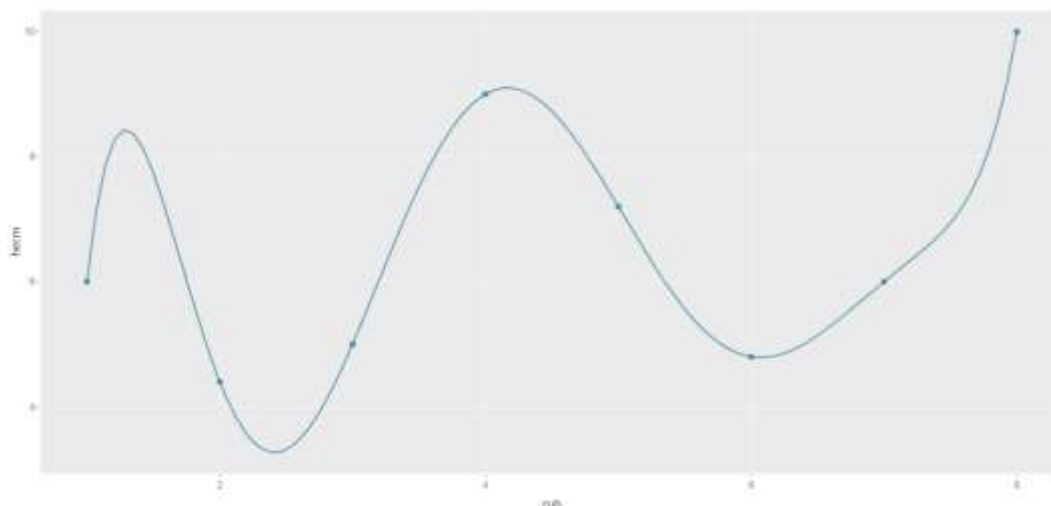
```
library(rSymPy)
laqranj_interpolyasiyasi <- function(t, y) {
  l <- list() # L_{1,2,3,4} Laqranj choxhedlilerini saxlamaq uchun list
  k <- 1
  for (i in t) {
    # Laqranj choxhedlilerinin suret ve mexrecini 1-e beraber edin.
    suret <- 1
    mexrec <- 1
    # Cari t deyerini iterasiya olunmush listden silin.
    p <- t[! t %in% i]
    # Qalan noqteler uchun her t deyerini ardıcıl elave etmekle Laqranj choxhedlisini qurun.
    for (j in p) {
      suret <- paste(suret, "*", "(", t, " - ", as.character(j), ")") , sep = "", collapse = "")
      mexrec <- paste(mexrec, "*", "(", as.character(i), " - ", as.character(j), ")") , sep = "", collapse = "")
    }
    # Daha sonra sadeleshdirmek uchun her Laqranj choxhedlisini rSymPy-da qurun.
    l[k] <- paste("(", suret, ")", "/", "(", mexrec, ")", sep = "", collapse = "")
    k <- k + 1
  }
  # Evvelki kimi son Laqranj choxhedlisini elde etmek uchun t deyerlerine uyghun
  # L_{1,2,3,4} choxhedlilerini ve y deyerlerini iterasiya ederek
  # tenliyi ardıcilliqla qururuq.
  tenlik <- 0
  for (i in 1:length(y)) {
    tenlik <- paste(tenlik, '+', as.character(y[i]), "*", l[[i]], sep = "", collapse = "")
  }
  # Sadeleshdirmek uchun rSymPy-da t deyishenini teyin edin.
  t <- Var('t')
  # Neticeni rSymPy ile sadeleshdirin ve tenliyi elde edin.
  return(sympy(paste("simplify(", tenlik, ")")))
}
```

Cədvəl 1-də qeyd olunan “rub” və “hecm” verilənləri ilə “laqranj_interpolyasiyasi(rub, hecm)” funksiyasına müraciət edirik və məsələnin həllini - Laqranj interpolyasiya çoxhədlisini qurmuş oluruq:

$$-118.4 + 307.874761904762*t - 286.886666666667*t**2 + 132.439166666667*t**3 - 33.3708333333334*t**4 + 4.67583333333334*t**5 - 0.3425*t**6 + 0.0102380952380952*t**7$$

Tapılan çoxhədlinin cədvəlin 1-ci sətirində verilən başlanğıc nöqtələrdə (“rub”) qiymətlərini hesablayıb cədvəlin 2-ci sətirindəki verilənlərlə (“hecm”) üst-üstə düşməsini yoxlamaq üçün proqrama aşağıdakı əməlləri əlavə edib interpolyasiya çoxhədlisinin qrafikini qururuq (Şəkil 2).

```
interpolyasiya_funksiyasi <- function(t) {
  return(-118.4 + 307.874761904762*t - 286.886666666667*t**2 + 132.439166666667*t**3 - 33.37083333
  33334*t**4 + 4.67583333333334*t**5 - 0.3425*t**6 + 0.0102380952380952*t**7)
}
library(ggplot2)
plot <- ggplot(bind, aes(x = rub, y = hecm)) +
  geom_point(col = '#408FA6') +
  stat_function(fun = interpolyasiya_funksiyasi, col = '#408FA6')
library(plotly)
ggplotly(plot)
```


Şəkil 2.

Cədvəldən görüldüyü kimi, qurulan interpolyasiya çoxhədlisi başlanğıc düyün nöqtələrindən keçir. **Nyutonun bölünən fərqlər üsulu.**

t_0, t_1, \dots, t_n nöqtələrində qiymətləri

t	t_1	t_2	...	t_n
y	$f(t_1)$	$f(t_2)$...	$f(t_n)$

Cədvəl 2.

cədvəli ilə verilmiş $f(t)$ funksiyasına baxaq.

Fərz edək ki, $P_n(t)$ bu nöqtələrdə f funksiyası üçün n dərəcəli Laqranj çoxhədlisidir və t nöqtəsində qiyməti f funksiyasının bölünən fərqlərindən istifadə etməklə ifadə olunur:

$$P_n(t) = a_0 + a_1(t - t_0) + a_2(t - t_0)(t - t_1) + \dots + a_n(t - t_0) \dots (t - t_{n-1})$$

Burada a_0, a_1, \dots, a_n əmsalları məchuldur və onların tapılması üçün n sayda iterasiya tamamlanana qədər bölünən fərqlər rekurrent ardıcılıqla qurulmalıdır ([2]). Bölünən fərqləri fərqləndirmək üçün kvadrat mətərizələrdən istifadə edirik:

$$f[t_i] = f(t_i).$$

Birinci bölünən fərq t_i və t_{i+1} verilən nöqtələri üçün belə hesablanır:

$$f[t_i, t_{i+1}] = \frac{f[t_{i+1}] - f[t_i]}{t_{i+1} - t_i}$$

İkinci bölünən fərq üçün

$$f[t_i, t_{i+1}, t_{i+2}] = \frac{f[t_{i+1}, t_{i+2}] - f[t_i, t_{i+1}]}{t_{i+2} - t_i}.$$

Bu qayda ilə iterasiya n -ci bölünən fərqə qədər hesablanır:

$$f[t_0, t_1, \dots, t_n] = \frac{f[t_1, t_2, \dots, t_n] - f[t_0, t_1, \dots, t_n]}{t_n - t_0}$$

Beləliklə, nəticədə aşağıdakı interpolyasiya çoxhədlisini alırıq:

$$P_n(t) = f[t_0] + f[t_0, t_1](t - t_0) + f[t_0, t_1, t_2](t - t_0)(t - t_1) + \dots + f[t_0, t_1, t_2, \dots, t_n](t - t_0)(t - t_1) \dots (t - t_{n-1}).$$

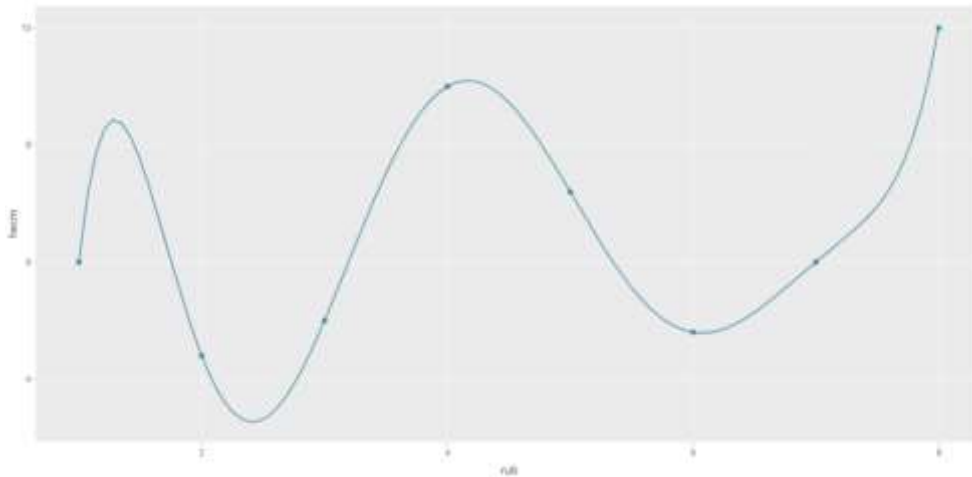
Aşağıda verilən funksiya Nyuton interpolasiya çoxhədlisini yaratmaq üçün “rSymPy” kitabxanasından istifadə edir və verilən hər bir t nöqtəsində f funksiyasının qiymətini müəyyən edir ([2]).

```
nyuton_interpolyasiyasi <- function(t, y) {  
  require(rSymPy)  
  n <- length(t)  
  q <- matrix(data = 0, n, n)  
  q[,1] <- y  
  f <- as.character(round(q[1,1], 5))  
  fi <- "  
  for (i in 2:n) {  
    for (j in i:n) {  
      q[j,i] <- (q[j,i-1] - q[j-1,i-1]) / (t[j] - t[j-i+1])  
    }  
    fi <- paste(fi, *(t - ', t[i-1], ')', sep = ", collapse = "  
    f <- paste(f, ' + ', round(q[i,i], 5), fi, sep = ", collapse = "  
  }  
  t <- Var('t')  
  sympy(paste('e = ', f, collapse = ", sep = "))  
  return(list('Interpolyasiya Funksiyasi' = f))  
}
```

Laqranj üsulunda olduğu kimi burada da “rub” və “hecm” başlanğıc verilənləri ilə “nyuton_interpolyasiyasi(rub, hecm)” funksiyasına müraciət edirik və nəticədə aşağıdakı interpolasiya funksiyası qurulur:

$$6 + -1.6*(t - 1) + 1.1*(t - 1)*(t - 2) + 0.2*(t - 1)*(t - 2)*(t - 3) + -0.43333*(t - 1)*(t - 2)*(t - 3)*(t - 4) + 0.20667*(t - 1)*(t - 2)*(t - 3)*(t - 4)*(t - 5) + -0.05583*(t - 1)*(t - 2)*(t - 3)*(t - 4)*(t - 5)*(t - 6) + 0.01024*(t - 1)*(t - 2)*(t - 3)*(t - 4)*(t - 5)*(t - 6)*(t - 7)$$

Son mərhələdə isə bu funksiya vizual cədvəl qurmaq üçün istifadə olunur (Şəkil 3):

Şəkil 3.

Göründüyü kimi, bu qrafik Laqranj üsulundakı qrafiklə oxşardır (Şəkil 3). Buna səbəb isə hər iki üsulla qurulan funksiyaların təqribən bir-birinə bərabər olmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Schlegel A. Lagrange Polynomial Interpolation with R. 2017
2. <https://rpubs.com/aaronsc32/lagrangian-polynomial-interpolation-r>
3. Schlegel A. Divided Differences Method of Polynomial Interpolation. 2017

SUMMARY

Building a function of power consumption for a certain period of time using interpolation methods in the R programming language

Qualitative analysis of economic indicators in terms of forecasting is one of the most important issues in modern times, and the interpolation method is often used to solve this type of problem. In this paper, the Lagrange and Newton interpolation polynomials of a conditional economic problem are constructed in the R programming language, and their difference from linear interpolation is investigated.

Keywords: *interpolation, linear, polynomial, Lagrange, Newton, divided differences, R*

РЕЗЮМЕ

Построение функции энергопотребления за определенный период времени на языке программирования R методами интерполяции

Качественный анализ экономических показателей с точки зрения прогнозирования является одним из важнейших вопросов современности, и для решения таких проблем часто используется метод интерполяции. В данной статье построены интерполяционные полиномы Лагранжа и Ньютона условной экономической задачи на языке программирования R и исследовано их отличие от линейной интерполяции.

Ключевые слова: *интерполяция, линейный, многочлен, Лагранж, Ньютон, разделенные различия, R*

XX ƏSR DİLÇİLİYİNDƏ “TİPOLOGİYA” ANLAYIŞININ YENİ TƏFSİRİ BARƏDƏ

Hacıyeva Aytən Yunis qızı

Azərbaycan Dillər Universiteti

ayten-hacıyeva@yandex.ru

Linqvistik tipologiya müasir dilçilikdə tamamilə münfəridlərşərək, yəni, öz sərhədləri çərçivəsini müəyyənləşdirməklə ayrıca linqvistik istiqamət olaraq formalaşmaqla öz inkişaf tarixinin keyfiyyətə yeni mərhələsini yaşamaqdadır. Belə ki, öz ilkin yaranma mərhələsində (XIX əsrdə Şlegel qardaşlarının öncüllüyü ilə təməli qoyularkən) morfoloji təsnifatdan şaxələnməsinə baxmayaraq, müasir linqvistik düşüncədə tipologiya yalnız morfoloji səviyyədəki oxşar və fərqli dil özəlliklərinin təsbiti ilə kifayətlənən elm sahəsi kimi qəbul edilmir [7]. Linqvistik tipologiya “morfoloji təsnifat” sərhədlərini çoxdan və müvəffəqiyyətlə aşaraq, morfoloji özəlliklərlə yanaşı, sintaktik, fonetik-fonoloji, leksik-semantik xüsusiyyətlərin üzərində nəşət tapan yeni tipoloji meyarlar sistemini təsbit etmişdir (məsələn, yeni formatlı morfoloji tipologiya ilə bağlı daha ətraflı bax: [6]). Bununla belə onu da danmaq olmaz ki, linqvistik tipologiyayı bir müstəqil təlim səviyyəsində formalaşdırılmasında məhz morfoloji təsnifat və bu təsnifat ətrafında uzun onilliklər boyu səngimək bilməyən nəzəri dəyərləndirmə və mübahisələr müstəsna rol oynamışdır.

XX əsr dilçiliyində əhəmiyyətli dəyişikliklərin baş verməsi, ən əsası struktur dilçilik yanaşmasının kəşfi ilə dilçilik elmində az qala inqilabi yenilənmələrin mümkün olması linqvistik tipologiyanın keyfiyyətə yeni mərhələsinə təkan verdi. Məlum olduğu kimi, müasir dilçiliyin demək olar ki, “sima”sını müəyyənləşdirən metodlardan birinin – strukturalizmin banisi sayılan Ferdinand de Sössürün vəfatından üç il sonra işıq üzü görmüş əsəri – “Ümumi dilçilik kursu” linqvistik tipologiyanın inkişaf istiqamətini də müəyyənləşdirmiş oldu. Dili vahid sistem kimi dəyərləndirən F.de Sössür tipoloji tədqiqatların məhz bu sistemlilik amilinin nəzərə alınmasının labüdlüyünü ortaya çıxardı. Sössür konsepsiyasının linqvistik tipologiyaya sirayət etməsi tipoloji araşdırmaların maraq dairəsinin sadəcə olaraq, morfoloji səviyyə ilə məhdudlaşdırılmasının yanlışlığını ortaya qoymaqla bərabər, digər səviyyələrin tipologiyalarının (fonoloji tipologiya, leksik tipologiya, sintaktik tipologiya) təsbit edilməsini də mümkün etdi. XX əsr tipoloji araşdırmalarının yeni istiqamətdə gerçəkləşdirilməsinin morfoloji təsnifatı ortaya qoymuş alman mərhələsi”nin (morfoloji təsnifatın yaradıcılırı F.Şlegel və A.-V. Şlegel qardaşlarının, habelə ona əhəmiyyətli əlavələr etmiş V.fon Humboldtun və o cümlədən dil inkişafı ideyasının) yanlışlıqlarını əyani şəkildə gözlər önünə sərgilədiyini bildiren S.Q.Şafikov həmin yanlışlıqların əsas olaraq dörd məqamda cəmlədiyini qeyd edir.

- 1) “Klassik tipologiyanın mifləri ilə vidalaşma” kimi dəyərləndirdiyi həmin istiqamətlərdən birincisi “*Dilləri onların strukturuna əsasən təsnif etmək olar*” – tezisi ilə bağlıdır. Tədqiqatçı XX əsr tipoloji dilçiliyinin əsas hədəfinin dillərin tiplərinin deyil, dildə təmsil olunan tiplərin müəyyənləşdirilməsinin təşkil etdiyini bəyan edir.
- 2) S.Q.Şafikov “dağıdılan” ikinci mifin “Dili onda üstünlük təşkil edən hadisə və ya strukturlar səciyyələndirir” – tezisi ilə bağlı olduğunu önə sürür.
- 3) Dilçiyə görə, müasir dilçiliyin aradan qaldırdığı üçüncü mif “Dilin tipoloji xarakteristikası bir dil səviyyəsi çərçivəsində müəyyənləşə bilər” – tezisinin yanlışlığının təsbiti ilə mümkün olmuşdur.
- 4) S.Q.Şafikov dördüncü mifin “Dilləri tipoloji olaraq yalnız bir tipin dil vahidləri çərçivəsində, məsələn, morfem, sözlər, söz birləşmələri, cümlələr çərçivəsində təsvir etmək olar” – tezisi ilə bağlı olduğunu bəyan etmişdi [4 ; 31-32].

Sözsüz ki, S.Q.Şafikovun XX əsr dilçiliyində linqvistik tipoloji araşdırmalarda yeni keyfiyyət mərhələsini mümkünlüyü ilə razılışsaq da, qeyd etməliyik ki, sadalanan bütün “mif”lərin struktur dilçiliyəqədərki tipoloji araşdırmalar üçün xarakterik olduğunu iddia etmək də, zənnimizcə yanlışlıq olardı. Belə ki, əslində artıq klassik tipologiya və ya müəllifin qeyd etdiyi kimi, “alman mərhələsi”nin tipologiyası dil tiplərinin ideal sterillikdən, yəni yalnız bir tipə aidliyi iddialarının

yanlıqlığını təsbit etmişdi. Konkret olaraq, V. fon Humboldtun linqvistik tipologiya sahəsində xidmətləri çərçivəsində bu məqam xüsusi olaraq qeyd edilmişdi. İ.A. Boduen de Kurtenenin tipoloji dəyərləndirmələrinin təhlilindən məlum olduğu kimi, artıq XIX əsrin II yarısından etibarən tipoloqlar dil tipinin təsbiti zamanı yalnız bir dil səviyyəsinin diqqətə alınmasının doğru yanaşma olmadığını bəyan etməyə başlamışdılar.

Bununla belə, məhz struktur dilçiliyin formalaşması ilə dil sisteminin tipoloji səciyyələndirilməsinə sistemli yanaşmanın tətbiq edildiyi, dil strukturunu bir bütöv olaraq nəzərdən keçirən tipoloji araşdırmalarda təkə morfoloji deyil, digər səviyyələrə də xüsusi diqqət ayrıldığı və s. bu kimi yenilikçi faktlar danılmazdır. Məlum olduğu kimi, XX əsərdə F. de Sössürün strukturalist ideyalarından ilham alaraq formalaşmış məktəblər sırasında əsas olaraq, Praqa funksional dilçilik məktəbi, Amerika strukturalizmi, Danimarka qlossematikası ön plana çıxır.

Məlumdur ki, ABŞ strukturalistlərindən Edvard Sepir 1921-ci ildə işıq üzə görmüş Language "Dil" kitabında yeni, çoxşaxəli təsnifat meyarlarını təklif etdi. İlk olaraq, onu qeyd edək ki, təkə dilçi deyil, kulturoloq (mədəniyyətşünas), etnoloq olan Edvard Sepir özünün və həmkarı Bencamin Li Uorfun müəllifi olduğu "Linqvistik nisbilik nəzəriyyəsi" ilə dilçilik elmində əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişikliklərinə rəvac vermişdir. Belə ki, O.A. Voloşinin da qeyd etdiyi kimi, dilə sırf struktur vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsi prizmasından baxmayan E. Sepir dil – mədəniyyət, xalq (etnos) və onun daşıyıcısı olduğu mifologiya, mədəniyyət, bir sözlə, dünya mənzərəsinin və dilin qarşılıqlı əlaqələrinin tipoloji aspektdən də dəyərləndirilməsini təklif etmişdir [1; 3-14]. Bununla belə dilçi dilin inkişafı ideyasına avrosentrik təkəbbür nöqtəyi-nəzərindən yanaşmış bəzi sələflərinin yanaşmasını açıq şəkildə tənqid etmişdi. Yəni, dil və mədəniyyət qarşılıqlı əlaqəsinin əhəmiyyətliyinə xüsusi diqqət çəkməsinə bu barədə məlum nəzəriyyənin həmmüəllifi olmasına baxmayaraq, E. Sepir xalqın daşıyıcısı olduğu dilin tipoloji quruluşunun həmin etnosun təfəkkür səviyyəsinin göstəricisi olması ideyasından qəti şəkildə uzaq idi. Həmin ideyaları şiddətlə qınayan dilçi yazırdı: Açıq şəkildə bəyan edilmişdir ki, "flektiv" qadının "aqlütinativ" kişiyyə ərə getməsi" cinayətkar addım olardı. Sanki bununla nəhəng mənəvi dəyərlər zərbə altına doyulur! "Flektiv dillərin" tərəfdarları hətta latın və yunan dillərinin irrasionallığı (qeyri-məntiqiliyi) ilə öyünməyə də alışmışlar... Bununla bahəm, türk və Çin dillərinin sağlam məntiqi onları laqeyd qoyur." [3].

A.Y. Kibrikin də qeyd etdiyi kimi, ənənəvi təsnifatı "morfoloji texnika sahəsindən" kənara çıxma bilməməkdə qınayan Sepir həmin məlum təsnifatların "formal və səthi xarakterləri ilə qane olmurdu". Sepirə görə, ənənəvi morfoloji "təsnifatlar bizə məlum olan dilləri əhatə etməkdən daha çox onları öz dar, qeyri-mütəhərrik çərçivələrinə güclə salmaqla" məşğul idi [2].

Sepir tipologiyası ənənəvi tipologiyadan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənərək dilçilik ədəbiyyatında "pilləvari tipologiya" adını qazanmışdı. Sepirin çox qradasiyalı (çox pilləli) təsnifatının meydana gəlməsinin başlıca səbəbi – fərqli ənənəvi dil tipləri arasında keçid formalarının mövcudluğu, dillərin böyük qisminin məlum dörd tipin inikası ilə məhdudlaşmayaraq qarışıq modelləri təcəssüm etdirməsi və s. bu kimi amillərlə bağlıdır. Bu mənada fərqli bölgü meyarlarını təklif edən dilçi aqlütinasiya, fuziyon (yəni xarici fleksiya), simvolizm (bu əlamət daha çox daxili fleksiyaya uyğun gəlir), təcridi (yəni, kök, amorf) tipoloji mexanizmlərini "tipoloji texnika" əlamətləri kimi nəzərdən keçirməyi təklif edir. "Flektiv dillərin həm analitik, həm sintetik, həm də polisintetik ola biləcəyini" [2] – önə sürən E. Sepir bu mənada "Sintetizmin səviyyəsi" adlandırdığı ayrıca meyarı da fərləndirir. Məsələn, E. Sepir təsnifatına əsasən, türk dilləri aqlütinativ texnikalı olmaqla, sintetizm səviyyəsinə görə sintetik dillər kimi səciyyələndirildiyi halda, ərəb dili simvolik-fuziyon mexanizmlili sintetik dil kimi xarakterizə edilir. E. Sepir təsnifatının digər paramenti isə dillərin əsas tipinin göstəricisi kimi qeyd edilir və bu cəhətdən "sadə təmiz relyasyon dillər", "qəliz təmiz relyasyon dillər", "sadə qarışıq relyasyon dillər", "qəliz qarışıq relyasyon dillər" fərləndirilir. Bu əlamət dillərin öz elementlərinin hansı formatda əlaqələndirilməsini müəyyənləşdirir (latın dilində: relatio "ötürmək, çatdırmaq", "əlaqələndirmək mənalarını ifadə edir").

E. Sepirin linqvistik tipologiyaya qazandırdığı yeniliklər sırasında **fuziya** terminin dilçiliyə gətirilməsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə ki, E. Sepir tərəfindən təklif edilən bu istilah mahiyyət etibarilə daxili fleksiyadan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən xarici fleksiyanın terminoloji nominasiyası üçün qəbul edilmişdir. Latın dilindəki "*xəlitə*" anlamını verən *fusio* sözünə istinad

edən bu termin flektiv mexanizmə xas olan və kök-şəkilçi və ya şəkilçi-şəkilçi sərhəddinin tam “pozulması” ilə müşayət olunan morfem “xəlitələşməsi”ni işarələmək üçün istifadə edilir.

E.Sepirin bir çox dillərin tipoloji səciyyəvləndirməsinə yanaşması ənənəvi yanaşmadan xeyli fərqlənir. Belə ki, Sepirə görə ingilis dili fuziyon mahiyyətli olmaqla analitik quruluşludur. Halbuki ənənəvi yanaşmada analitik-flektiv dil kimi səciyyəvləndirilən ingilis dilində məhz xarici deyil, daxili fleksiyanın daha önəmli funksiya daşdığına diqqət çəkilir. Onu da qeyd edək ki, məhz aqqlütinasiya və fleksiya mexanizmlərinin oxşar və fərqli cəhətlərinə xüsusi diqqət ayırmış E.Sepir bu barədə maraqlı mülahizələrlə bölüşür. Dilçi yazır: “Latin və yunan dillərinin texnikası – suffiksasiyaya meyilli affiksasiya (şəkilçiləşmə) texnikasıdır. Aqqlütinativ dillərdə eləcə də latın və yunan dilləri qədər affiksasiyalı dillərdir. Özü də onlardan (aqqlütinativ dillərdən) bəziləri prefiksasiyaya, bəziləri isə suffiksasiyaya üstünlük tanıyan dillərdir. Affiksasiya özü özlüyündə flektivliyi şərtləndirmir. Mümkündür ki, burada affiksasiyanın hansı növdən olması həlledici rol oynayır. Əgər ingilis dilindəki *farmer* “fermer” və *goodness* “xeyirxahlıq, yaxşılıq” sözlərini *height* “yüksəklik, hündürlük” və *depth* “dərinlik” sözləriylə müqayisə etsək, o zaman bu iki sıradakı sözlərin affiksasiyasının əhəmiyyətli dərəcədə müxtəlifliyinə təəccüblənməmək olmaz.

–er və –ness affiksləri kök elementlərə, özü də ayrılıqda müstəqil sözlər olan (*farm* “yeri becərmək, əkmək”, *good* “yaxşı, xeyirxah”) mexaniki şəkildə bitişir” [3] *height* «hündürlük», *depth* «dərinlik» sözlərindəki -t və -th sonluqlarının “tipik affiksəl forma olmadığını” və həmin şəkilçilərin əsasla birləşməsi zamanı sonuncuda müəyyən fonetik metamorfozların müşahidə edildiyini bildiren E.Sepir (dilçi *deep* «dərin» sözü ilə *depth* sözünün əsasının fərqliliyinə diqqət çəkmişdir), onları əsasla “mexaniki birləşmə təşkil edən” - er, - ness kimi şəkilçilərlə müqayisə edərək xəlitə yarada bilən birinci qrup şəkilçiləri fuziyon, ikinciləri ilə aqqlütinativ affiksasiya olaraq səciyyəvləndirmişdir. Bu isə onu göstərir ki, dilçi ingilis dilinin öz struktur-tipoloji quruluşunda fərqli tipoloji təməyüllərinin birgəməvcudluğuna istinad etməsi fikrini qəbul edir. Bu isə V.Humboldtun “təmiz dil tipi yoxdur” – ideyasının yeni elmi sübut və dəlillər əsasında təsdiqindən başqa bir şey deyil.

Göründüyü kimi, XX əsrin I yarısında aparılan tədqiqatlarda, konkret olaraq, strukturalist məktəblərindən olan Amerika deskriptiv məktəbinin nümayəndələri tərəfindən aparılan araşdırmalar tipologiya nəzəriyyəsinin ənənəvi “sütunlarına” yeni təsnifat meyarlarının “oturdulması”na köklənmişdir. Və həmin araşdırmalar morfologiyanın əsas struktur-tipoloji təmayül indikatoru olması fikrini bir daha təsdiq edirdilər. Həmin yanaşmaların fərqli formatda müasir tədqiqatlarda da təsadüf edilməsi

(*Morphology, by its very language-specific nature, poses conceptual, methodological, and empirical problems for both linguistic theory and language typology*) [5] onu deməyə əsas verir ki, “morfoloji təsnifatı = linqvistik tipologiya” şərtləndirmə formulundan imtina edilməsinə baxmayaraq, təsnifat kriterilərinin dominatlığı fikrindən imtina edilməmişdi.

Ədəbiyyat

1. Волошина О.А. Эдвард Сепир и лингвистическая типология XX века // Филологические науки (Научные доклады высшей школы), 2015, №1, с.3-14.
2. Кибрик А.Е. Э. Сепир и современное языкознание http://www.classes.ru/grammar/145.Sepir/source/worddocuments/_1.htm
3. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи. (VI. Типы языковой структуры), <http://www.classes.ru/grammar/145.Sepir/source/worddocuments/vi.htm>
4. Шафиков С.Г. Лексическая типология языков: Учебное пособие. – Уфа: РИО БашГУ, 2005., 164 с; səh.31-32
5. Arkadiev P.M., Klamer M. Morphological Theory and Typology // The Oxford Handbook of Morphological Theory, December, 2018, <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199668984.001.0001/oxfordhb-9780199668984-e-34>

6. Asbury A. Towards a typology of morphological case., In Bašić, M., M. Pantcheva, M. Son, and P. Svenonius (eds.) Nordlyd, 2007, vol. 32. 120–148. Special issue on Space, Motion and Result, septentrio.uit.no › article › download
7. Brown D. Morphological Typology The Oxford Handbook of Linguistic Typology, November, 2010
<https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199281251.001.0001/oxfordhb-9780199281251-e-023>

РЕЗЮМЕ

Новая трактовка термина «типология» в лингвистике XX века

В статье исследуется одна из самых актуальных проблем современного языкознания, которое на протяжении своей двухсотлетней истории не смогла найти свое однозначное решение. Конкретно говоря, в представленной статье исследуется история и периоды развития лингвистической типологии (первый период XX века), проблемы связанные с определением понятия «тип языка», а также проблемы связанные с выявлением схожих и различающихся типологических особенностей различных языков и т.д.

SUMMARY

A new interpretation of the term "typology" in linguistics of the XX century

The article is dedicated to a series of problems which are considered the most actual problems of the modern linguistics and haven't been solved properly yet although it possesses two hundred-year-old history. More specifically, the presented article targets the study and teaching of the problems connected with the history of stages of development of linguistic typology (first half of the 20th Century), the theoretical foundations of morphological classification, the concept of "language type", as well as the distinctive and similar features of different language types, the processes taking place in the contiguous area of the language types (the phenomena of the typological anomaly) and other problems having a relation to these topics.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ MÜASİR PEDAQOJİ TEKNOLOGİYALARIN KOMPLEKS TƏTBİQİ

Həsənova Elnarə Zakir qızı, Əmrahova Samirə Adəm qızı

Cəlilabad rayon Göytəpə şəhər 1 nömrəli tam orta məktəb
nurlanahesenova2003@gmail.com;
afrodita2014@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə orta məktəblərdə təhsilin yeni məzmununun həyata keçirilməsində müasir texnologiyalardan, o cümlədən təlim metodlarından istifadənin əhəmiyyətindən bəhs edilir. Bundan başqa, Azərbaycan dili dərslərində nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində, şagirdlərin müstəqil fəaliyyətində pedaqoji texnologiyaların əhəmiyyəti vurğulanır.

Açar sözlər: *şagird, müasir pedaqoji texnologiyalar, fəal təlim, nitq mədəniyyəti, tədris prosesi.*

Təhsil sistemində aparılan islahatlar, “Azərbaycan dili” dərsliklərinin yenilənməsi müəllim-sinif, müəllim-şagird dialoqlarının fənnin tədrisinin həm ümumi, həm də xüsusi məqsədlərini həyata keçirmək üçün yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqini, eləcə də müasir informasiya texnologiyaları vasitələrindən istifadə olunması zərurətini ortaya qoyur. Kompüter və internetin insan məişətinə güclü şəkildə nüfuz etməsi müasir şagirdlərin tədris prosesinə münasibətində müəyyən dəyişmələrə səbəb olmuşdur. İndi şagirdlərin kompüterlə təması aktivdir. Onların informasiyanın müəyyən hissəsini internet resurslarından əldə etməyə meylli olması da real gerçəklikdir. Bu baxımdan, ümumi tədris prosesində kompüterdən və internetdən istifadə etmək itirilən vaxtın və əldə olunan informasiyanın daha faydalı səmtə istiqamətləndirilməsinə yönəldilməlidir. Qeyd olunanların həyata keçirilməsi üçün tədris və təlim prosesində yeni texnologiyaların tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir pedaqoji texnologiyalar dairəsi genişdir və bura, əsasən, aşağıdakıları daxil edirlər: 1) inkişafetdirici təlim; 2) problemlə təlim; 3) müxtəlif səviyyəli təlim; 4) kollektiv sistemli təlim; 5) yaradıcı məsələlərin öyrədilməsi texnologiyası; 6) təlimdə tədqiqat metodları; 7) təlimdə layihə metodları; 8) təlimdə oyun metodlarından istifadə edilməsi texnologiyası; 9) əməkdaşlıq (komanda, qrup) şəraitində təlim texnologiyası; 10) informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə təlim; 11) sağlamlığı qoruyan texnologiyalar və s.

Müasir pedaqoji prosesin başlıca məqsədlərindən biri şagirdlərin təlim-tərbiyəsində cəmiyyətyönümlü keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün tədris prosesi şagirdin fərdi xüsusiyyətləri və bacarıqları nəzərə alınaraq qurulmalıdır, belə ki, tədris prosesinin diqqət mərkəzində təhsilalan və onun yaradıcı fəaliyyəti durur. Cəmiyyətyönümlü şəxsiyyətin formalaşmasında yeni pedaqoji texnologiyalarının (inkişafetdirici təlim, problemlə təlim, differensial təlim, kollektiv yaradıcılıq təlimi, layihə metodları, kompüter texnologiyaları və s.) tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Yeni pedaqoji texnologiyaların tədrisdə tətbiqi bu prosesin reproduktiv və ya əvvəlki biliklərin yaddaşda canlandırılması payını azaltmaqla şagirdlərin fəal inkişafını təmin etmək, tədrisin keyfiyyətini artırmaq, şagirdlərin dərslə yüklənmə səviyyəsini aşağı salmaqla dərslər vaxtından daha effektiv istifadə etmək hədəflərini qarşıya qoyur. Hazırda yeni təlim texnologiyalarına keçmək geniş miqyas almışdır. Milli və bəşəri dəyərləri, elmi nailiyyətləri böyüməkdə olan nəsllə çatdırmaqda, təbii ki, pedaqogikanın rolu böyükdür. Eyni zamanda, yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi tədris olunan fənnin məqsəd və vəzifələrindən, həmçinin fənnin spesifik xüsusiyyətlərindən də kifayət qədər asılıdır. Orta məktəblərdə fənlərarası əlaqənin təşkili tədris keyfiyyətinin artırılmasında, yeni biliklərin qavranması, mənimsənilməsi və yaddaş saxlanmasında əhəmiyyətlidir. Pedaqoji texnologiya psixoloji-pedaqoji qaydaların cəmi olub tədris, eləcə də təlim prosesinin formalarını, metodlarını, üsullarını, həmçinin tərbiyə vasitələrini əhatə edir. Pedaqoji texnologiya-təlim prosesinin reallaşdırılma texnikası, strategiya və taktikasındır.

Orta məktəbdə dilin tədrisinin müxtəlif məqsəd və vəzifələri vardır. Ana dilinin tədrisində əsas məqsədlərdən biri şagirdlərin rəhbərli nitqini, həmçinin nitq mədəniyyətini inkişaf etdirməkdir. Təbii ki, nitq mədəniyyətinin və rəhbərli nitqin inkişaf etdirilməsi uzunmüddətli və ardıcıl prosesdir. Hər bir sinifdə yazılı və şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinin müəyyən vəzifələri həyata keçirilir. Şagirdlərin söz ehtiyatının artırılması, fikrin düzgün, aydın, məntiqi şəkildə ifadə olunması, ötürülən informasiyanın dəqiqliyi, yığcamlığı, nitqin ahəngdarlığı nitq mədəniyyəti üçün son dərəcə vacib məsələlərdəndir.

Nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün təlimdə tədqiqat metodları, təlimdə oyun metodlarından istifadə edilməsi, əməkdaşlıq (komanda, qrup) şəraitində təlim, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə təlim texnologiyalarından kompleks bəhrələnmək olar.

Orta məktəblərin VI sinfi üçün hazırlanmış «Azərbaycan dili» dərslində tapşırıqlar müxtəlif bölmələr üzrə verilir. Belə bölmələrdən biri də «Araşdırma» adlandırılır. «Araşdırma» bölməsində şagirdə ona məlum olmayan və ya haqqında az biliyi olduğu mövzuda araşdırma aparmaq tapşırığı verilir. Məsələn, bu dərsləyin 37-ci səhifəsində «O mənim bacımdır...» mətnindən sonra aşağıdakı bölmələr üzrə tapşırıqlar verilmişdir: 1) söz ehtiyatı; 2) araşdırma; 3) dil qaydaları; 4) yadda saxla. Hər dörd bölmədəki tapşırıqlar arasında fəndaxili əlaqələr də vardır. Mətnin birinci cümləsi belədir: «Qızıl Aypara Cəmiyyətinin səyyar tibb məntəqəsi cəbhə xəttindən 40 kilometr aralıda - Ağdam rayonunun ərazisində yerləşdirilmişdi». Cümlədə «Qızıl Aypara Cəmiyyəti» onomastik vahidindən istifadə olunmuşdur. Bu, təşkilat adıdır. Şübhəsiz ki, VI sinif şagirdlərinin bu təşkilat haqqında bilikləri kifayət qədər deyildir. Ona görə də bu dərslər materialından sonra «araşdırma» bölməsində belə bir tapşırıq verilmişdir: «Qızıl Aypara Cəmiyyəti haqqında məlumat toplayaraq kiçik təqdimat hazırlayın» (2, 38).

Belə tapşırığın yerinə yetirilməsi prosesində şagirdlər internetdən istifadə edərək məlumat toplayırlar. Şagirdlərin bilavasitə dillə deyil, kompüterdə işləmək bacarıqları da tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Onlar sözə, söz birləşməsinə, tərkibə görə internetdə axtarış aparır. Axtarış prosesində müxtəlif materialları toplayır, həmin materiallarla işləyirlər. Müasir pedaqoji təcrübədə «təqdimat» xüsusi dərslər texnologiyası kimi diqqət mərkəzindədir. Təqdimatın hazırlanması üçün şagirdlər verilmiş mövzuya aid mətn tərtib etməlidirlər. Müəllim-şagird dialoqları çərçivəsində müəllim şagirdlərə tam mətn haqqında məlumatlar vermiş olur. O, mətnin təşkilətiləri, onlar arasındakı rəhbərli və əlaqələrdən bəhs edir. Təqdimat məlum olmayan predmet, mövzu barədə yığcam informasiyanın hazırlanmasını tələb edir. Təqdimat İKT vasitələri ilə olduqda slaydların ardıcılığı da müəyyənləşdirilir. Mətn tərtibi yazılı nitq mədəniyyəti üçün vacib tapşırıqlardan biridir. Mətnin hazırlanması, eyni zamanda, şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı bəzi məsələlərin həllində istifadə edilir.

Yazılı nitq mətnidir. Lakin bu, o demək deyil ki, şifahi nitq mətn deyildir. Nitqin ümumi məhsulu mətn olur. Yazılı nitq əvvəl və sonra deyilənləri və yazılanları bir tam kimi birləşdirir. Şifahi nitqdə isə əvvəl deyilənlər yalnız danışq prosesində iştirak edənlərə məlum olur. Şifahi nitq yazıya alındıqda onu yazılı nitqdən ayıran bu əsas cəhət aradan götürülür. Linqvistikada bir qayda olaraq mətnlər tədqiqata cəlb olunur. Lakin tədqiqat əlaqəli mətn tələb etmədikdə sözlər, söz birləşmələri, cümlələr və s. araşdırılır.

Araşdırma və təhlillər göstərir ki, şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində yeni pedaqoji texnologiyaların kompleks tətbiqi bir çox cəhətdən effektiv nəticələr verir. Araşdırma tapşırığı tutumlu informasiya daşıyan mətn parçalarını toplamağa imkan verir. Bu iş şagirdlərin «təlimdə tədqiqat metodu» texnologiyası istiqamətində fəaliyyətini əhatə edir. Şagird hansı materialları, hansı informasiyaları toplamağı özü qərarlaşdırır. Əməkdaşlıq texnologiyası materialın hazırlanmasında şagirdlərin komanda və ya qrup şəklində işləməsi ilə reallaşdırılır. Təqdimatın hazırlanması və nümayiş etdirilməsi isə «informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə təlim» texnologiyasına uyğun gəlir. Beləliklə, aydın olur ki, yeni pedaqoji texnologiyaların kompleks və ya onların bəzilərinin bir yerdə tətbiqi mümkündür. Təqdimat şifahi və rəhbərli nitqin inkişafı ilə bağlı başqa yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqini də nəzərdə tutur. Çünki təqdimat hazırlanmış materialın sinifdə nümayiş etdirilməsini tələb edir. Bu zaman dərslərin yeni tədris metodları ilə qurulmasına imkanlar yaradır.

Tədqiqat göstərir ki, fəal-interaktiv təlimdə istifadə olunan metodlar çox əlverişlidir. Fəal-interaktiv təlim şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimi nəzərdə tutur və onun səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılardır: 1) müəllim tərəfindən şüurlu surətdə idraki problem situasiyanın yaradılması; 2) şagirdlər üçün yeni olan biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılması; 3) problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması. Qeyd olunanlar təqdimatın hazırlanması prosesində yerinə yetirilir. Fəal təlim müasir tədrisin başlıca vəzifələrindən biri olan “öyrənmək-öyrətmək” prinsipinə yönəlmiş, bilikləri müstəqil əldə etməyə imkan yaradır. Fəal təlim nəticəsində şagirdlərdə bilikləri daha müstəqil, sərbəst qavrama və mənimsəmə, məntiqi, tənqidi və yaradıcı fikir yürütmə kimi bacarıqlar formalaşır. Bu cür təlim şagirdlərin bilikləri hazır şəkildə deyil, təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında qavraması və mənimsəməsinə yönəldilir.

Şagirdlərin topladıqları və sistemə saldıqları bilikləri təqdim və ya nümayiş etdirməsi həm şifahi, həm də yazılı nitqin köməyi ilə həyata keçirilir.

Nitq ifadəli olduqda dinləyiciyə lazımi dərəcədə təsir göstərir. Nitqin ifadəliliyi - öz fikrini aydın, inandırıcı, rəhbərli ifadə etmək bacarığıdır. Təqdimat zamanı faktların seçimi, ifadələrin düzülüşü, söz seçimi, məlumatın maraqlı təşkili əhəmiyyət kəsb edir. Təhlil-tərkib üslubunda aparılan müşahidələr, müqayisələr təqdimatın uğurluluğuna təsir göstərir. Belə təlim sistemində Azərbaycan dilinin bütün əsas sahələrini əhatə etmək, şagirdlərə biliklərin bütöv halında öyrətmək ideyası da aparıcı olur. Bundan əlavə olaraq bu təlim proqramı şagirdlərə ana dilindən veriləcək bilikləri bir sistem halında formalaşdırmağı, onlarda dilə həssas münasibət tərbiyə etməyi, şagirdlərdə rəhbərli nitqin inkişafı üzrə aparılacaq işlərlə möhkəm əlaqələndirməni əsas tutur. İnteraktiv təlim idraki kommunikativ fəaliyyətin ele bir formasıdır ki, tədris olunan mövzunun mənimsənilməsinə proses iştirakçılarının hər biri öz töhfəsini verir. Bu prosesdə yalnız müəllimlə şagirdlər deyil həm də şagirdlər öz aralarında söhbət və dialoq rejimində fəaliyyət göstərirlər.

İnteraktiv metodlar biliklərin şagirdlərə hazır şəkildə verilməsini deyil, bu bilikləri daha çox onların özlərinin birlikdə axtarış tapmalarına yardımını nəzərdə tutulduğundan təlim prosesində müəllim təşkil eici, əlaqələndirici, istiqamətverici və məsləhətverici, şagirdlər isə tədqiqatçı və yaradıcı subyektlər kimi fəaliyyət göstərirlər.

Dərsləklərdə dilin öyrənilməsi üçün mətnlərdən başqa qrammatik materiallar da verilmişdir. Şagirdlərin əqli fəallığını və müstəqilliyini inkişaf etdirmək üçün qrammatika dərslərində geniş imkanlar vardır. Şagirdlərdə sadə və mürəkkəb cümlə konstruksiyalarını qurmaq qabiliyyətini inkişaf etdirmək, Azərbaycan dilində rəhbərli danışa bilmək bacarığı aşılamaqla onları sərbəst düşünmək və fikirlərini öyrəndikləri dil materialları əsasında ifadə edə bilmək vərdişlərinə yiyələndirmək vacibdir. Azərbaycan dili dərslərində qrammatik materiallar öyrədilərkən şagirdlərin diqqətini ana dili ilə oxşar və fərqli dil hadisələrinə yönəltməklə müqayisələr aparmaqla, nəticə çıxarmaqla onların məntiqi və linqvistik təfəkkürünün inkişafına təsir göstərilir. Belə müqayisələr zamanı interaktiv metodlardan istifadə dərslin səmərəliliyini artırır.

Nitq mədəniyyəti nitqin hər iki forması üçün vacib olan bir sıra keyfiyyətlərlə səciyyələnir. Nitqin düzgünlüyü, nitqin dəqiqliyi, nitqin aydınlığı, nitqin yığcamlığı, nitqin ahəngdarlığı və s. nitq mədəniyyətini səciyyələndirən xüsusiyyətlər səviyyəsinə qaldırılmışdır. Nitq mədəniyyətinə aid dərsləklərdə bu məsələlər qabardılır (2; 3; 4). Zənnimizcə, orta məktəbdə şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi məsələlərini araşdırarkən qeyd edilən keyfiyyətlərin özündə nəyi birləşdirməsini də aydınlaşdırmağı nəzərdə tutmalıdır.

V və VI sinif "Azərbaycan dili" dərsləklərində şagirdlərin fəallığını artırmaq üçün xüsusi sual və tapşırıqlara yer verilmişdir. "Söz ehtiyatı" adı altında verilmiş tapşırıqlar, fikrimizcə, nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün faydalıdır. Bu zaman şagirdlər yeni sözlərlə tanış olur və onların söz ehtiyatı artır. Haqqında bəhs etdiyimiz dərstdə “söz ehtiyatı bölməsində belə bir tapşırıq verilmişdir: “ Lüğətdən istifadə edərək “pasiyent”, “analiz”, “altruizm” sözlərinin mənalarını araşdırın. “Altruizm” sözünün antonimini tapın”. Təbii ki, nitq mədəniyyəti dildə alınma sözlərin yersiz işlədilməsini aradan qaldırmağa da köklənməlidir. Verilmiş tapşırıqda I və III sözün VI sinifdə öyrədilməsi, zənnimizcə, artıqdır.

Azərbaycan dili dərslərində ümumiləşdirici və sistemləşdirici dərslər də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə dərslərdə şagirdlərin əvvəllər aldıkları biliklər ümumiləşdirilərək sistemə salınır. Şaxələndirmə metodundan istifadə bu tipli dərslərin səmərəsini artırır. Şagirdlərin mövzu ilə bağlı aldıkları biliklər uzun müddət onların yaddaşından çıxmır. Öyrədilmiş biliklərin yoxlanılması zamanı şaxələndirmə metodunun tətbiqi müəllimin işin yüngülləşdirir, vaxtdan səmərəli istifadə olunmasına şərait yaradır.

Danışiq hazır və hazır olmayan (sərbəst) dialoji və monoloji formalarda ola bilər. Tədqiqatlar nəticəsində dilin tədrisi şagirdləri bilavasitə, şifahi nitq fəaliyyətinə, hazır olmayan nitqə dialoji və monoloji nitqdə iştirakını nəzərdə tutmalıdır.

Son illərdə tətbiq edilən yeni pedaqoji texnologiyalar şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərinin, xüsusilə tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişafına qüvvətli təsir göstərir. Yaradıcılıq məlum baxışlar, əlaqə və münasibətlərdən gizli olanları üzə çıxarmaq qabiliyyətidir. Bizim araşdırmalar göstərir ki, təqdimatların keçirilməsi bu istiqamətdə yaxşı nəticələr verir.

Təlim prosesində uşaqların fəaliyyətini əlaqələndirib onlarda axtarışa həvəs yaratmaqdan ibarətdir. İnteraktiv təlim metodu həm təlimin, həm tərbiyənin, həm də uşaqların psixoloji inkişafına müsbət təsir göstərir. Uşaqların bilik və dünyagörüşünü genişləndirir, təlim-tərbiyə keyfiyyətini yüksəldir. İnteraktiv təlim metodları üzərində qurulan məşğələlər ənənəvi məşğələdən köklü şəkildə fərqlənir. Belə məşğələlər tam sərbəstlik şəraitində keçilir. Uşaqlar özlərinin bütün bilik, bacarıq və istedadlarını nümayiş etdirirlər.

Beləliklə, aydın olur ki, yeni pedaqoji texnologiyaların kompleks tətbiqi məsələsi konkret tədris prosesində qarşıya qoyulan məqsədlərlə uzlaşdırılmalıdır. İKT-nin istifadə olunması və yeni texnologiyaların tətbiqi ilə reallaşdırılan "təqdimat" tədrisdə hələ yeni metod kimi qəbul olunur. Bununla belə, həmin metodun ictimai həyatın müxtəlif sferalarında uğurla işlənməsi onun effektivliyini bir daha təsdiq edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili. VI sinif http://www.ederslik.edu.az/player/index3.php?book_id=2#books/2/units/unit-1/page37.xhtml
2. В.А.Бахвалов, Методики и технологии образования. Рига, 1997.
3. Малетова М.И. Современные обучающие технологии в преподавании делового иностранного языка в рамках магистерской программы//<http://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-obuchayuschie-tehnologii-v-prepodavanii-delovogo-inostrannogo-yazyka-v-ramkah-magisterskoy-programmy>

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается значение использования современных технологий, в том числе методов обучения при реализации в средней школе нового содержания образования. Кроме того, отмечается роль педагогических технологий при организации самостоятельной работы, направленной на развитие речевой культуры учащихся на уроках азербайджанского языка.

Ключевые слова: учащийся, современные педагогические технологии, интерактивное обучение, культура речи, процесс обучения.

SUMMARY

The article focuses on the importance of using of the modern technologies including the teaching methods during the implementation of the new content of education at secondary school. Moreover, the article deals with the role of the pedagogical technologies during the organization of students' independent work, aimed at the development of the students' language culture on the Azerbaijan language studies.

Keywords: *pupil, modern pedagogical technologies, interactive education, language culture, teaching process.*

ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ ЛИЗИНГОВОЙ ФОРМЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ ДЛЯ АРЕНДАТОРА (ЛИЗИНГОПОЛУЧАТЕЛЯ)

Гасанова Наргиз Тофик кызы, Зейналлы Элай Джалал оглы

Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

nagizaliyeva@inbox.ru , elayzeynalli@yahoo.com

РЕЗЮМЕ

Лизинг - это английское слово - лизинг означает передачу или покупку имущества во временное пользование. Лизинг существовал задолго до времени Аристотеля - законы Хаммурапи 1760 г. до н.э. содержали несколько положений о лизинге.

Ключевые слова: *лизинг, аренда, арендатор, договор аренды, преимущества*

По словам историков, первые документальные сведения о лизинговом бизнесе датируются 1066 годом - в том же году Фатих Вильгельм арендовал несколько судов у судовладельцев Нормандии для нападения на Британские острова. Этот опыт не был забыт, и только спустя 2 столетия - в 1248 году было подписано первое официальное лизинговое соглашение - таким образом было обеспечено снабжение армии, готовящейся к следующему маршу.

Многие из сложностей современного лизинга связаны с сочетанием элементов имущественного и договорного права. Традиционно лизинг считается изобретением, привезенным из Америки в Европу. Первая компания, основавшая лизинговые операции, была основана в 1952 году в Сан-Франциско Лизинговой корпорацией США. Лизинг - это имущественные отношения, в которых организация (пользователь или лизингополучатель) с целью приобретения необходимого оборудования, просит другую организацию (лизинговую компанию или лизингодателя) дать данное оборудование во временное пользование. Лизинг - это вид инвестиционной деятельности, направленный на инвестирование временно свободных или заемных средств. Здесь, на основании договора финансовой аренды, арендодатель обязуется завладеть имуществом у определенного продавца, указанного в соглашении, и передать его арендатору во временное пользование в коммерческих целях, в обмен на оплату.

Любое движимое и недвижимое имущество, относящееся к основным средствам в соответствии с существующей классификацией, за исключением земельных участков и других природных объектов, а также объектов, запрещенных для свободного обращения на рынке, может быть предметом лизинга.

Арендованное имущество, за исключением имущества, приобретенного за счет бюджета, считается собственностью арендодателя в течение срока действия договора аренды.

Условия передачи арендованного имущества на баланс лизингодателя или лизингополучателя определяются соглашением сторон договора лизинга.

В соответствии с договором лизинга лизингодатель обязан предоставить лизингополучателю возможность использования определенного предмета за определенную плату, в течение определенного периода времени и на других условиях (включая предоставление лизингополучателю права на приобретение имущества). Арендатор должен регулярно вносить плату. Арендодатель обязан подготовить или приобрести имущество, указанное в договоре.

В соответствии с договором аренды арендатору может быть поручено обязательство по приобретению или аренде арендованного актива в конце срока аренды или ему может быть предоставлено такое право при условии, что срок аренды не истекает при полной амортизации его объекта. Факт амортизации должен учитываться во всех случаях при

расчете стоимости. Если в договоре отсутствует соответствующее положение, лизингополучатель вправе приобрести предмет лизинга.

Договор аренды может предусматривать право арендатора приобретать арендованное имущество до или после истечения срока действия договора. Если иное не предусмотрено договором аренды, арендодатель может использовать арендованное имущество в качестве обеспечения.

Приобретая имущество для арендатора, арендодатель должен сообщить продавцу имущества, что имущество предназначено для сдачи в аренду определенному лицу. С момента передачи арендованного имущества арендатору арендатор также имеет право жаловаться продавцу на качество, целостность, срок поставки имущества, а также на ненадлежащее исполнение договора купли-продажи между продавцом и арендодателем.

Субъекты договора аренды регулируют отношения между арендодателем, арендатором и продавцом (поставщиком). [3, 15]

Арендодателем является лизингополучатель, который участвует в договоре лизинга или приобретает и владеет имуществом за свой счет в качестве объекта лизинга. является юридическим или физическим лицом.

Арендатором является юридическое или физическое лицо, которое в соответствии с договором лизинга временно принимает и использует объект аренды за определенную плату, в течение определенного периода и при определенных условиях.

Продавец (поставщик товаров) является юридическим или физическим лицом, которое продает арендованный объект арендодателю по договору купли-продажи.

Любой резидент и нерезидент Азербайджанской Республики может быть предметом договора лизинга в порядке и случаях, установленных Гражданским кодексом

Объектом лизинга является движимое или недвижимое имущество, принадлежащее к основным средствам в соответствии с установленной законодательством классификацией, за исключением предметов, изъятых из свободного гражданского оборота или ограниченного гражданского оборота в соответствии с законодательством Азербайджанской Республики.

- Форма договора лизинга:
- Договор лизинга заключается в письменной форме.
- В договоре аренды должно быть указано следующее:
- Форма лизинга в наименовании договора аренды;
- Точное описание объекта аренды;
- Объем прав, предоставленных на объект лизинга;
- Место и порядок аренды объекта;
- Срок договора аренды;
- Порядок учета баланса объекта лизинга;
- Порядок технического обслуживания и ремонта арендуемого объекта;
- Перечень дополнительных услуг, предоставляемых арендодателем по договору аренды;
- Общая сумма арендной платы и размер премии арендодателя;
- График арендных платежей, отражающий порядок расчетов. [4,26]

Лизинг имеет ряд преимуществ по сравнению с другими формами финансирования. [5, 145]

Преимущества лизинга для арендаторов заключаются в следующем:

1. Лизинг обеспечивает 100% финансирование и не требует немедленного погашения всей суммы долга.

2. Договор аренды предоставляет финансирование арендатору в соответствии с потребностями активов. Это особенно выгодно для мелких заемщиков, поскольку они не могут воспользоваться такими удобными и доступными возможностями финансирования, которые используются более авторитетными компаниями. Договор аренды может быть разработан с учетом специфики арендаторов.

3. Многие арендаторы имеют долгосрочные финансовые планы, и их возможности значительно ограничены в ходе реализации этих планов.

4. Вопросы, связанные с приобретением и финансированием активов в лизинговой операции, решаются одновременно.

5. Лизинг предоставляет широкий спектр возможностей для принятия решения лизингополучателем. Если на момент покупки существует только вариант «без покупки», у лизингополучателя есть более широкий выбор при лизинге. Арендатор может выбирать между различными условиями для лучшего удовлетворения своих потребностей и возможностей.

6. Поскольку арендные платежи производятся по фиксированному графику, арендатор имеет больше возможностей координировать капитальные затраты и доходы от продажи продукции, что делает финансовые планы более стабильными, чем покупка оборудования.

7. Поскольку предмет аренды, являющийся собственностью арендодателя, является частью гарантии возврата инвестиционных средств, заключить договор аренды проще, чем брать в долг для получения тех же активов.

8. В лизинговой сделке арендатор может использовать больше производственных мощностей, чем при покупке того же актива. Арендатор может использовать временно освобожденные финансовые ресурсы для других целей.

9. Поскольку лизинг является долгосрочным средством продажи произведенного продукта, государственная политика, как правило, направлена на поддержку и расширение лизинговых операций.

10. Когда уровень рентабельности низкий, арендатор может использовать возвратную аренду - эта аренда разрешает льготный налог на прибыль.

11. Лизинг позволяет арендаторам, не имеющим крупных финансовых ресурсов, реализовывать крупные проекты.

12. Возможность получения высокой ликвидационной стоимости арендованного актива в конце срока действия договора во многих случаях имеет решающее значение для лизингополучателя для принятия аренды.

Лизинг для арендатора может иметь ряд недостатков:

1. Даже если научно-технический прогресс делает арендуемое имущество устаревшим, арендные платежи в финансовом лизинге не прекращаются до тех пор, пока проект не будет завершен.

2. Арендатор не получает выгоды от увеличения остаточной стоимости имущества.

3. Возвратный международный лизинг, созданный на основе налога, несет убытки стране-арендодателю.

4. Валютные риски не полностью гарантированы в международных мультивалютных лизинговых операциях (проблема передается от одного участника к другому).

Обычный перечень очевидных преимуществ и недостатков лизинга предполагает, что он (лизинг) может быть эффективной формой инвестиций.

Литературы

1. Александр, Алан А. Управление и аренда коммерческой недвижимости, 2-е издание. / Алан А. Александр, Ричард Ф. Мухлебах - Иллинойс: Институт управления недвижимостью, - 2016. - 592 с.
2. Государственная программа социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики на 2014 - 2018 годы // Указ Президента Азербайджанской Республики. - Баку: Указ, 2014 г. - 151 с.
3. Левкович А.О. Формирование рынка лизинговых услуг / Левкович А.О. - М.: Издательство деловой и учебной литературы, 2014. - 336 с.
4. Невитт, П.К., Лизинг оборудования, 4-е изд. / П.К.Невитт, Ф.Г.Фабощи - Нью-Йорк: John & Sons, -2000. - 523 с.
5. Фабощи, Ф. Г. Введение в структурированные финансы. / Ф. Г. Фабощи, Х.Дарис, М. Чоудри - Нью-Йорк: John Wiley & Song, -2006. - 400 p.

İcarəçi (lizinqalan) üçün maliyyələşmə forması olan lizinqın üstünlükləri və çatışmazlıqları

Lizinq ingilis mənşəli sözdür-*lease* əmlakın müvəqqəti istifadə üçün verilməsi və ya alınması deməkdir. Lizinq hələ Aristotelin yaşadığı dövrdən xeyli qabaq mövcud olmuşdur - eramızdan əvvəl təxminən 1760-cı ildə qəbul olunmuş Hammurabi qanunlarında lizinq haqqında bir neçə müddəə aşkar olunmuşdur.

Açar sözlər: *lizinq, icarə, icarəçi, icarə müqaviləsi, üstünlüklər.*

SUMMARY

Advantages and disadvantages of the leasing finance form for a tenant (leasing recipient)

Leasing is an English word - leasing means the transfer or purchase of property for temporary use. Leasing existed long before the time of Aristotle - the laws of Hammurabi in 1760 BC contained several provisions on leasing.

Keywords: *leasing, lease, tenant, lease agreement, advantages*

ИСТОРИКО-СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ РОЛИ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

Гасанов Элнур

Национальная Академия Наук Азербайджана,
Гянджинское отделение
el-hasanov@mail.ru

РЕЗЮМЕ

В разрезе социально-экономического подхода к определению места и роли интеллигенции и ее взаимодействия с органами власти зачастую рассматривается только один пункт, в которой интеллигенция определяется как наиболее прогрессивный слой общества и при этом притесняемый властью за прогрессивные взгляды. Данная позиция широко распространена не только в исследованиях философов, но также и социологов, политологов, экономистов. Таким образом, необходим поиск между стремлением общества к прогрессу и поиску оптимальных условий сосуществования между властью и интеллигенцией. Новизна работы определяется тем, что историческое основание взаимодействия между органами власти и интеллигенцией следует рассматривать не только в исторической перспективе, но также и на основе экономического подхода или антропологического.

Ключевые слова: *интеллигенция, общество, развитие, структура, власть.*

Проанализировав понятие «интеллигенция», можно выделить приоритетные, хотя и не общепринятые, черты этого социального явления. Каждая историческая, культурная эпоха влияет как на определение тех, кто принадлежит к интеллигенции, так и на саму дефиницию данного понятия. Итак, содержание «интеллигенции» имеет парадигмальный характер, что наделяет понятие теми особенностями, которые и характеризуют его в конкретной историко-философской парадигме, исчезая с ее изменением. Новая парадигма формулирует новые черты, которые характеризуют данное понятие, вместе с тем, частично изменяя его философский смысл.

Если принять во внимание интеллектуальность, как передовой признак интеллигенции, ее образованность, профессионализм и обслуживание, таким образом, всех слоев населения, то ее можно выделить в социальную группу. Латинские соответствия «интеллигенции» – *intelligentia, intellegentia* – трактуются как понимание, познавательная сила, знание. Так, упомянутые немецкие философы к XVIII – нач. XIX в. характеризовали интеллигенцию как способную воспринимать, раскрывать, осознавать сущность вещей и бытие. Здесь имеется в виду не только знания, а высшая форма мышления и понимания, духовная и рациональная способность познавать и толковать окружающую действительность [1, 56].

В то время интеллигенция формировала социальную группу из представителей различных умственных профессий. Так, в «Философском словаре» приводится следующее определение: «Интеллигенция – социальная группа, состоящая из лиц, профессионально занятых умственным трудом (ученые, инженеры, техники, учителя, врачи, работники государственного аппарата, художники)». В «Социологическом энциклопедическом словаре» приводится несколько значений понятия: совокупность людей, занятых умственным трудом; социальный слой людей, профессионально занятых квалифицированным умственным трудом, которые владеют необходимым для этого специальным образованием (в зависимости от социальных функций, которые они выполняют и типа образования различают: интеллигенцию научно-техническую, инженерно-техническую, гуманитарную, медицинскую, военную, художественную, педагогическую и т. д.); совокупность людей с высшим образованием; интеллектуал. Так, наряду с определением

интеллекции как социальной группы приводятся и другие: это – социальный слой общества, конгломерат людей, профессионально занятых умственным (преимущественно сложным, высококвалифицированным, творческим) трудом, развитием и распространением культуры в обществе [1, 95-95].

В социологической энциклопедии подаются похожие трактовки понятия «интеллекция»: социальный слой людей, профессионально занятых умственным (преимущественно сложным) трудом и имеющих, как правило, высшее образование. Здесь же выделяются и социальные функции интеллекции, заключающиеся в генерировании и распространении знания и культуры. Из общей народной массы интеллекцию выделяют исповедуемые им высокие духовно-нравственные ценности. Выделенные выше характерные черты интеллекции дают основания для определения ее как социального феномена. Имея подобный уровень самосознания, чисто понятийное знание приобретает статус объективного духа, ведь его смысл всеобщий, исторический, наконец, народный и общечеловеческий. То есть, самосознание невозможно без того, чтобы именно такие критерии духа определяли его как свое другое, как свое родное, свое народное, свое общечеловеческое, а не чужое, не враждебное. При отсутствии такого уровня сочетание субъективной и объективной мотивации самосознания является своевольным, ошибочной. Но, к сожалению, не временной для подавляющего большинства человечества, которое, не поднимаясь до уровня понимания объективного содержания понятия интеллекции, поступает своевольно на основании всего лишь подсознательного определения различий между людьми с полярными, а не диалектическими, противоположностями «свои – чужие». В истории человечества это используют люди, имеющие образование, но направляющие полученные знания против других людей как чужих, как полярно противоположных относительно них самих. Наконец, таких, которых стоит уничтожить, хотя нужно уничтожать самих себя как не причастных к объективной сущности образования как объективного света знания, света интеллекции, света абсолютной идеи, воплощенной в образе собственной жизнедеятельности, что постоянно приближается к пониманию содержания этих понятий, понимая, что они воплощены в объективном духе истории познания, а не в теле отдельного человека, которое может не нравиться из чисто внешних признаков. Для чего, конечно, существуют объективные причины, но чисто вещественные, а не сущностные [3, 19-20].

Конечно, в наше время развитые государства не являются исключительно моноэтническими, монокультурными. Интеллекции, как и рядовым гражданам, не свойственно разделение людей на «своих» и «чужих». Поэтому следует выделить критерии интеллекции – отношение к собственному государству как к необходимому политическому институту, учет и обеспечение возможностей для всестороннего развития присущего им удельного народного духа в их гармоничном сочетании. Задача сверхсложная, но без его решения вряд ли можно надеяться на такое единство. И эту задачу должны взять на себя как раз представители интеллекции, для которых единство представляет собой единство противоположностей, а не их противопоставление. Тогда будет формироваться единая политическая нация, а не констатация того, что она уже существует.

При этом следует отметить, что если власть – это право и возможность распоряжаться, управлять кем-либо, чем-либо; а интеллекция – это социальная группа, состоящая из образованных людей, которым присуща большая внутренняя культура, профессионально занимающихся умственным трудом, развитием и распространением культуры и, учитывая то обстоятельство, что человек предназначен для того чтобы, познавая себя и окружающую среду, выполнять именно функции распоряжения и управления чем-нибудь и кем-нибудь, то отсюда можно сделать вывод, что понятие «интеллекция» и «власть» объединяются понятием «знания» как философской категории, которая принята для определения упорядоченного в систему и подтвержденного практикой результата познания. А знание, как и все в природе, имеет свой, только ему присущий круговорот [6, 47-48]. То есть, как в материальном мире имеет место круговорот материи, так и в духовном мире имеет место

кругооборот знаний, сущность которого заключается в том, что опорными моментами, или же элементами его кругооборота является:

- 1) наука как отрасль человеческой деятельности для получения нового знания;
- 2) производство как отрасль человеческой деятельности для получения материальных и духовных благ, законов развития общества, законов его руководства, то есть законы, по которым действует власть. То есть, производство в широком понимании этого слова – это сфера человеческой деятельности, в которой сочетается духовный и материальный мир. Отсюда вытекает, что результаты производства как его материальная, так и духовная составляющие полностью зависят от уровня и качества знаний, которыми обладают выпускники наших учебных заведений, то есть от уровня знаний нашей интеллигенции, нашей власти;
- 3) образование как отрасль человеческой деятельности по передаче знаний молодому поколению.

Ведь один виток новых знаний, прошедший практическое подтверждение через производство и систематизированный материал по определенной специальности, и является тем модулем, что составляет ту часть курса дисциплины, которая имеет самостоятельное значение и может рассматриваться как модуль при обучении или социальном взаимодействии.

Остановимся на вопросе методологии передачи накопления знаний, которые бы обеспечивали их использование в разумном соотношении позитива и негатива. Поэтому, если методология круговорота знаний соответствует критериям теории познания, то справедливым и необходимым будет постановка вопроса организации процесса передачи знаний, которая также должна соответствовать законам теории познания, то есть методологии организации процесса передачи знаний должна быть методология в процессе познания нового [1, 94-97].

Отсюда вытекает вопрос методологии организации процесса передачи знаний. Если организовать процесс передачи знаний по законам живого восприятия опыта по определенной специальности, то мы получим организацию процесса передачи знаний по подготовке специалиста в слишком узком профиле. К тому времени имеем и будем иметь то, что имеем, за исключением частичного улучшения этого соотношения через улучшение качества образования, через формирование элиты общества, через улучшение законов о выборах, общественного контроля деятельности, самоуправления и тому подобное. Кроме того, как на пути к формированию общества знаний, так и в период деятельности такого общества, на наш взгляд, необходимо учитывать действие законов философии и в первую очередь закона единства и борьбы противоположностей.

Литературы

1. Abramov, R. 2016. Understanding professionalism in the Soviet Union and Post-Soviet Russia: an analytical review. *The American Sociologist*, 47(1), p. 81-101. <https://doi.org/10.1007/s12108-015-9294-5>
2. Berryman, J. 2019. A comparison of the German and Russian literary intelligentsia in Arnold Hauser's Social History of Art. *Studies in East European Thought*, 71(2), p. 141-155. <https://doi.org/10.1007/s11212-019-09327-4>
3. Bryson, J.J. 2018. Patience is not a virtue: the design of intelligent systems and systems of ethics. *Ethics and Information Technology*, 20(1), p. 15-26. <https://doi.org/10.1007/s10676-018-9448-6>
4. Dmitriev, T. 2017. Max Weber and Peter Struve on the Russian Revolution. *Studies in East European Thought*, 69(4), p. 305-328. <https://doi.org/10.1007/s11212-017-9294-9>
5. Epstein, A., and Kheimets, N. 2000. Immigrant intelligentsia and its second generation: Cultural segregation as a road to social integration? *Journal of International Migration and Integration / Revue de l'integration et de La Migration Internationale*, 1(4), p. 461-476. <https://doi.org/10.1007/s12134-000-1025-1>

6. Kijima, K. 2001. Why stratification of networks emerges in innovative society: intelligent poly-agent systems approach. *Computational & Mathematical Organization Theory*, 7(1), p. 45-62. <https://doi.org/10.1023/A:1011377532016>
7. Zysiak, A. 2019. Hysteresis, academic biography, and political field in the People's Republic of Poland. *Theory and Society*, 48(3), p. 483-508. <https://doi.org/10.1007/s11186-019-09349-1>

XÜLASƏ

Cəmiyyətin inkişafında ziyalıların rolunun tarixi-ictimai əsasları

Ziyalıların yeri və rolunu, həmçinin hakimiyyət orqanları ilə qarşılıqlı münasibətini müəyyənləşdirmək üçün sosial-iqtisadi yanaşma kontekstində, ziyalıların cəmiyyətin ən mütərəqqi təbəqəsi kimi müəyyənləşdirildiyi və eyni zamanda mütərəqqi görüşlərə görə fərqli münasibətlərlə qarşılınması məqamı nəzərə alınır. Bu mövqe təkcə filosofların deyil, həm də sosioloqların, politoloqların, iqtisadçıların araşdırmalarında geniş yayılmışdır. Beləliklə, cəmiyyətin tərəqqi istəyi ilə iqtidar və ziyalılar arasında bir yerdə yaşamaq üçün optimal şərtlər axtarışı lazımdır. Əsərin yeniliyi ziyalıların cəmiyyətin qarşılıqlı fəaliyyətinin tarixi əsasının yalnız xronoloji baxımdan deyil, həm də iqtisadi və ya antropoloji bir yanaşma əsasında nəzərə alınması ilə müəyyən edilir.

Açar sözlər: *ziyalılar, cəmiyyət, inkişaf, quruluş, hakimiyyət.*

SUMMARY

Historical and sociological framework for the study of role of intelligentsia in development of society

In the context of the socio-economic approach to determining the place and role of the intelligentsia and its interaction with authorities, often only one point is reviewed, in which the intelligentsia is defined as the most progressive layer of society and at the same time oppressed by the authorities for progressive views. This position is widespread not only in the studies of philosophers, but also sociologists, political scientists, economists. Thus, a search is needed between the desire of society for progress and the search for optimal conditions for coexistence between power and the intelligentsia.

Key words: *intelligentsia, society, development, structure, power.*

**TAP LAYİHƏSİ: AZƏRBAYCAN-YUNANISTAN ENERJİ
MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ YENİ MƏRHƏLƏ**

Hüseynov İlyas Vaqif oğlu
Bakı Slavyan Universiteti

2020-ci ilin sonunda Azərbaycan qazının Avropaya çatması ölkəmizin mövqeyinin regional və global müstəvidə daha da gücləndirdi. Bu, "Cənub qaz dəhlizi"nin sonuncu hissəsi olan TAP-ın (Trans-Adriatik Qaz Boru Kəməri) işə düşməsi ilə mümkünləşdi. TAP-ın istismara daxil olması ilə "Cənub qaz dəhlizi" tam fəaliyyətə başladı. Tarixdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan qazı Avropaya birbaşa nəql edildi. Bu hadisənin təkcə neft-qaz sənayemizin deyil, ümumən xalqımızın tarixində xüsusi yeri və əhəmiyyəti var. Çünki "Cənub qaz dəhlizi" layihəsinin təşəbbüskarı və aparıcı qüvvəsi məhz Azərbaycandır. "Cənub qaz dəhlizi"nin təməli 2014-cü il sentyabrın 20-də, "Əsrin müqaviləsi"nin 20 illiyi qeyd olunan gün Səngəçal terminalında qoyulub. Layihə geniş beynəlxalq əməkdaşlıq şəraitində gerçəkləşib. Odur ki, dörd seqmentdən ibarət bu nəhəng layihənin uğurla həyata keçirilməsi bütün iştirakçı dövlətlərin və şirkətlərin, geniş-miqyaslı işlərdə əməyi olan hər kəsin nailiyyətidir. Adətən belə global layihələrin reallaşması çox vaxt tələb edir. Dörd hissəsinin hər birinin özlüyündə çox böyük bir layihə olduğunu nəzərə alsaq, "Cənub qaz dəhlizi"nin cəmi 6 ilə reallaşması əslində bir qələbədir. Onu da qeyd edək ki, 2015-ci ildən başlayaraq "Cənub qaz dəhlizi"nin ildə bir dəfə toplaşan Məşvərət Şurasının bütün görüşləri Bakıda keçirilib. Bu məqalədə TAP layihəsinin Azərbaycan və Yunanıstan arasında enerji sahəsində olan münasibətlərin yeni mərhələyə qədəm qoymasından bəhs olunur.

TAP layihəsinin əhəmiyyəti. "Cənub qaz dəhlizi"ndə yeddi ölkə iştirak edir: Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Bolqarıstan, Yunanıstan, Albaniya, İtaliya. Üç Balkan ölkəsi - Bosniya və Herseqovina, Xorvatiya və Monteneqro layihəyə qoşulmaq niyyətindədir. Yəni "Cənub qaz dəhlizi"nin hələ "qol"ları olacaq. Çünki Avropada Azərbaycan qazına tələbat var. Bu bizə ixrac imkanlarımızı getdikcə daha da genişləndirmək imkanı verir [2].

TAP layihəsi reallaşmasını geosiyasi və geoiqtisadi uğur kimi qəbul etmək olar. TAP Türkiyə-Yunanıstan sərhədində birbaşa TANAP-la birləşəcək və Yunanıstan, Albaniya ərazilərindən, həmçinin Adriatik dənizindən keçərək təbii qazı Cənubi İtaliyaya nəql edəcəkdir. Təbii qazın Azərbaycan Respublikasından Avropa bazarlarına ixracının ən qısa və birbaşa marşrutunu təşkil etdiyi üçün TAP-ın Avropa Birliyinin enerji təhlükəsizliyi və enerji mənbələrinin şaxələndirilməsinə görə strateji məqsədlərində əsas rol oynayacağı gözlənilir. Bundan əlavə, TAP lazımı təqdirdə təbii qazın Cənub-Şərqi Avropaya yönəltmək üçün texniki imkanlara malik olacaqdır. TAP layihəsi üzrə Albaniya, İtaliya və Yunanıstan respublikaları arasında "Hökumətlərarası Saziş" 2013-cü ilin fevral ayında imzalanmışdır. TAP-ın təməlqoyma mərasimi 17 may 2016-cı il tarixində keçirilmişdir. Boru kəmərinin uzunluğu 878 km təşkil edəcəkdir və fəaliyyətə başlaması 2020-ci ildə gözlənilir. İlk nəql qabiliyyəti 10 milyard m³ olacaqdır (illik 20 milyard m³-ə kimi artırıla bilər) [5]

2020-ci ilin sonunda istifadəyə verilən TAP layihəsi Rusiyadan sonra Avropaya ixrac edilən alternativ əhəmiyyətli qaz kəməri sayılır. Bu layihənin uğurla tamamlanması əslində Azərbaycan-Avropa ölkələri arasında siyasi münasibətlər üçün yeni mərhələ sayıla bilər. Azərbaycan Avropa üçün strateji əhəmiyyətli ölkələr sırasındadır.

Avropa İttifaqı enerji layihələri ilə bağlı əsas marağını gizlətmir və gələcəkdə Azərbaycan və Türkiyə vasitəsilə Türkmənistan qazının Avropa bazarlarına nəqlini təmin etmək üçün Şah Dəniz layihəsindən başlayır. Lakin Aİ Transxəzər qaz kəmərinin perspektivlərinin daxili aktorlardan, daha dəqiq desək Azərbaycan və Türkmənistandan asılı olduğunu yaxşı bilir. 44 gün davam edən Vətən müharibəsi başa çatandan sonra 2021-ci ilin 21 yanvar tarixində Türkmənistanın paytaxtı Aşqabad şəhərində "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkmənistan Hökuməti arasında Xəzər dənizində "Dostluq" yatağının karbohidrogen resurslarının birgə kəşfiyyatı, işlənməsi və mənimsənilməsi haqqında Anlaşma Memorandumu"nun imzalanması dediklərimizi bir daha təsdiq edir [1]

ABŞ-ın regional maraqlarına gəldikdə isə Rusiyanın neytrallaşdırılması və İranla istənilən ittifaqın qarşısının alınması başlıca amil kimi görünür. Belə məsələlərdə Türkiyə ABŞ-ın ənənəvi müttəfiqidir. Yenə də ABŞ İran üçün ən həlledici aktor olacaq və İranın hələ nə qədər beynəlxalq sanksiyalara məruz qalacağına ABŞ qərar verəcək. Bunu həmçinin NATO-nun regionda enerji təhlükəsizliyinə yetirdiyi diqqətin artmasında da görmək olar [4, s. 108-109].

TAP layihəsi Azərbaycan-Yunanistan münasibətləri kontekstində. Azərbaycan-Yunanistan əlaqələrinin mühüm hissəsini enerji təhlükəsizliyi tutur. Bu baxımdan Yunanistan-Azərbaycan əlaqələri strateji əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan-Yunanistan münasibətlərində enerji təhlükəsizliyinin strateji xarakter daşması tam başa düşüləndir. Çünki hazırda global miqyasda enerji ehtiyatları uğrunda gərgin mübarizənin şahidi oluruq. Yunanistan Azərbaycan qazını əldə etməklə, həm özünün enerji təhlükəsizliyini təmin edərək müəyyən üstünlüyə sahib olacaq, həm də yanacağı Avropa bazarlarına nəql olunmasında tranzit ölkə kimi də mühüm rol oynayacaq. Xəzərin Azərbaycana aid sektorunda hasil olunan təbii qazın Yunanistan vasitəsilə Avropaya çatdırılmasını mümkün edəcək TAP təbii qaz boru kəməri dövlətlərarası iqtisadi əməkdaşlığı dərinləşdirir. TAP layihəsi nəinki enerji təhlükəsizliyi layihəsidir, eyni zamanda, iki ölkə arasında dostluq əlaqələrini daha da yüksək pilləyə qaldıran layihədir. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə inşa edilən “Şahdəniz”, TAP və TANAP hazırda Avropanın ən böyük infrastruktur layihələri sırasındadır. Bu layihələrin icrası nəticəsində bundan sonra uzun illər ərzində Azərbaycan Avropa bazarına öz təbii qazını ixrac edəcəkdir.

TAP Türkiyə-Yunanistan sərhədində birbaşa TANAP-la birləşəcək və Yunanistan, Albaniya ərazilərindən, həmçinin Adriatik dənizindən keçərək təbii qazı Cənubi İtaliyaya nəql edəcəkdir. Təbii qazın Azərbaycandan Avropa bazarlarına ixracının ən qısa və birbaşa marşrutunu təşkil etdiyi üçün TAP-ın Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyi və enerji mənbələrinin şaxələndirilməsinə görə strateji məqsədlərində əsas rol oynayacağı şübhəsizdir. Bundan əlavə, TAP lazımı təqdirdə təbii qazın Cənub-Şərqi Avropaya yönəltmək üçün texniki imkana malik olacaqdır. Almaniyadan sonra Avropanın ikinci ən böyük qaz bazarı sayılan İtaliya, həm ölçüsü, həm də strateji çəkisi ilə boru kəmərləri ilə təchiz edilmiş ən vacib qaz şəbəkəsinə çevriləcəkdir. TAP-ın İtaliyaya təsiri şübhəsiz ki, müsbət olacaq. Trans-Adriatik Boru Kəməri istifadəyə verildəndən sonra İtaliya və bütövlükdə Avropa üçün dəyərli bir mənbəyə çevrilən vacib bir infrastrukturun şahidi ola bilərik.

Yunanistanla enerji sahəsində əməkdaşlığın güclənməsi ümumilikdə Avropa İttifaqı ölkələri arasında əlaqələrin yeni mərhələyə qədəm qoymasına səbəb olacaq. Azərbaycanla Yunanistan arasında siyasi münasibətlərin inkişaf etdirilməsi rəsmi Bakı üçün suverenlik baxımından iki mühüm dividend qazandırır. Əvvəla, Avropa İttifaqı ilə qarşılıqlı əlaqələr genişlənir, onunla strateji tərəfdaşlıq konkret çərçivədə inkişaf etdirilir. İkincisi, ölkənin təhlükəsizliyini qorumaq üçün beynəlxalq təminat əldə olunur. Heç kimə sirr deyil ki, bu aspektlər hazırda bütün postsovet ölkələri üçün öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Azərbaycanla Yunanistan arasında siyasi, iqtisadi və humanitar münasibətləri gələcəkdə daha da sürətlə inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar mövcuddur. Bu imkanlardan maksimum istifadə etmək və hər iki ölkənin ümumi maraqlarına xidmət edən strateji tərəfdaşlıq münasibətlərini formalaşdırmaq zərurəti yaranmışdır.

2021-ci il fevralın 11-də Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin videokonfrans formatında VII iclasında Yunanistanın ətraf mühit və energetika naziri Kostas Skrekas qeyd edib ki, Cənub Qaz Dəhlizinin tamamlanması Azərbaycan qazının ilk dəfə Avropa İttifaqına daxil olmasına imkan verib. “Bu, həm Yunanistan, həm Azərbaycan, həm Avropa İttifaqı və müvafiq tərəflər üçün vacib bir hadisədir. Yunanistan Cənub Qaz Dəhlizi strategiyasının tərəfdarı olub. 2013-cü ildə əlindən gələni etdi ki, Trans-Adriatik boru kəməri vaxtında və uğurlu şəkildə tamamlansın və xüsusən də Şimali Makedoniya Respublikasına və Albaniyaya çıxış olsun. Təbii ki, biz bununla enerji təhlükəsizliyimizi gücləndiririk və enerji mənbələrimiz də şaxələndirilir” [3].

Azərbaycanın təşəbbüskarı olduğu bütün enerji layihələrinin, xüsusilə də Cənub Qaz Dəhlizinin reallaşdırılmasında Amerika Birləşmiş Ştatları hökumətinin davamlı dəstəyi hiss olunub. Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi əgər Xəzərin neft ehtiyatlarını dünya bazarına çıxaracaq ilk layihə

İdisə, Cənub Qaz Dəhlizi Xəzərin qaz ehtiyatlarını Avropa bazarına çıxaracaq ilk layihədir. Faktiki olaraq, hər iki layihə dünyanın enerji xəritəsində çox əhəmiyyətli rola malik olan və eyni zamanda regionun iqtisadi mənzərəsinə, geosiyasi mənzərəsinə müəyyən qədər təsir edən çox əhəmiyyətli layihələrdəndir.

Nəticə. “Cənub qaz dəhlizi”nin tam istismara verilməsi Azərbaycanın böyük uğurudur. Onun son seqmenti olan TAP-ın istismara verilməsi ilə Azərbaycan qazı tarixdə ilk dəfə olaraq artıq Avropa məkanındadır. Beləliklə, Avrasiyanın enerji xəritəsini yenidən tərtib edilməsində Azərbaycanın da aparıcı rolu vardır. “Şahdəniz-2” layihəsinin istismara verilməsi və bir-birinə bağlı olan 3500 kilometr uzunluğunda 3 qaz kəmərinin inşa edilməsi Avropanın enerji təhlükəsizliyində əhəmiyyətli rol oynayacaq. Azərbaycan qazı yeni mənbədir və “Cənub qaz dəhlizi” yeni enerji damarıdır. Bu layihənin həyata keçirilməsində maraqlar balansı gözlənilib, yəni iştirak edən bütün tərəflərin maraqları təmin edilib ki, bu da çox önəmli amildir.

Açar sözlər: *Cənub Qaz Dəhlizi, Yunanıstan, enerji təhlükəsizliyi, enerji təminatı, TAP, Avropa İttifaqı*

SUMMARY

At the end of 2020, Azerbaijan's gas supplies to Europe further strengthened its position on the regional and global scale. This was possible thanks to the launch of TAP (Trans-Adriatic Gas Pipeline), the last part of the “Southern Gas Corridor”. With the commissioning of the TAP, the Southern Gas Corridor began to fully function. For the first time in history, Azerbaijani gas was transported directly to Europe. The commissioning of the Shah Deniz-2 project and the construction of three 3500 km long gas pipelines linked to each other will play an important role in the energy security of Europe. Azerbaijani gas is a new source and the Southern Gas Corridor is a new energy vessel. The balance of interests in the implementation of this project is expected, that is, the interests of all parties involved are ensured, which is a very important factor. This article talks about TAP project entering a new stage of energy relations between Azerbaijan and Greece.

Keywords: *Southern Gas Corridor, Greece, energy security, energy supply, TAP, European Union*

РЕЗЮМЕ

Поступление азербайджанского газа в Европу в конце 2020 года еще больше укрепило позиции нашей страны в региональной и глобальной плоскости. Это стало возможным благодаря вводу в эксплуатацию ТАР (Трансадриатический газопровод), последнего участка «Южного газового коридора». С вводом в эксплуатацию ТАР «Южный газовый коридор» начал полноценно функционировать. Впервые в истории азербайджанский газ был напрямую доставлен в Европу. Ввод в эксплуатацию проекта "Шахдениз-2" и строительство 3500 взаимосвязанных газопроводов общей протяженностью 3 километра сыграют важную роль в энергетической безопасности Европы. Азербайджанский газ-это новый источник, а «Южный газовый коридор» - новая энергетическая артерия. В реализации этого проекта ожидается баланс интересов, то есть обеспечены интересы всех участвующих сторон, что является очень важным фактором. В этой статье говорится о том, что проект ТАР вступил в новый этап отношений между Азербайджаном и Грецией в энергетической сфере.

Ключевые слова: *Южный газовый коридор, Греция, энергетическая безопасность, энергоснабжение, ТАП, Евросоюз*

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanla Türkmənistan arasında Xəzərdə “Dostluq” yatağının birgə işlənməsinə dair Memorandum imzalanıb // “Apa.az”, 21.01.2021. URL: https://apa.az/az/xarici_siyyaset/Azrbaycanla-Turkmnistan-arasinda-Xzrd-Dostluq-yataginin-birg-islnmsin-dair-Memorandum-imzalanib-625462

2. “Cənub qaz dəhlizi” yeni əməkdaşlıq formatının təməlini qoyur // “Azərbaycan”, 14.01.2021. URL: <http://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/cenub-qaz-dehlizi-yeni-emekdasliq-formatinin-temelini-qoyur-1610570513>
3. İlham Əliyev Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin videokonfrans formatında VII iclasında çıxış edib // “President.az”, 11.02.2021. URL: <https://president.az/articles/50591>
4. Rzayeva, G. Mürəkkəb Dəhliz-Avropaya qaz ötürülməsi yalnız iqtisadiyyat deyil // Strateji təhlil jurnalı. Say 6. 2013. s. 105-121.
5. Trans Adriatik Boru Kəməri (TAP) // “Southern Gas Corridor” URL: <https://www.sgc.az/az/layihe/tap>

İbrahimova Aynur Arif qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

İbrahimova249@gmail.com

XÜLASƏ

Qloballaşmanın meydana qoyduğu mühüm tələblərdən biri olan inteqrasiya müasir pedaqoji prosesin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Məhz bu tezisdə də pedaqoji prosesdə inteqrasiyadan istifadənin əhəmiyyəti araşdırılmış və şagirdlərdə idrak fəallığının yaradılmasında, təlimin səmərəli, keyfiyyətli təşkilində mühüm rolundan danışılmışdır.

Açar sözlər: *inteqrativlik, təlim prosesi, əqli inkişaf, idrak fəallığı, təfəkkür, hafizə.*

Riyazi anlayış kimi inteqrasiya termini XVII əsrdə formalaşmışdır. XVIII-XIX əsrlərdə bu termin riyaziyyatın hüduqlarından çıxaraq universal ümumi elmi kateqoriya statusunu qazandı. İnteqrasiya anlayışı əsrlər boyu təhsilin məzmununda birləşmə, bağlılıq, Sintez mənasını verən müxtəlif terminlərlə adlandırılmışdır. Didaktikada “kompleks metodu”, “fənlərarası əlaqə”, “korrelyasiya” və nəhayət “İnteqrasiya” öz əksini tapmışdır. İnteqrasiya prosesi məşhur pedaqoqların: Y.A.Komenski, İ.F.Herbat, K.D.uşinski və başqalarının pedaqoji fikirlərində öz əksini tapmışdır. Onlar Təhsilin məzmununda inteqrasiyanı ehtiyac kimi görürdülər. Dünyanın vahid obrazını tədris prosesində əks etdirmək, tədqiqat obyektləri və hadisələri zəncir kimi birləşdirmək və bunları şəxsiyyətin harmonik inkişafında zərurət hesab edirdilər. Y.A.Komenski müxtəlif biliklərin ümumi bir kökdən tədrisən inkişaf edərək və biliklərin ardıcılıqla fasiləsiz əlaqədə təqdim edilməsini vurğulayırdı. O, yazırdı ki, daimi əlaqədə bir-biri ilə münasibətdə olan hər şey eyni əlaqədə də tədrisə gətirilməlidir.

İnteqrasiyanın vacibliyini pedaqoji prosesdə ilk dəfə İ.F.Herbat vurğulayıb. Herbat bir-biri ilə əlaqəsi olmayan fənlərə daxil olan mövzuların birləşdirilməsi ideyasını irəli sürmüşdür. O, təlimi dörd hissəyə ayırmışdır: aydınlıq, assosiasiya, sistem və metod. Birinci iki pillə biliyin əldə edilməsinə yönəldilmişdirsə, iki son mərhələ isə əlaqənin yaradılması, yeni biliklərə yiyələnmək üçün körpü rolunu oynayır. Sonralar Herbartın ideyası əsas C.Dyui tərəfindən qoyulmuş progressiv təhsil hərəkatının mahiyyətinə çevrildi. C.Dyui deyirdi: “Bütün elmlər mənbəyini dünyadan alır. İnsanlar vahid dünyanın müxtəlif sahələrini öyrənirlər. Dünya isə məkan, zaman və canlı, cansız varlıqların vəhdətidir. Bu dünyada həyatını düzgün təşkil etməyə qadir olaraq insanların təhsili bu dünya ilə əlaqəli şəkildə ortaya qoyulmalıdır. [2, 52].

Təhsildə inteqrasiya anlayışından danışarkən, ilkin olaraq onun mənasını başa düşmək lazımdır. Hal-hazırda bu anlayış qloballaşmanın meydana qoyduğu mühüm tələblərdən biri olmaqla müasir təhsil prosesinin keyfiyyət göstəricilərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. İnteqrasiya sözü həyatın bütün sahələrinə aid olmaqla sintetik xarakter daşıyır. Cəmiyyətdə baş verən hadisələrin inkişaf istiqamətində, müəyyən dəyişikliklərin tənzimlənməsində inteqrasiya müasirliyi təmin edir. İnteqrasiya latın dilində “integer- bütöv, birləşmə deməkdir, əslində sözün etimologiyası inteqrasiyanın siyasi proses kimi məzmun və missiyasını daha aydın ifadə edir. “Integer “ sözündən yaranan “integratio” sözü də latın dilində “bərpa”, “tamamlanan “ mənasını verir.

Belə deyərək bilirik ki, inteqrasiya təhsilin həm strategiyası və həm də son nəticəsidir. Təbiətin və cəmiyyətin inkişafı haqqında tam və ya bütöv biliklərin verilməsi müasir məktəbin ən əsas vəzifələrindən biridir. Bu vəzifənin vacibliyini anlamaq üçün müəllim ilk növbədə inteqrativ təlimin məzmunu və metodikasını bilməklə yanaşı, həm də ki uşaqların şəxsiyyətinin ayrı-ayrı psixoloji keyfiyyətlərinin inkişafına yönəldilmiş inteqrasiyanın rolunu bilməlidir.

Müəllimlərin zəhmətlərinin bəhrəsi, sənət əsəri şagirdlərdir. Cəmiyyəti və dünyanı inkişaf etdirmək, cəmiyyətə xeyirli olan vətəndaş yetişdirmək üçün, onlar bu sənət əsəri üzərində dəqiqliklə və incəliklə işləməlidirlər. Məhz buna görə hər bir müəllim pedaqoq uşaqları tərbiyə etmək sənədinə bələd olmalı, yəni tərbiyə metodlarını öyrənməli və onlardan təlim prosesində yaradıcılıqla istifadə etməyi bacarmalıdır. Görkəmli Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin fikrincə desək, “ ilk

növbədə uşağın təbiətinə, nəyə qabil olduğuna nəzər yetirmək, ağıl və fərasətinə fikir vermək, müşahidə nəticəsində onun fitrətində hansı sənətə və elmə çox meyli olduğunu müəyyənləşdirmək, sonra isə həmən işlə də məşğul etdirmək vacibdir, çünki hamının bütün peşə və sənətə qabiliyyəti eyni olmaz, yoxsa insanların hamısı ən şərəfətli sənətlə məşğul olardı.”[4, 20].

Nəsirəddin Tusinin bu qiymətli fikrindən məlum olur ki , əgər müəllim təlim prosesində daha yaxşı nəticə əldə etmək istəyirsə, mütləq şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. İnsanın yaşından asılı olaraq onun psixi inkişafının səviyyəsi müxtəlif olur: körpəlik dövrü 1-3 yaş, bağça yaşı dövrü 3-4 yaş, məktəbəqədər dövr 5-6 yaş, kiçik məktəb yaş dövrü 6-10 yaş. Məktəbə yenidən daxil olan uşaqlarda yeni mühitin təsiri ilə bir çox dəyişikliklər əmələ gəlir. Onlarda psixi inkişaf əlaqədar fizioloji inkişaf da sürətlənir. I sinflərdə adaptasiya zəif olduğundan müəllimin əsas məqsədi şagirdlərin adaptasiyasını sürətləndirməkdən ibarət olur. Bu zaman onları çalışmalarla çox yormaqla olmaz. Onların özünəməxsus, öz maraq dairələrinə uyğun olaraq dərslərin səmərəliliyini artırmaq lazımdır. Obrazlı təfəkkürün, iradi keyfiyyətlərin təşkilinin şagirdlərdə inkişaf etdirilməsi təlim prosesində inteqrasiyanın səmərəli təşkili prosesindən çox asılıdır.

Təlim prosesində sonrakı mərhələlərdə şagirdlərin əqli inkişafının təmin olunması, idrak fəallığının təmin edilməsi vacib olan məsələlərdəndir. Müəllim təlim prosesində çalışmalıdır ki, şagirdlər məfhum və anlayışları bir-birindən fərqləndirməyi, onlar haqqında ümumiləşdirmə aparmağı bacara bilsin. Bu prosesin həyata keçməsi, inteqrasiyadan istifadə olunan zaman daha uğurlu olur.

İdrak fəallığının təmin edilməsi təlim fəaliyyəti zamanı vacib məsələlərdən biridir. Əgər şagird duyğularını, təfəkkürünü, diqqət və hafizəsini müəyyən bir obyekt üzərində cəmləşdirməzsə, təlim fəaliyyətini həyata keçirmək mümkün olmaz. Çünki ətraf aləmin dərk olunmasında analizatorların rolu böyükdür. Bu isə onu göstərir ki, təlim prosesində şagirdlərin psixi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması mütləq məsələdir. İnsanın psixi fəaliyyətinin müəyyən cisim və hadisəyə yönəlməsi və onun mərkəzində cəmləşməsi diqqət adlanır. Diqqət hər bir şagirdə eyni şəkildə olmur. Məsələn, onların bəzilərinin diqqəti müəllimin danışığında olur. Ona görə də bu gün təlim prosesi elə qurulmalıdır ki, dərslər inteqrativ rəngarəng olsun. Təlim prosesində müəllimin diqqət yetirməli olduğu məsələlərdən biri də maraqlardır. Maraqlar daha çox şagirdlərin tələbatları əsasında meydana çıxır. Şagirdlərin maraq dairələrini elə inkişaf etdirmək lazımdır ki, psixi keyfiyyətləri düzgün şəkildə inkişaf edə bilsin. Maraq dairəsinə uyğun təşkil olunan təlim prosesi həm də elə əhəmiyyətli və səmərəli olmalıdır ki, uzun müddət hafizədə saxlanıla bilsin. Duyğu üzvlərimizə təsir edən cisim və hadisələr bütünlükdə qavranılmalıdır ki, hafizəmizdə uzun müddət qala bilsin. Şagirdin hafizəsinin xüsusiyyətləri təlim prosesində mühüm rol oynayır. Belə ki, yadda saxlamamanın sürətinə, davamlılığına, qısamüddətli hafizədən uzunmüddətli hafizəyə keçmə sürətinə, hafizənin tiplərinə, yaddasaxlamamanın səmərəli yollarından istifadəyə və s görə şagirdlər bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir. Bu isə tədrisin şagird üçün nə kimi əhəmiyyət daşımasından və nə dərəcədə diqqəti cəlb edə bilməsindən, habelə təfəkkür və idraki qabiliyyətləri nə dərəcədə inkişafa sövq etməsindən asılıdır.

Müəllim tədrisin səmərəliliyini artırmaq istəyərkən çalışmalıdır ki, istifadə üsul və vasitələr şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirsən, və qabiliyyətini üzə çıxarsın. Təfəkkür cisim və hadisələrin mahiyyətini və arasındakı əlaqələrin və münasibətlərin ümumiləşmiş və vasitəli inikasından ibarət olan psixi prosesdir. İnsanın qabiliyyəti onun müəyyən fəaliyyəti ilə və fəaliyyət sahəsində əlaqədar olduğunu göstərən müəyyən işin müvəffəqiyyətlə icrası üçün şərt olan fərdi psixi prosesdir. Tədris prosesini yüksək səviyyədə qurmaq üçün, şagirdlərin öyrənmə prosesində sadaladığımız bütün bu xüsusiyyətləri nəzərə alınması əsas məsələlərdəndir. Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir müəllim təlim prosesində pedaqoji keyfiyyətlərlə yanaşı, psixoloji keyfiyyətləri də nəzərə almalıdır ki, qarşıda qoyulmuş məqsədə uğurla çata bilsin. Təbii ki, bütün bunları həyata keçirmək, təlimi daha maraqlı təşkil etmək üçün ən başlıcası burada inteqrasiyanın rolunu unutmaqla müsbət nəticə əldə etmək mümkün deyil.

Təlimdə inteqrasiyanın vacibliyindən, onu təmin etməyin imkan və yollarını prof.Ş.A.Mikayılov belə izah etməyə çalışmışdır. O, qeyd edirdi ki, bəzən təlim prosesində belə bir fikir səslənir ki, inteqrasiya bu vaxta qədər bizə məlum olan və respublikamızda metodik cəhətdən

kifayət qədər işlənən fənlərarası əlaqə mahiyyət etibarilə bir-birinə yaxın anlayışlardır, lakin, eyniyyət təşkil etmir. Bunlar arasında müəyyən fərqlər var. Tədqiqat göstərir ki, " fənlərarası əlaqə proqram materialları arasında yaranır, əlaqədə əlaqələndiriləcək materialın şagirdlərə məlum olub-olmaması ön plana çəkilir. İnteqrasiyada isə bu tələb olunmur. Şagirdlərə veriləcək bilik müxtəlif elm sahələrinə aid məlumatla əlaqələndirilir, fikir qüvvətləndirir, tamlaşdırılır, bütövləşdirilir" [6, 83].

Təlim materiallarının inteqrativ yolla öyrədilməsi zamanı inteqrasiya mənimsəmə prosesini asanlaşdırır. Bu yolla verilən bilik daha əhatəli və möhkəm olur. İnteqrasiyanın daha səmərəli olması, onun imkan və yollarını düzgün müəyyənləşdirməkdə, elmi-kütləvi materialların izahı prosesində bu möhkəm bilik mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili və ədəbiyyat (Metodika və təcrübə) Müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2005.
2. Azərbaycan Məktəbi Elmi-nəzəri, pedaqoji jurnal. 2016 №-1 (671).
3. Bədəlova Ə.S. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı: Maarif, 2009.
4. Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri Bakı: Elm,1989 (2005) 280 s.
5. İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə. Bakı, 2003 (1-4).
6. Mikayılov Ş. Ədəbiyyat dərslərində inteqrasiyadan istifadə imkanları. (Metodik vəsait) Bakı 2006.

SUMMARY

Integration, which is one of the important requirements put forward by globalization, serves to improve the quality of the pedagogical process. This thesis has also researched the importance of using integration in pedagogical process and its important role in establishing the activity of students' perception, in the effective and high-quality organization of training.

Key words: *integrativity , pedagogical process, mental development, perception activity, thinking, memory.*

РЕЗЮМЕ

Интеграция, являющаяся одним из важных требований, выдвинутых глобализацией, служит повышению качества педагогического процесса. В данном тезисе также было исследовано значение использования интеграции в педагогическом процессе и её важная роль в установлении активности восприятия учеников, в эффективной и качественной организации обучения.

Ключевые слова: *интегративность, педагогический процесс, умственное развитие, активность восприятия , мышление, память.*

İMTAHAN STRESİ ZAMANI YARANAN SİMPTOMLAR VƏ PROFİLAKTİKA ÜSULLARI

Kərəmova Natəvan Yadulla qızı, Məmmədova Zöhrə İsa qızı

Qərbi Kaspi Universiteti

phd_karamova@mail.ru

XÜLASƏ

Məlumdur ki, imtahan stresi aydın təzahür edən sosial şərtlənmiş reaksiyalar, insan orqanizminin kompleks şəkildə psixofizioloji dəyişiklikləri ilə müşayiət olunan bir halıdır. Ədəbiyyat mənbələrindən alınmış son nəticə olaraq, imtahan stresinin mənfi emosional çalarlı fonunda, koqnitiv proseslərin dəyişikliyi, həyəcanın yüksəlməsi, vegetativ sinir sisteminin fəaliyyətinin sürətlənməsi, müxtəlif davranış pozulmaları və s. müşahidə edilir.

Açar sözlər: *imtahan stresi, imtahan stresi simptomları, profilaktika üsulları.*

İmtahan prosesi-tək bilik və bacarıqların yox, həm də orqanizmin fizioloji və psixi vəziyyətinin yoxlanmasıdır. Təbii ki, imtahandan uğurlu nəticə almaq üçün insan öz gücünə inanmalı və öz biliklərinə arxayın olmalıdır. Qeyd edilənlərin tam formalaşmaması isə, imtahan stresinin yaranmasına səbəb olur. Tədqiqatçıların fikrincə, psixoloji faktorlarla yanaşı, fizioloji funksiyaların pozulması da (uzun müddətli bir pozuda oturmaq, əzələlərin gərginləşməsi, yuxusuzluq, istirahət etməmək, imtahana hazırlaşan zaman ətraf mühitdən izolyasiya olma və hipoksiya, və s.) bilavasitə imtahan stresinin yüksək səviyyəyə qalxmasına gətirib çıxarda bilər (Kumari A., 2014; Hamzah F., Mahyiddin N.S., 2018; Reddy K. J, Menon K. R, Thattil A., 2018; Dumith S.C., Gigante D.P., Domingues M.R., Kohl H.W., 2011, Santiago C. D., et al, 2017).

Ədəbiyyat mənbələrindən məlumdur ki, tədrislə əlaqəli yaranmış stres ciddi psixoloji və fiziki sağlamlığın pozulmasına səbəb ola bilər (Сизова Я.Н., 2019; Фролова С.В., 2008). Əgər profilaktik tədbirlər ilə imtahan zamanı yaranmış simptomların aradan qaldırılmazsa, stres davamlı edərək xroniki hala keçərsə, bu məktəbli və tələbələrdə tədris materiallarının mənimsənilməsinə, tədrisin keyfiyyətinə, fiziki və psixi sağlamlığa mənfi təsir edərək, cəmiyyət üçün yararlı şəxsiyyət kimi formalaşmasına, yüksək səviyyəli ixtisaslı kadr kimi yetişməsinə imkan verməyəcək (Ануфриюк К.Ю., 2011; Статуева Л. М., 2008;). Bəzi tədqiqatçıların işlərində imtahan stresi zamanı yaranmış yüksək həyəcanın əsasən fərdi xarakter daşması, vegetativ sinir sisteminə yaranan dəyişikliklərin daha çox olması, menstruasiya dövründə emosional gərginliyə qarşı həssaslığın artması, ürək-damar sisteminin fəaliyyətinin gərginləşməsinə, vegetativ Kerdö indeksinin simpatik tonusun üstünlüyünü əks etdirməsi, hormonal balansda ciddi dəyişikliklər olması barədə məlumatlar qeyd olunur (Фомягина Н.В. Свешников А.А., 2005; Павлова Н.В., Свешников А.А., Хвостова С.А., 2013).

Beləliklə imtahan dövründə emosional gərginliyin artması fonunda yaranan simptomlar dörd qrupa bölünür:

1. Fizioloji simptomlar: artreal təzyiğin dəyişməsi, nəbz tezləşməsi, baş ağrıları, ürəkbulanma, dəri səpəllərinin artması, diareya (“ayı xəstəliyi”), əzələ gərginliyi, tənəffüsün dərinləşməsi və tezləşməsi və s. (Dray J., Bowman J., Campbell E. et al., 2017; Steptoe A., Kivimäki M., 2013)

2. Emosional simptomlar: narahatlıq hissi, əzginlik, həyəcan, özünəinamsızlıq, yorğunluq, aqressiya, depressiya, panika, qorxu və s. (Müller-Riemenschneider F., Petrunoff N., Sia A., 2018).

3. Koqnitiv simptomlar: özünə tənqidin həddən artıq olması, öz hazırlığının digərləri ilə xoşaləməz nisbətdə müqayisəsi, keçmişdə olan uğursuz imtahan proseslərinin xatırlanması, imtahandan uğursuz qiymət ala biləcəyini təxmin edən mənfi emosional təsəvvürlər (ali məktəbdən qovulma, kursda qalma və s), dəhşətli yuxugörmələr, diqqətin cəmlənməsinin çətinləşməsi, fikrin dağınıqlığı, yaddaşın zəifləməsi, dəhşətli yuxugörmələr və s. (Heruti I., Levy S., Avitsur R., 2018;).

4. Davranış simptomları: imtahan hazırlaşmaqdan başqa, istənilən hər bir işlə məşğul olmağa meylik, kofe, alkoqol, energetik içkilər və s. istifadəsinin artırılması, yuxu pozulması, iştahın pozulması, imtahana xatırladan hər şeydən uzaqlaşmaq, imtahan ərafəsində tədris keyfiyyətinin azalması, ətrafda olan insanları imtahan haqqında xoşagəlməz fikirlərə cəlb etmək və s. (Yeatts P. E., Martin S. B., Petrie T. A., 2017;).

İmtahana hazırlıq ərafəsində zamanı fiziki və psixi sağlamlığı saxlamaq üçün bir sıra profilaktik tədbirlər var (Пряничникова, Ю. X., 2015):

1. Yuxu və ayıqlıq vəziyyətlərini növbəli rejimə salmaq (yuxusuzluq hesabına oxunacaq tədris yükünün artırılması məsləhət deyil).

2. Fiziki və əqli fəaliyyəti növbələşdirmək (1,5 saat dərs oxumaq və arada 15 dəqiqə yüngül gimnastika, bədən tərbiyəsi və tənəffüs məşqləri etmək məsləhətdir).

3. İnsanlar öz zehni fəaliyyətlərinin yüksək olduğu vaxtda ("gecə"və ya "gündüz" tipi) lazımı materialı oxumalıdır. "Gündüz" tipinə aid olan insanlar səhər tezdən durub imtahan hazırlaşmalıdır, onların gecəyə kimi ayıq qalması mənasızdır. "Gecə"tipinə aid insanlar isə, əksinə, günün gecə saatlarında oxumaqla məşğul olmalıdırlar.

4. İmtahana hazırlaşmağa başlamazdan əvvəl bütün artıq əşyaları yığmaq, masanın üzərinə yalnız lazım olan kitablar, dərs vəsaitləri, qələm, kağız və s. qoyulmalıdır. İstənilən artıq əşya fikrin dağılmasına səbəb ola bilər. Bəzi psixoloqlar intellektual aktivliyin yüksəlməsinə kömək edən sarı və bənövşəyi rəngin otağın interyerində üstünlük təşkil etməsini tövsiyyə edirlər.

5. Düzgün və sağlam qidalanma. Davamlı zehni əməklə məşğul olanlara gün ərzində 4-5 dəfə qida qəbul etmək məsləhətdir. Qida orta kalorili, zülalla, vitamin və bitki yağları ilə zəngin olmalıdır (mütləq vitamin mənbəyi kimi təzə meyvə -tərəvəz qəbul olunmalıdır). Qidanın tərkibinə çovdar çörəyi, yumurta, qaraciyər və s. ilə yanaşı, polivitamin və mikroelementlər kompleksli dərman vasitələrinin də qəbulu məsləhətdir.

6. Valideynlərin övladına mənəvi dəstək olması: bu zaman imtahan verən şəxs özünün lazımlı olduğunu başa düşəcək, özünə inam hissi artacaq və əlavə gərginlik yaranmadan ruh yüksəkliyi ilə imtahana hazırlığını davam etdirəcək .

Ədəbiyyat

1. Ануфриюк К.Ю. Особенности отношений и защитно-совладающего поведения у подростков с разными характеристиками субъектности : автореф. Дис.канд. психол. Наук. Санкт-Петербург, 2011,28 с.
2. Павлова Н.В., Свешников А.А., Хвостова С.А. Психофизиологическое состояние студентов при экзаменационном стрессе. Журнал Фундаментальные исследования, 2013, № 6 (часть 2), с. 371-376
3. Пряничникова, Ю. X. Экзаменационный стресс и его профилактика. VI международная научная конференция «Проблемы и перспективы развития образования», Пермь, 2015, С. 184-186.
4. Сизова Я.Н. Особенности совладающего поведения в семьях подростков с личностной беспомощностью : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Челябинск, 2019, 31 с.
5. Статуева Л. М. Психофизиологическая адаптация старшеклассников и студентов к различным системам обучения. Автореф.дисс.на соиск. канд. биолог. наук, 2008
6. Фомягина Н.В. Свешников А.А. Влияние экзаменационного стресса на вегетативные индексы у абитуриентов и студентов. Успехи современного естествознания, 2005, № 4, с.75-76.
7. Фролова С.В. Стресс-совладающее поведение подростков в различных социально-психологических ситуациях. Проблемы социальной психологии личности : сб. тез. по проблемам психологии личности. Саратов, 2008, № 4, с. 10-18.
8. Dray J., Bowman J., Campbell E. et al. Systematic review of universal resilience-focused interventions targeting child and adolescent mental health in the school setting. Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, v. 56, №10, p. 813–824, 2017

9. Dumith S.C., Gigante D.P., Domingues M.R., Kohl H.W. Physical activity change during adolescence: a systematic review and a pooled analysis, *International Journal of Epidemiology*, v. 40, № 3, p. 685–698, 2011.
10. Hamzah F., Mahyiddin N.S. Test Anxiety and its Impact on first year University Students and the over View of mind and body Intervention to Enhance coping Skills in Facing Exams. *Research Journal of Pharmacy and Technology*, 11(6), 2018, p. 2220-2228.
11. Heruti I., Levy S., Avitsur R. Physical injury, health, and well-being: role of stress perception. *Injury*, v. 49, № 8, p. 1546–1551, 2018
12. Kumari A. Examination stress and anxiety: a study of college students. *Global Journal of Multidisciplinary Studies*. V.4, №12, 2014
13. Müller-Riemenschneider F., Petrunoff N., Sia A. Prescribing physical activity in parks to improve health and wellbeing: protocol of the park prescription randomized controlled trial. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, v. 15, №6, p. 1154–1213, 2018
14. Reddy K. J, Menon K. R, Thattil A. Academic Stress and its Sources Among University Students. *Biomed Pharmacol J*. 2018;11(1).
15. Steptoe A., Kivimäki M. Stress and cardiovascular disease: an update on current knowledge. *Annual Review of Public Health*, v. 34, № 1, p. 337–354, 2013.
16. Yeatts P. E., Martin S. B., Petrie T. A. Physical fitness as a moderator of neuroticism and depression in adolescent boys and girls. *Personality and Individual Differences*, v. 114, p. 30–35, 2017

SUMMARY

Symptoms and prevention of exam stress.

It is known that socially conditioned reactions, which are clearly manifested in exam stress, are a state accompanied by complex psychophysiological changes in the human body. According to the final results obtained from the literature, against the background of negative emotional tone of exam stress, changes in cognitive processes, increased excitement, acceleration of the autonomic nervous system, various behavioral disorders, etc. is being observed.

Keywords: *exam stress, symptoms of exam stress, prevention methods.*

РЕЗЮМЕ

Симптомы и методы профилактики при экзаменационном стрессе.

Известно, что социально обусловленные реакции, которые отчетливо проявляются при экзаменационном стрессе, представляют собой состояние, сопровождаемое сложными психофизиологическими изменениями в организме человека. Согласно окончательным результатам, полученным из литературы, на фоне отрицательного эмоционального тонуса экзаменационного стресса, изменений в когнитивных процессах, повышенного возбуждения, ускорения вегетативной нервной системы, различных поведенческих расстройств и т. д. наблюдается.

Ключевые слова: *экзаменационный стресс, симптомы экзаменационного стресса, методы профилактики.*

NEFT ÇIXARMADA İNVESTİSİYALARIN LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİNİN OPTİMAL HƏLLƏRİNİN SİNTEZİ

Kərimov Ədalət, İsayeva Dilarə

Qərbi Kaspi Universiteti

adalat_kerim@mail.ru

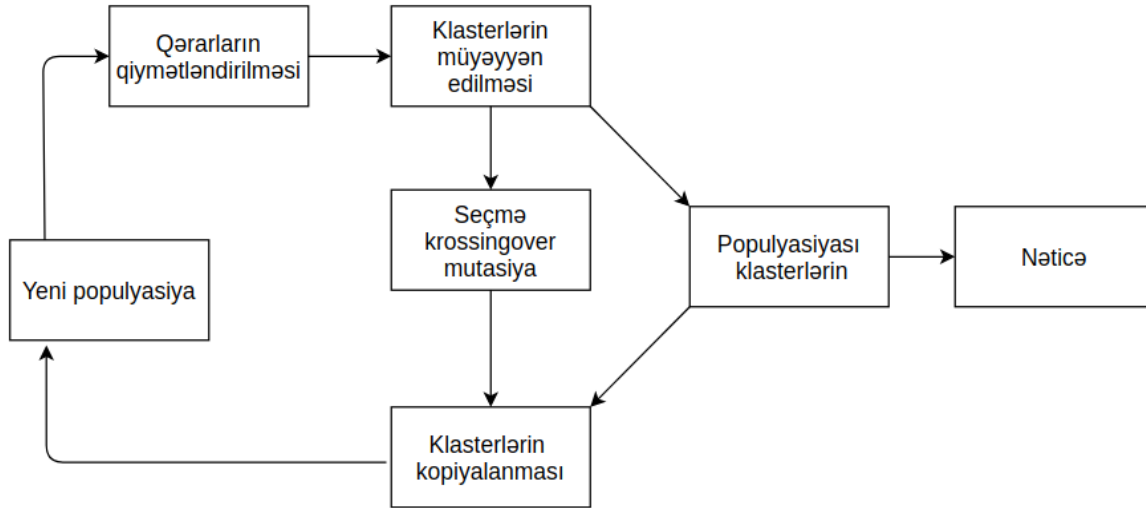
dilaisaeyva94@gmail.com

Giriş. Layların neftvermə əmsalının təsiretmə texnologiyalarının layihələndirilməsinin əsas məqsədlərindən biri də neft quyularının rentabelliği məsələsinin araşdırılmasıdır. Təsiretmə texnologiyalarının optimal sisteminin layə təsirindən sonra hasilatda olan artımın bu quyuların istismarının nə dərəcədə effektiv olması məsələsini də meydana çıxarır. Konkret olaraq bu quyuların istismarını davam etdirmək, yoxsa yeni neft quyuları qazılmalıdır. Əgər yeni neft quyuları qazılmalıdırsa onda, qoyulan investisiyaların layihələndirilməsinin optimal həllərinin sintezi məsələsi ortaya çıxır. Bu klaster analiz məsələsinin həlli vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu məsələyə aşağıda baxılmışdır, indi isə bu məsələnin həllinin "Soft computing" texnologiyalarının imkanlarından istifadə etməklə həlli alqoritmini quraq.

Genetik alqoritmlər və investisiyaların layihələndirilməsi. Genetik alqoritmlər (GA) istənilən çətinliklə riyazi modellər üçün yüksək effektivliyi optimal həlləri tapmağa imkan verən üsul kimi məlumdur. Lakin bütün axtarış prosesində populyasiyalarda müxtəlifliyi dəstəkləyən effektiv vasitələrin yoxluğu GA-da vaxtından əvvəl cırlaşmaya səbəb olurlar.[3] Ona görə də GA-nın imkanı məhdud olur, yəni bir buraxılışda bir ekstremal məsələ həll edilir ki, bu da çox ekstremallı məsələlərinin həllində onun effektivliyi aşağı düşür. Digər tərəfdən təbiətdən gələn paralellik xassəsindən istifadə etməklə bütün genetik axtarış prosesində, onun inteqrə olunmuş əlavə dəstək verən vasitələrlə birlikdə istifadəsi çox kriterili məsələlərin həlli üçün yüksək effektivli bir alqoritmin işlənməsinə imkan verir. Belə realizasiyalardan biri də genetik alqoritmin klaster modifikasiyasıdır (KGA).[8] Bu halda baxılan məsələ neftçixarma sənayesində neft hasilatına ya hasilatın artırılması texnologiyasına, ya da yeni neft quyularının qazılmasına qoyulan investisiyaların planlaşdırılmasının optimal həllərinin tapılmasına gətirilir. Bu da müxtəlif kompaniyalara, porporasiyalara, konserumlara öz kapitallarını artırmaq üçün kapitallarını artırmaq üçün investisiya portfellerini genişləndirmək istəyindən irəli gəlir. İnvestor vəsaiti həm köhnə neft quyularının təmirinə, həm də yeni neft quyularının qazılmasına kapitalın paylanması ilə keçirməlidir ki, gəlirlilik maksimum olmaqlar, itki riski minimum olsun. Bu məsələ kombinator xassəyə malik olduğundan optimal həllər çoxluğunun lokallaşdırılması problemi ortaya çıxır ki, investisiya layihələndirilməsinin istifadəçiləri üçün ən yaxşı variantın seçilməsi eksperə qiymətləndirmə vasitəsi ilə həyata keçirilir.

KGA-nın fəaliyyət prinsipləri və təşkilinin xüsusiyyətləri. Genetik alqoritmlərin realizə olunan bəzi modifikasiyalarında genetik axtarış prosesində GA-nın klaster modifikasiyası qismən də olsa populyasiyanın müxtəlifliyinə dəstək prinsipini özündə saxlayır.[2] Axtarış fəzası fitness-funksiyanın köməyi ilə alt fəzalara bölünür.[9] KGA-da bir-birindən fonetipik prinsipi ilə fərqlənmə xüsusiyyətinə görə formalaşdırılan və klasterləri özündə saxlayan yeganə populyasiya istifadə edilir. Xromosom klasteri dedikdə oxşar xüsusiyyətlərə malik həllər qrupu başa düşülür, daha doğrusu onların xromosomlarını oxşar fenotiplə kodlaşdırırlar. Oxşarlıq kriterisi kimi, yəni yaxınlıq ölçüsü kimi d-məsafəsi götürülür ki, bu da $\| \cdot \|_E$ və $\| \cdot \|_H$ kimi Evklid və Hemming metrikası ola bilər. Klasterlərin sayı isə GA əlavə idarəedici parametri kimi çıxış edən klaster gipersferasının R_c radiusundan aslıdır. Beləki K_i klasterinin sentroidindən R_c məsafədə yerləşən xromosomlar oxşar xromosomlar sayılırlar və K_i sinifinə daxil olurlar. Aydındır ki, klasterlərin Z_c sentroidləri xromosomların ayrıca alt populyasiyanın elementlərinin klasterizasiyası üçün dominantlıq prinsipindən istifadə olunur. Fərz etsək ki, K_1, K_2, \dots, K_n - k Pn populyasiyasının fraqmentlərinin klasterləridir, onda $\forall c' \in K_i : f(c^*) \leq f(c')$ olarsa onda $c^* \in Z_i$ xromosoma aid olduğu klasterdə dominantdır. Burada minimizasiya məsələsinin həll olduğu halı tədqiq edilir. Əgər $f(c^*) < f(c')$ olarsa onda, klasterdə birdən də çox dominant həll ola bilər. Ona görə də $c^* \in K_i$ sentroidinin yalnız və yalnız o, halda xromosomudur ki, $\forall c' \in K_i \cdot d(c^*, c') \leq R_c$ olsun. Ən vacibi odur ki, bu

bərabərsizliyə uyğun olan ayrı-ayrı xromosomlar eyni vaxt da ayrı-ayrı xromosomlara aid ola bilərlər və eyni vaxtda bir neçə klasterdə də dominantlıq edə bilərlər. Klasterlərin tapılan sentroidlərinin populyasiyası, özlüyündə bütün axtarış fəzasının oblastlarının paralel tədqiqatları üçün populyasiyanın müxtəlifliyini dəstəkləyən bir mexanizmdir. Populyasiyanın emalı iki əlavə hesablama proseduru ilə bağlıdır: Klasterlərin ayrılması və kopyalanması. Genetik alqoritmin klaster modifikasiyasının strukturunun bu sxemdə funksional şəkildə göstərmək olar.

Şəkil 1.

Klasterlərin ayrılması, ilk növbədə klasterlərin N_k sayını tapmaqdan başlayır. Onların sayı sentroidlərin koordinatları ilə müəyyən olunur və onlardan hər biri klasterin digər xromosom üzvlərindən sentroiddən R_c məsafəsini aşmayan xromosoma uyğun olanlarıdır. Tapılan klasterlərin sentroidləri ayrı populyasiyada saxlanılırlar. Əsas populyasiya genetik operatorların tətbiqinə məruz qalır və dəyişməyə məcbur edirlər. Ona görə də tapılan klasterlər itirilir. Bunu aradan qaldırmaq üçün xüsusi alqoritmlərin köməyi ilə əvvəlcədən saxlanmış sentroidlər yeni populyasiyalar kopya edirlər. Bununla da, GA “mövcudluğunu” axtarış fəzasının uyğun sahələrində təmin edirlər. Klasterlərin yeni populyasiyalara kopyalanması hər hansı klasterlərdən götürülmüş “pis” xromosomu onun sentroidi ilə əvəz edirlər. Bu klasterə aid olan xromosomlar olmadıqda, onun sentroidi yeni populyasiyanın pis xromosomu ilə əvəz edirlər ki, bu xromosom da mümkün klasterlərdən heç birinə daxil deyil. Təsvir edilən hesablama prosedurunun KGA-da yerinə yetirilməsi genetik alqoritmin ümumi zaman mürəkkəbliyini artırır və idarəedici R_c parametrisinin sazlanmasını tələb edir.

İnvestisiyaların layihələndirilməsi mərhələsinin qoyuluşu və riyazi modeli. İnvestisiya layihələndirilməsinin optimal həllinin axtarışı məsələsinin həlli V miqdarda maliyyə vəsaitinin olmasını güman edir və fərz edilir ki, bu vəsait n - növdə V_1, V_2, \dots, V_n qiymətli kağızların əldə edilməsinə sərf ediləcəkdir. i -ci qiymətli kağızın bur vahidinin başlanğıc qiyməti α_i - dir, onun t zaman anına prognozlaşdırılan qiyməti isə β_i - dir. Fərz edək ki, $\beta_i > \alpha_i, i=1, n$. Qiyməti kağızların elə ansambılını tapmaq lazımdır ki, t -zamanında onun saatışından əldə olan gəlir maksimum olsun. Bu məsələ Bul proqramlaşdırma məsələsidir. Bu məsələnin optimal həlli komponentləri $0,1$ və uzunluğu n olan X vektorudur. Vahidə bərabər olan komponentlər ansambılı daxil olan qiymətli kağızların nömrələrini – növlərini göstərir.[4] İsbə edilmişdir ki, bu məsələ NP – mürəkkəbliyə malik “Çanta” məsələləri sinfinə aiddi. Bu məsələnin riyazi modeli aşağıdakı kimi olacaq:

$$f = \max \sum_{i=1}^n \gamma_i \frac{\alpha_i x_i}{\sum_{i=1}^n \alpha_i x_i}$$

$$\sum_{i=1}^n \alpha_i x_i \leq U,$$

burada γ_i i-ci aktivə görə gözlənilən gəlirdir. $\frac{\alpha_i x_i}{\sum_{i=1}^n \alpha_i x_i}$ – i-ci aktivin xüsusi çəkisidir. i-ci növ qiymətli kağızın aşağı və yuxarı sərhədləri uyğun olaraq x_i^- , x_i^+ - dir. $x_i \in [x_i^-, x_i^+]$. γ_i nin qiymətləri aksiyaların gəlirliyinin k-sayda müşahidə dövrlərinin diapozonları əsasında hesablanır. (Məsələn fond birjalarında aparılan alqı-satqı faktlarının keçirilməsi faktına görə). Belə ki, minimal γ_i^- -dən maksimal γ_i^+ -yə qədər dəyişmənin $P(\gamma_i)$ ehtimalı əsasında ümumi çəkiyə gətirilmişdir. $\underline{\gamma}_i = \sum_{j=1}^k \gamma_{jk} \cdot P(\gamma_{jk})$ hesablanır, burada $\sum_{i=1}^n P(\gamma_i) = 1$

Çoxekstramallı optimallaşdırma məsələsinin həlli. Investisiya portfelinin hər bir variantı mərtəbə ilə qeyd olunmuş 15 dənə ikili genlərdən ibarət ayrıca xromosomla kodlaşdırılır. Genin dekodlaşdırılmış qiyməti $[0,1]$ intervalında həqiqi ədəddir. Ona görə də i aktivinin real sayını təyin edərkən bu aktivə uyğun olan $[x_i^-, x_i^+]$ intervalında tam ədədə yuvarlaqlaşdırmaqla masştblaşdırma əməli yerinə yetirilir. Eyni zamanda aksiyaların bəzi sərhəd qiymətlərini almaq imkanı da nəzərdən keçirilir, məsələn $x_i < 10$ Bu hal üçün QQEŞ (Qərar Qəbul Edən Şəxs) verdiyi üstünlükdən asılı olaraq həmin aktiv portfelə əlavə də oluna bilər, pərfəliz formalaşdırılmasında nəzərə alınmaya bilər. Xromosomların optimallığını təyin etmək üçün fitness-function $[x]$ qurulmuşdur. Bu funksiya həll olunan məsələnin spesifikasiyasını nəzərə alır, başqa sözlə İP-yə görə maksimal yekun gəlirliliyinin əldə edilməsi, QQEŞ-in İP-yə bütün məbləği yatırmaq istəyi və ya İP-nin formalaşdırılmasından sonra pul vəsaitinin qalan hissəsinin əldə saxlanılması məsələsi öz həllini tapır. Əgər İP-nin formalaşdırılması üçün ayrılan pul həcminə ciddi və ya sadəcə nəzarət yoxdursa, onda aktivin gəlirliyi nöqtəyi nəzərindən perspektiv sayılan istiqamətlərə kapital qoyuluşunun ilkin ölçülərinə dəyişikliklər edilməklə həcmi artırılır. Nəticədə isə fitness-function aşağıdakı şəkildə təqdim olundu fitness-function (FF) = f + R. Burada f – funksiyası baxılan məsələnin riyazi modelinin ilkin məqsəd funksiyasıdır, R - isə əvvəlcədən təqdim olunan məhdudiyyət şərtlərini pozmaya görə daxil edilən cərimə funksiyasıdır. Fitness-function (FF) üçün cərimə funksiyasını ifadə edən formula [*] verilmişdir ki, bu da baxılan məsələnin təbiətinə uyğundur.

$$R = \frac{2|u(c_i - u)| + (u(c_i) - u)}{2}$$

Burada $u(c_i) - c_i$ xromosomlarına uyğun investisiya portfelinin dəyəridir. $u(c_i) = u$ olduqda $R = 0$, $u(c_i) > u$ olduqda isə isə ikiqat cərimə təyin olunur, çünki bu halda məhdudiyyət şərtinin pozulması halı məsələnin ilkin riyazi modeli halı məsələnin ilkin riyazi modeli ilə uyuşan deyil. Əgər $u(c_i) < u$

olarsa, onda R-ə İP-nin formalaşdırılması üçün ayrılan vəsaitin tamamilə xərclənməsinə görə R-ə cərimə mənimsədir. Bunun nəticəsi olaraq ən yaxşı İP əldə olunmaya bilər. Yekunda fitness-function üçün son formulunu alırıq

$$FF = \max \left\{ \sum_{i=1}^n \gamma_i \frac{\lambda_i c_i}{\sum_{i=1}^n \lambda_i c_i} - \frac{2|u(c_i) - u| + (u(c_i) - u)}{2} \right\}$$

Verilən məsələni həll etmək üçün evolyusiyon modelin əsasında turnir dövriyyəli klaster GA-dən istifadə edilmişdir.

XÜLASƏ

Investisiya portfelinin optimallaşdırılması məsələsinin həllinə genetik alqoritmin tətbiqi investisiya vəsaitlərinin planlaşdırılması prosesinin avtomatlaşdırılması ilə yanaşı, həm də İP istehlasçılarından əldə olunan aktivlərin əvvəlcədən verilməsini tələb etmir. Sintez və optimal seçim üçün qurulan informasiya sisteminin sonrakı təkmilləşdirilməsi genetik alqoritmlərin işinin nəticələrinin ekspert qiymətləndirilməsinin uyğun metodlarının cəlb edilməsi ilə bağlıdır. Neft yataqlarının neftvermə əmsalının artırılması və yeni neft quyularının qazılması məsələsinin həlli üçün İP-dən optimal istifadə məsələsi öz həllini təklif olunan və istifadəsi ümün tövsiyə olunan metodlar çərçivəsində tapır.

Açar sözlər: *çoxekstramallı optimallaşdırma, neftvermə əmsalı, genetik alqoritmlər, KGA, investisiyaların layihələndirilməsi*

Ədəbiyyat

1. Karimov A. K., Davudova R. I. , The Practical Handbook of Genetic Algorithms: New Frontiers – CRC Press, Inc. , 1995
2. Karimov A. K., Davudova R. I.: Evolution algorithm for solution automatic classification problem. Artificial intelligence and decision making. Institute of system analysis RAS 4, pp.74-79 (2009).
3. Michalewicz Zbigniew Genetic algorithms + Data structures = Evolution programs . Springer 1996
4. Гэри Джонсон Макконнел Дм
5. Журавлев Ю.И., Никифоров В.В. — Алгоритмы распознавания, основанные на вычислении оценок, Кибернетика № 3, 1971.
6. Зенкин А.У. Керимов А.К Программная реализация эволюционного алгоритма решения одной задачи автоматической классификации
7. Зенкин А.И., Керимов А.К. — Задача построения оптимальных классификаций динамических объектов. М., ВЦ АН СССР, 1985 г., 20 с.
8. Казаков П.В. Оптимизация многоэкстремальных функций на основе кластерной модификации генетического алгоритма. Труды Конференции - М. Ленанд, 2008, Т.3.С.26-32
9. Макконнелл Дж. основы современных алгоритмов. м.: техносфера, 2004.

Qafarov Qadir Arzu oğlu
Azərbaycan Texniki Universiteti
qafarov1997@gmail.com

XÜLASƏ

Hazırda texniki peşə təhsili sistemində fəaliyyət göstərən müəllimlərin əksəriyyəti öz tədris sahələri və təlim-tədris metodologiyaları üzrə müasir bilik və bacarıqlara sahib deyillər. Fəal pedaqogikanın dərş prosesinə tətbiqinin əsas səbəblərindən biri: informasiya kommunikasiya texnologiyalarından (İKT-dən) istifadənin aşağı olmasıdır.

Açar sözlər: *Texniki Peşə Təhsili, İlk Peşə-İxtisası Təhsili, İKT, Mühəndis-Pedaqoji Heyət, Müasir Təlim Texnologiyaları.*

Azərbaycanın istər təhsil sahəsində, istərsə də sənayedə dinamik inkişafı milli iqtisadiyyatımızın sürətli yüksəlişinə gətirib çıxarır. İqtisadi inkişaf, bazaryönlü islahatların məqsədyönlü tətbiqi və ölkədə sosial-iqtisadi inkişafı ilkin peşə-ixtisas təhsili sisteminin işəgötürənlərlə əlaqələrini daha möhkəm qurulmasını və bununla yanaşı peşə-ixtisas kadrlarına olan tələbatın səriştəli ödənilməsi problemini meydana çıxarır.

Respublikamızda ilk peşə-ixtisas təhsilinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından sürətli inkişafı birmənalı olaraq demokratik Azərbaycan Respublikasının qurucusu Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etdiyi dövrdən başlamışdır. Təsadüfi deyil ki, məhz Ulu öndərin rəhbərliyi altında ölkəmizdə iri sənaye mərkəzləri, fabrik və zavodlar tikilmişdir. H.Əliyevin qabaqcıl siyasətinin nəticəsində təkcə istehsal iqtisadiyyatı deyil, eyni zamanda peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində inkişafı başlamışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev məktəbinin laiqli davamçısı İlham Əliyev "Azərbaycan Respublikasının Texniki Peşə Təhsilinin İnkişafı Üzrə Dövlət Proqramı"-nın (2007-2012-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında 3 iyul 2007-ci ildə imzaladığı sərəncam ölkəmizdə ictimaiyyətin marağına səbəb olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, hal-hazırda ilkin peşə-ixtisası təhsili Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı nəticəsində yeniləşir və inkişaf edir.

Qeyd edilən dinamik inkişaf və texniki peşə təhsilinin müasirləşdirilməsi məsələsi bu sahədə çalışanların keyfiyyət və peşəkarlıq səviyyəsinin monitorinqi problemini aktuallaşdırır. Belə ki, mühəndis-pedaqoji kadrların hazırlanması, yenidən hazırlığı və müasirləşdirilmiş təhsil sistemi üzrə gənc kadrların hazırlanması məsələsi gündəmə gətirilməlidir.

Yeni tədris metodları (səriştəli-səriştəsiz) və təhsil sferasına dair qəbul edilən qərar və qanunlar bir sözlə Avropa təhsil standartları əsasında qurulan Azərbaycan təhsilinin özünü doğrultması birbaşa olaraq təhsilverənlərin bilik və bacarıqlarından asılıdır. Yəni bir sözlə, qloballaşma şəraitində azərbaycan peşə təhsil sistemi inteqrasiya mərhələsindədir. Bu prosesdə yeni anlayışlar, yeni texnologiyalar və vasitələr digər sahələrdə olduğu kimi pedaqoji sahəyə də öz təsirini göstərmişdir. Yeni pedaqoji texnologiyalar və vasitələr tətbiqi təhsilverənlərin baxımından araşdırılma aktuallığı yaranmışdır. Onu da qeyd edək ki, digər təhsil sistemlərində olduğu kimi hazırda texniki peşə təhsili sistemində də fəaliyyət göstərən müəllimlərin əksəriyyəti öz tədris sahələri və təlim-tədris metodologiyaları üzrə müasir bilik və bacarıqlara sahib deyillər. Onda meydana bir sual çıxır. Əgər öyrətmə qabiliyyəti və öyrətməyə biliyi olmayan müəllim tələbələri mövcud bazada tələb edilən şərtlər əsasında yetişdirə biləcəkdir?.

İlk öncə qeyd olunan problemin həlli üçün monitorinq sistemi qurulmalı və ya Təhsil Nazirliyi tərəfindən təhsilverənlərin ixtisasının artırılması kursları təşkil edilməlidir. Əlbəttə bu prosesin təşkilati məsələlərini həll etmək üçün maddi vəsait tələb edir. Orta statistik göstəricilərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, ildə 1000 nəfərə yaxın işçinin təlim keçməsi nəzərdə tutulsa da, yalnız 200 nəfərə yaxın işçi təlim keçir.

Texniki peşə təhsilində təlim-tədris prosesində keyfiyyətinin nisbi aşağı olmasına təsir göstərən digər bir faktor isə tədrisdə yalnız müəllimə yönəlmiş metodologiyadan istifadə olunmasıdır. Fəal pedaqogikanın dərs prosesinə tətbiqinin əsas səbəblərindən biri: informasiya kommunikasiya texnologiyalarından (İKT-dən) istifadənin aşağı olmasıdır. Bu da peşə təhsili mühəndis-pedaqoji heyətinin informatika və müasir təlim texnologiyaları ilə işləmə bacarıqlarının aşağı olması və bu natamamlığı kompensasiya etmək istəklərinin olmasından qaynaqlanır. İnternet resursları demək olar ki, dərs prosesinə tətbiq edilmir.

“İlk peşə-ixtisas təhsili pilləsinin dövlət standartı və proqramı” (kurikulum) adlı sənədə istinadən ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində təhsilverənlərin keyfiyyət göstəricilərini təqdim edə bilərik:

- ixtisası üzrə dövrün tələbatına uyğun elmi-nəzəri bilikləri;
- əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər, pedaqoji etika və mədəniyyət;
- əməkdaşlıq, tədqiqatçılıq, özünütəhsil və idarəçilik bacarıqları;
- yaradıcılıq və sağlam rəqabət tələb edən layihələrdə, müsabiqə və innovativ proqramlarda iştirak etmək qabiliyyəti;
- öz fəaliyyətini təqdim etmək və qabaqcıl pedaqoji təcrübələrdən bəhrələnmək bacarığı;
- ədalətlik, məsuliyyətlik, cavabdehlik keyfiyyətləri;
- işlədiyi təhsil müəssisəsində və ictimaiyyətdə hörmət və nüfuz qazanmaq bacarığı;
- müasir texnika, yeni istehsal və pedaqoji texnologiyalardan istifadə etmək bacarığı;
- müvafiq peşə-ixtisas sahəsi üzrə azı 3 il istehsalat və ya pedaqoji təcrübə;
- müəllimlərin əsasən ali, istehsalat təlim ustalarının isə ali və ya orta ixtisas təhsilinə malik olmaqla yanaşı, ixtisas dərəcələrinin təhsilalanlar üçün nəzərdə tutulmuş ixtisas dərəcəsi yuxarı olması;
- innovativ təlim metodlarından, müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmək bacarığı;
- təsisçi tərəfindən yeni təyin edilmiş məktəb rəhbərlərinin və pedaqoji təhsili olmayan mühəndis-texnoloqların işə qəbul edildikdən sonra 3 ay müddətində icbari surətdə pedaqogika, psixologiya və metodika üzrə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş proqram (kurikulum) üzrə kurs keçməsi;
- peşə-ixtisas fənn müəllimlərinin və istehsalat təlim ustalarının peşələrinə uyğun 3 ildən bir müəssisə və təşkilatlarda yeni texnika və texnologiyalar üzrə istehsalat təcrübəsi keçməsi.

Bəndlərdən görüldüyü kimi əsas məsələ müasir çağırışlara cavab verən, kompetensiya əsaslanan, müasir texnologiya ilə ayaqlaşan, yenilikçilik ideologiyaları mənimsəyən təhsilverənlərin yetişdirilməsidir.

Təhsilalanların bilik, bacarıq və vərdislərinin səviyyəsi: İlk peşə-ixtisas təhsili pilləsində təhsilalanların bilik, bacarıq və vərdislərinin səviyyəsi təsdiq edilmiş təlim nəticələri və fənlər üzrə məzmun standartları ilə müəyyən olunur. Təhsilalanların bilik, bacarıq və vərdislərinin səviyyəsini müəyyən edən təlim nəticələri və məzmun standartları aşağıdakı tələbləri ehtiva edir:

- fərdin, dövlətin, cəmiyyətin maraq və tələbatının ödənilməsi;
- təhsilin nəticəyönümlülük, şəxsiyyət-yönümlülük, integrativlik prinsipləri əsasında qurulmasına zəmin yaradılması;
- təhsilalanların həyatı bacarıqlara yiyələnməsinin prioritet hesab edilməsi;
- keyfiyyətli təhsil almaq üçün hamıya bərabər imkanların yaradılması;
- təhsil səviyyələri üzrə təhsil proqramlarında (kurikulumlarda) varisliyin təmin edilməsi;
- təhsilalanların sağlamlığının qorunması məqsədilə ağırlaşdırıcı tədris materiallarının təlim prosesinə gətirilməsinin qarşısının alınması;
- işgötürənlərin və əmək bazarının tələblərinə uyğun ixtisasın artırılması və təkmilləşdirilməsi;
- gələcək peşənin mənasının və sosial əhəmiyyətinin dərk edilməsi;
- peşə fəaliyyətini həyata keçirmək üçün nümunəvi metodlar və üsulların seçilməsi, onların nəticələrinin və keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi;
- müasir texnika, texnologiya və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları avadanlıqlarından istifadə edilməsi.

Beləliklə, hal-hazırda texniki-peşə təhsilverənlərin əsas da ixtisas fənn müəllimlərinin bilik səviyyəsinin aşağı olması buna paralel olaraq günün tələblərinə cavab verməməsinin əsas səbəbləri aşağıdakılardır.

- TPT mühəndis-pedaqoji heyətinin əksəriyyəti tədris sahələri üzrə müasir biliklərə sahib deyillər.
- Müsbət təcrübəni bir PTM-dən digərinə ötürmə mexanizmi mövcud deyildir.
- İxtisas artırma və yenidən hazırlama proqramları müasir tələbləri ödəmir.
- PTM-lərdə verilən əmək haqqı yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin pedaqoji fəaliyyətə cəlb edilməsinə imkan vermir.

Sonda qeyd edilməsinə baxmayaraq, bir o qədər də üstün olan "Əmək Haqqı" problemi PTM-lərin ixtisasçı mütəxəssislərdən məhrum etmişdir. Ayrıca onu da qeyd edək ki, universitetləri yeni bitirmiş lakin pedaqoji bacarığı olmayan mühəndislər ixtisas fənn müəllimi işlədiyi müddətdə müəyyən mənada problemlərlə qarşılaşır.

- Dərs prosesinin təşkilində
- Uşaq-müəllim münasibətinin qurulmasında
- Dərsin öyrədilmə metodikasının mənimsəməsində

Bu problemlərin həlli peşə təhsil müəssisələri ilə Təhsil Nazirliyi arasında birgə fəaliyyətin təşkili ilə aradan qaldırıla bilər. Pedaqoji təcrübəsi olmayan hər bir gənc ixtisasçı müəllim xüsusi kurslardan keçirilməli və bundan sonra auditoriya qarşısına çıxardılmalıdır.

Bu problemlərin həlli yolunda aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir.

- PTM-lərdə mühəndis-pedaqoji kadrlara olan tələbatın aşkarlanması üçün monitoring sisteminin yaradılması
- TPT mühəndis-pedaqoji heyətin ixtisas artırma və yenidən hazırlanma proqramlarının müasirləşdirilməsi
- PTM-lər arasında təcrübə mübadiləsini təmin etmək üçün İKT vasitəsilə "müəllim şəbəkəsinin" yaradılması

Ümid edirəm ki, təhsil sferasında aparılan tədbirlər özünü doğruldacaqdır. Bu prosesdə əsas yük təhsilverənlərin boynuna düşür. Əgər təhsilverənlərin səviyyəsi aşağıdırsa, onda tədbirlərin özünü göstərməsi faizidə aşağı olması deməkdir. İlk öncə müəllimlərin attestasiyasının keçirilməsi və nəzarət-monitorinq sisteminin hazırlanıb PTM-lərə tətbiq edilməsi məsələsini gündəmə gətirmək lazımdır.

PTM-lərdə məlum problemlərin qismən və ya tam bərpa edilməsi məqsədilə Texnika və Texnologiyalar üzrə Bakı Peşə Təhsili Mərkəzində müəyyən tədbir və islahatlar həyata keçirilir. Təhsil müəssisəmizdə yeni fəaliyyətə başlayan mühəndis-pedaqoji heyət üçün mərkəz daxilində kiçik kurslar təşkil olunur, mərkəzimizdə bir neçə müasir tədris otaqları mövcuddur ki, burada İKT-dən istifadə qaydaları mütədmadi olaraq mühəndis-pedaqoji heyətinə kruslar vasitəsilə çatdırılır. Texnika və Texnologiyalar üzrə Bakı Peşə Təhsili Mərkəzində aparılan məqsədyönlü tədbir və islahatlar, sərqi və konfranslar internet resursları vasitəsilə digər PTM-ləri ilə paylaşılır. Bu məsələ də İKT vasitəsilə "müəllim şəbəkəsinin" qurulması problemi aradan qaldırılması istiqamətində mərkəzimiz tərəfindən atılan bir addımdır.

Ədəbiyyat

1. "Müasir təhsilə innovativ yanaşmalar" (nəşrə haz. İ.H.Cəbrayilov), Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Təhsil Texnologiyaları Mərkəzinin nəşriyyatı, 2016, 250 səh.
2. Əsgərov R.B., Qurbanov M.R. "İlkin peşə-ixtisas təhsili:problemlər və prespektivlər" Bakı: "ŞAHİN-MB" MMC, 2016, 250 səh.
3. Nəzərov A.M. "Müasir təlim texnologiyaları" Dərs vəsaiti. ADPU-nəşriyyatı. Bakı-2012. 103 səh.
4. <https://edu.gov.az/az/page/354/1730>

Индикаторы качества образователей

В настоящее время большинство учителей системы профессионального образования и методик обучения в своих областях обучения не обладают современными знаниями и навыками. Одной из основных причин активного использования педагогики в процессе урока является низкий уровень использования информационно-коммуникационных технологий (ИКТ).

Ключевые слова: *Профессионально-Техническое Образование, Начальная Профессионально-Техническая Подготовка, ИКТ, Инженерно-Педагогический Состав, Современные Технологии Обучения.*

SUMMARY

Quality indicators of the educators

Currently, most of the teachers in the vocational education system do not have the latest knowledge and skills in the field of study and teaching methodologies. One of the main reasons for the application of the active pedagogy to the course process is that the use of information communication technologies (ICT) is low.

Key words: *Technical Vocational Education, Initial Vocational Qualification Training, ICT, Engineering and Pedagogical Staff, Modern Learning Technologies.*

TALIŞ DAĞLARININ MÜASİR LANDŞAFTLARINDAN REKREASIYA MƏQSƏDLƏRİ ÜÇÜN İSTİFADƏNİN PERSPEKTİVLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ

Quliyeva İlahə Fikrət qızı

Bakı Qızlar Universiteti

ilahe101@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə Talış dağlarının müasir landşaftlarının rekreasiya-turizm məqsədləri üçün istifadənin perspektivləri qiymətləndirilmiş, ayrı-ayrı landşaft tipləri üzrə turizmin inkişafına imkan verən amillər (relyef, iqlim, meşəlik, landşaftın estetikliyi, su obyektləri, tarixi abidələr və s.) təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: *landşaft, rekreasiya, turizm, termal sular, rekreasiya potensialı*

Ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafına aid bütün Dövlət proqramlarında respublikanın bütün iqtisadi rayonlarında turizm və rekreasiya komplekslərinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Zəngin rekreasiya resurslarına malik Talış dağlarında yerləşən Ləkəran, Astara, Lerik, Yardımlı rayonları bu baxımdan mühüm rol oynayır. Bu rayonların mühüm turizm mərkəzinə çevrilməsinə zəmin yaradan amillər içərisində əlverişli iqlim resurslarını, çoxmənzərəli və ekzotik görüntü yaradan meşə landşaftlarını, dağ çaylarını, çoxsaylı mineral, termal bulaqları, mötəşəm görüntülü sıldırım qayaları, kanyonvari çay dərələrini, qədim tarixi təbiət abidələrini göstərə bilərik.

Talışın iqlimi respublikamızın digər fiziki-coğrafi rayonlarından rütbətli subtropik iqlim xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Ərazidə belə iqlim şəraitinin yaranmasının səbəbi ərazinin relyefi və Xəzər dənizinin təsiri ilə izah olunur. Talış dağlarında hava şəraiti respublikanın digər dağlıq ərazilərindən kəskin şəkildə fərqlənir. Belə ki, Lerik və Yardımlı rayonlarında insan ömrünün uzun olmasının təbii səbəbi burada havanın rütubətliliyinin az, yəni quru hava şəraitinin mövcudluğudur. Bu tip havada bir sıra zərərli bakteriyalar inkişaf edə bilmirlər. Burada iyul-avqust aylarında havanın nisbi rütubəti 30-40% olur. Bəzən rütubətlik həttə 10-15%-dək enir. Belə bir hava şəraiti nəfəs yolları və ağciyər xəstəliklərinin müalicəsi üçün çox əlverişlidir [1]. Lakin bəzi ayların yağıntılı keçməsi və havanın tutqun olması belə vaxtlarda turizm üçün diskomfort yaradır. Həmçinin regionun bəzi yerlərində rütbətin yüksək olması da turizmə mənfəət təsir göstərir.

Talış dağları respublikamızın sıx meşə örtüyünə malik rayonlarından biridir. Ən çox meşələr Astara (25,3%), Lerik (24,4%) və Ləkəran (20%) inzibati rayonları ərazisindədir. Talış dağlarının dağ-meşə landşaft kompleksi respublikanın digər regionlarından rekreasiya potensialına görə fərqlənir. Qeyd olunan landşaft kompleksi ərazinin alçaq və orta dağlıqını əhatə etməklə əsasən yayı quraq keçən və yağıntılı bərabər paylanan mülayim isti iqlim tipi zonasında yerləşir. Talış dağlarının meşə landşaftı üçüncü dövr florasının reliktdən ağac növləri ilə zəngin olması ilə səciyyələnir. Burada dəmirağac, şabalıdyarpaq palıd, Ləkəran ipək akasiyası, azat ağacı, Hirkan şümşadı, Hirkan qovağı və s. yayılmışdır [3]. Bundan əlavə dərin çay dərələrində qarışıq tipli, xüsusən ağcaqayın, yalanqoz, saqqallı qızılağac və s. ibarət Hirkan meşəliklərinə rast gəlinir. Talış meşələrində respublikanın "Qırmızı kitab"ına daxil edilmiş nadir və nəslə kəsilmək təhlükəsi olan bitkilərdən danaqıran, ağ suzanbağı, ayı fındığı, Hirkan süsəni, Talış qərənfil və s. yayılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Hirkan Milli Parkının çox hissəsi bu landşaft tipinin yayıldığı ərazidə yerləşir. Hirkan Milli Parkının sahəsi 21,4 min ha olub, Xəzər dənizi sahilindən 980 m mütləq yüksəkliyə qədər Talış dağlarının unikal təbii komplekslərini əhatə edir. Hirkan Milli Parkının yaradılmasında əsas məqsəd üçüncü dövrün reliktdən və endemik bitkilərini, "Qırmızı kitab"a daxil edilmiş flora və fauna növlərinin mühafizəsi, ətraf mühitin monitorinqinin həyata keçirilməsi, həmçinin ekoturizmin, istirahətin təşkilinə şərait yaratmaqdır.

Dağ meşə landşaftlarının rekreasiya potensialı meşənin sıxlığı, növ zənginliyi, estetikliyi, ekoloji saflığı, psixoloji rahatlığı, strukturu (meşədə talalar və meşə ilə örtülülük sahələrin bir-birini

əvəz etməsi), rütubətlənmə dərəcəsi, mikroiklimi və s. amillərlə müəyyən olunur. Bu qeyd olunan amillər Talış dağları üçün xarakterik olub, onun rekreasiya potensialını zənginləşdirir. Dağ-meşə landşaftı su ehtiyatı ilə çox yaxşı təmin olunmuşdur. Belə ki, Lənkəran vilayətinin ən böyük çayları olan Viləşçay, Lənkərançay, Təngərud çay və Astara çaylarının qolları meşə landşaftının rekreasiya qiymətini artırır. Meşə landşaftı daxilində yaradılmış “Xanbulan” və “Lövəyin” su anbarları və onların yaxınlığındakı bulaqlar rekreasiya məqsədləri üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir [2].

Talış dağları müalicə əhəmiyyətli mineral və termal sularla zəngindir. Bu bulaqlar, əsasən, Talış dağları ilə Lənkəran ovalığı arasında tektonik çat zonasında, əsasən Masallı, Lənkəran və Astara rayonları ərazisində daha çox müşahidə olunur. Mineral və termal sular rekreasiya cəhətdən qiymətləndirilərkən onun debiti, müalicəvi xüsusiyyətləri əsas amil hesab olunur. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, regiondakı suların debiti yüksək səviyyədədir. Bundan əlavə regiondakı mineral və termal bulaqlar (Lənkərandə “İbadisu”, “İstisu”, “Haftoni”, Masallıda Qəriblər, Ərkivan kəndlərində termal sular, “Bülüdül”, “Zərinqala”, “Zuvand”, “Xansu”, “Xanbulaq” və s) yüksək keyfiyyətli müalicəvi əhəmiyyətə malikdir

Tədqiqat ərazisində Azərbaycan xalqının qədim tarixini əks etdirən çoxlu qalalar və məbədlər də vardır. Onlar arasında Bəlləbur qalası daha çox diqqətə layiqdir. Bu qədim qala Lənkəran şəhərindən 7 km aralıqda, Talış dağlarının ətəklərində, Lənkəran çayının sol sahilində inşa edilmişdir. Bu qaladan baxanda bütün ətrafı aydınca görmək və seyr etmək mümkündür. Görünür qədim dövrlərdə qaladan müşahidə məntəqəsi kimi də istifadə olunmuşdur. Azərbaycan arxeoloqları Bəlləbur qalasının b.e. IV əsrində inşa olunmasını ehtimal edirlər. Müxtəlif illərdə bu qala ətrafında qazıntılar aparılmış və tariximiz üçün maraqlı elmi əhəmiyyətə malik olan materiallar əldə etmişlər. Lənkəran rayonu ərazisindəki Aşağı Nüvədi, Sütəmurdov, Şağlaküçə, Kərgəlan, Separadi kəndlərində və başqa yerlərdə orta əsrlərə aid olan bir çox tikililər indi də öz elmi-mədəni əhəmiyyətini saxlayır. Lerik rayonu ərazisində Buzeyr kəndində, 1640 m hündürlükdə Buzeyr mağarası yerləşir. Mağara cənub zonasında ilk insan məskənlərindən biri olmaqla, paleolit dövrünə aiddir (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Tədqiqat ərazisində yerləşən qədim tarixi abidələr

Abidənin adı	Tarixi	Yerləşdiyi yer
Buzeyir mağarası	Paleolit dövrü	Lerik rayonu, Buzeyir kəndi
Nəzirə xanım türbəsi	XIV əsr	Masallı rayonu, Hişkədərə kəndi
Ərkivan qalası	IX əsr	Masallı rayonu, Ərkivan kəndi
Məscid	XIX əsr	Masallı rayonu, Boradigah, Qızılavar, Şərəfə kəndləri
Baba Seyidağa türbəsi	XVI əsr	Masallı rayonu, Mahmudavar kəndi
Əmir türbəsi	XIX əsr	Masallı rayonu, Güllütəpə kəndi
Xoca Seyid məqbərəsi	XIV əsr	Lerik rayonu, Xanəgah kəndi
Məscid	XIX əsr	Lerik rayonu, Lüləkəran kəndi
Baba İsa türbəsi	XII əsr	Lerik rayonu, Monodigah kəndi
Bəlləbur qalası	IV əsr	Lənkəran rayonu
Şeyx Zahid türbəsi	IX əsr	Lənkəran rayonu, Şixəkəran kəndi
Dairəvi Qala	XVIII əsr	Lənkəran rayonu
Qız Qalası	V əsr	Yardımlı rayonu, Alar kəndi
Abudərdə Piri	XII əsr	Yardımlı rayonu, Arus kəndi
Qurudərə yaşayış yeri	IV əsr	Cəlilabad rayonu

Nəticə. Talış dağlarının rekreasiya ehtiyatlarının təhlili göstərir ki, burada turizm-rekreasiya fəaliyyətinin inkişafı üçün kifayət qədər əlverişli şərait vardır. Xüsusilə dağ-meşə landşaftları təbii rekreasiya ehtiyatlarının zənginliyi və geniş istifadə imkanları ilə səciyyələnir. Mövcud təbii-antropogen landşaftların ekoloji tarazlığını pozmadan burada müxtəlif növ turizmi sahələrini inkişaf etdirmək olar. Regionun turizm potensialını, rekreasiya imkanlarını nəzərə alaraq burada ekoturizmin, kənd turizminin, alpinizmin, macəra turizmi, qış turizmi, müalicəvi turizm və s. sahələrin inkişaf etdirilməsi məqsədəuyğundur. Həmçinin regionda turistləri yerli, ekoloji təmiz

ərzaq məhsulları ilə təmin etmək üçün böyük olmayan quşçuluq, heyvandarlıq, tərəvəzçilik, arıçılıq təsərrüfatları yaradılmalı, turistlərin zövqünə, tələbatına uyğun xalq sənətkarlığı sahələrinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Regionda beynəlxalq standartlara cavab verə turizm infrastrukturunu yaradılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Əyyubov Ə. Azərbaycan SSR-nin kurort və istirahət yerlərinin iqlimi. Bakı, 1987, 93 səh
2. Quliyeva İ.F. Talış dağlarının müasir landşaftlarının rekreasiya ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi. \ Coğrafiyanın müasir problemləri. Respublika elmi konfransının materialları. Sumqayıt, 2019. səh.324-327
3. Məmmədov Q, Xəlilov M. Azərbaycan meşələri, B.2002, 472 səh

SUMMARY

Modern state perspectives and problems of usage of the modern landscapes of Talysh mountains for recreation purposes

In modern times, the recreation-tourism service is one of the areas that profits country and involves investment. Natural landscapes of Talysh mountains are rather suitable for recreation, adventure tourism, ecotourism, rural tourism and they have rich recreation potential. It is possible to create broad tourism economy in the area by using these potential opportunities reasonably.

Keywords: *landscape, recreation, tourism, recreation potential*

РЕЗЮМЕ

Современное состояние, перспективы и проблемы использования современных ландшафтов Талышских гор в рекреационных целях

Природные ландшафты Талышских гор вполне подходят для отдыха, приключенческого туризма, экотуризма, сельского туризма и обладают богатым рекреационным потенциалом. Эффективно используя эти потенциальные возможности, можно создать крупную туристическую экономику в этом районе.

Ключевые слова: *ландшафт, туристско-рекреационный потенциал, термальная вода*

MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNDƏ QORUNAN ELXANI SİKKƏLƏRİ

Məmmədova Aygün Musa qızı

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Bakı, Azərbaycan
aygun_kons@mail.ru

Məqalənin aktuallığı. Müntəzəm olaraq respublikamızın ərazisində istər arxeoloji qazıntılar, istərsə də təsadüfi tapıntılar nəticəsində aşkarlanan müxtəlif dövrlərə aid numizmatik tapıntılar tariximizin tədqiqində önəm kəsb edən faktlardır. Müxtəlif muzeylərdə və şəxsi kolleksiyalarda qorunan belə tapıntıların təyinatı numizmatlara təcrübə qazandırmaqla yanaşı, həm də yeni faktların üzə çıxmasına səbəb verir.

1920-ci ildən fəaliyyət göstərən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunda qorunan Elxanilər (Hülakülər) (h 654 – 758 = 1256 - 1358) dövrünə aid sikkələr uyğun dövrün Azərbaycan zərboxanaları və pul dövriyyəsi haqqında məlumat toplamağa yardım edir.

Məqalədə Yaxən və Orta Şərqdə XIII əsrin yarısından XIV əsrin yarısınaqədər hakimiyyətdə olmuş Elxanilər (Hülakülər) sülaləsi nümayəndələri – Abaqa (1266 - 1281), Əhməd Tekudar (1282 - 1284), Arqun (1284 - 1291), Keyxatu (1291 - 1294), Qəzan Mahmud (1294 - 1303), Ulcaytu (1303 - 1316) və Muhəmməd (1335 - 1337) dövründə Təbriz, Tiflis, Həmədan zərboxanalarında istehsal edilmiş sikkələrin (dirhəm, dinar) səciyyəvi cəhətləri açıqlanmış, respublikamızda belə sikkələrin tapılma məkanları qeyd edilmiş, dövrün pul təsərrüfatı barədə məlumat verilmişdir.

İşlənilmə səviyyəsi. Bəzi tədqiqatlarda “Fars monqolları” adlandırılan Elxani rəhbərlərinin numizmatik irsinə maraq XVIII əsrin sonundan avropalı alimlər - T.C.Tichsen, G.G.Adler, O.G.Tichsenin əsərləri ilə başlamışdır. J.Castiglioni, W.Marsden. A.E.Şmidt, Ch.Fren, F.Saulcy, A.M.Renod, M.Baratayev, M.Brosset, J.Bartholomaei, M.F.Soret, V.Langlois, V.Qriqoryev, V.Tizenqauzen, S.Len Pul, M.E.Drouin, A.K.Markov, Tsambaur, D.Kapanadze, D.Lanq və b. əsərlərindəki şərhlər sonrakı dövrlərdə digər numizmatların əlavələri ilə davam etmişdir (7, s. 10-12).

Azərbaycanda aşkarlanan Elxani sikkələri görkəmli numizmat, professor Yevgeni Paxomovun (1880 - 1965) dəyərli tədqiqatları ilə ötən əsrdən qeydiyyata alınmış toplularında və əsərlərində ilk dəfə bu problem araşdırılmışdır (5).

T.e.d., professor Məhəmməd Seyfəddini (7, s. 167 - 241) və t.e.d. professor Əli Rəcəblinin (6) əsərlərində Elxani sikkələrinin yeni tipləri araşdırılmış, müvafiq qənaətlərə yenidən baxılmışdır.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunda olan Elxani kolleksiyası yeni tapıntılar hesabına daim zənginləşir.

Numizmatikanın bu sahəsi müasir xarici tədqiqatçıların da diqqətində saxlanılır (3).

Elmi yeniliyi. Məqalədə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan Elxani sikkələri əsasında Təbriz, Tiflis, Həmədan zərboxanalarında istehsal edilmiş Elxani sikkələrinin (dirhəm, dinar) səciyyəvi cəhətləri açıqlanmış (üzərindəki yazılar, tipoloji xüsusiyyətləri), respublikamızda belə sikkələrin tapılma məkanları qeyd edilmiş, dövrün pul təsərrüfatı barədə məlumat verilmiş, müxtəlif kolleksiyalarda qorunan Təbriz, Əlincə, Qarabağ, Tovuz, Naxçıvan sikkələrinin fotosu təqdim edilmişdir. İlk dəfə olaraq məqalədə şərh edilən sikkələrin tipləri qeyd edilmişdir.

Nəticə. Elxani rəhbərlərinin dövrümüzə qədər gəlib çatmış numizmatik irsi XIII - XIV əsrlərdə Azərbaycan zərboxanaları, tarixi-iqtisadi məsələlərlə yanaşı həm də uyğun dövrün dini dünyagörüşü, sənətkarlığı və d. məsələləri barədə ətraflı məlumat verir. Məhz belə tapıntılar uyğun dövrün İslami sikkələrində heyvan təsvirlərinin (şir, quş), bir sıra simvolların (Günəş) zərb edildiyini büruzə verir. Fərqli sikkə möhürləri olan Elxani sikkələri sırasında - xaç təsvirli sikkələrdəki ərəbcə olan xristian ifadələri ayrıca tədqiqat olaraq xüsusi maraq kəsb edir.

Elxani sikkələrinə ən vacib göstərici olan - hicri təqviminə uyğun zərb ili (sözlərlə), müsəlman ayı və zərboxana həkk edilmişdir. Müsəlmanlığı təsdiq edən başlıca sözlər – “kəlmeyi-şəhadət”, “ədalətli qaan” titulu, uyğurca ifadələr (XIV əsrdə), ilk İslam xəlifələri (Əbubəkr, Osman, Ömər, Əli) adları olan Elxani sikkələri fərqli möhürlərə malikdir.

Monqol imperiyası dağıldıqdan sonra yaranan Elxanilər (Hülakülər) dövlətinin ərazisi Fars körfəzindən Dərbəndə və Ceyhun çayından Misirə qədər uzanırdı. Gürcüstan, Trabzon imperiyası, Konya sultanlığı, Kilikiya çarlığı, Kipr krallığı, Heratın müəyyən qismi Elxanilərdən vassal asılılığında olmuş, vergilər ödəmişlər. Dövlətin paytaxtı Marağa, Təbriz, Sultaniyyə, sonra isə yenidən Təbriz olmuşdur (4, s. 187).

Çingiz xan (1162-1227) sülaləsindən olan, "elin xanı, tabe olan xanlıq" mənasını daşıyan tituluna malik Elxanilərin idarəçilik illəri, dini inancları, sənət əsərləri bir sıra tədqiqatlarda araşdırılmışdır. Məhz belə tədqiqatlarda monqolların şamanlıq və digər inanclara (Günəşə, Aya, əjdaha, yuxuyozma, numerologiya) inandıqları, bu sülalə nümayəndələrindən – Hulaqu (1256 - 1260) və Abaqanın (1266 - 1281) Tibetin bilici şəxləri – lamalara inandığı və çoxsaylı buddist məbədləri inşa etdiyi qeyd edilmişdir (2).

Numizmatik təhlillər nəticəsində hicri 650 – 670 = 1252 – 1272-ci illərdə Təbriz zərbcanasında üzərində ərəbcə "ədalətli qaan" sözləri, seqmentlərində hicri təqvimə uyğun zərb tarixi və müsəlman təqviminin ayları olan sikkələrin zərb edildiyi məlum olmuşdur. Hicri 670 = 1271 - 1272-ci ilin Mosul, Mardin, Bağdad, Mübarək dirhəmlərinə ərəbcə Hülakü xanın adı zərb edilmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunda qorunan ilkin Elxani sikkələrinə diqqət edək:

1) NF (Numizmatika Fondundakı inventar nömrəsi) 7935 (2,48 q, diametri – 24-25 mm). Gümüş dirhəm.

2) NF 10890 (2,6 q; diametri – 24 mm), gümüş dinar.

Hər iki sikkənin üst tərəfində: altıguşəli ulduzda iki sətirdə: : قان العادل - "ədalətli qaan".

Arxa tərəfində mərkəzdə dairəvi möhürlə əhatə olunan dördbucaq daxilində 3 sətirdə: "Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın rəsuludur", seqmentlərdə: "altı yüz əlli ikinci ildə Təbrizdə zərb edilib".

NF 10890 sayılı dirhəmin sol seqmentində "bu dinar" sözləri həkk edilib.

Beləliklə, hicri 652 = 1254/1255-ci ildən Təbriz zərbcanasında gümüş dirhəmlərlə yanaşı gümüş dinarların zərb edildiyi və hər ikisinin pul dövriyyəsində sikkə nominalı olaraq iştirak etdiyi məlum olur.

Abaqa (665 – 680 = 1266 - 1281). Bu hökmdarın hakimiyyəti illəri Qızıl Orda, Mamluk sultanları və Çağataylarla mübarizə ilə əlamətdardır. Bu dövrdə zərbcanalara nəzarət zəifləmiş, sikkələrdə gümüş əyari 86,05 – 90,41 % -ədək enmişdir.

3) NF 6430 (4,76 q; diametr – 20 mm), gümüş dirhəm.

Üst tərəfində: altıguşəli möhürdə iki sətirdə: "əzəmətli, ədalətli qaan". ətrafında: "altı yüz yetmiş ikinci ildə Təbrizdə zərb edilib".

Arxa tərəfində nöqtəvari möhürün mərkəzində 5 sətirdə: "Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın rəsuludur".

4) NF 19987 (2,43 q; diametr – 20-21 mm), gümüş dirhəm.

Üst tərəfində iki dairəvi möhürdə mərkəzdə 5 sətirdə uyğun ifadələri: "xaqanu/nereber Abaqa-un/ deletkequluq/sen" (Abaqa qaan [adından] zərb edilib).

Arxa tərəfində dördbucaqlı möhürdə 3 sətirdə ərəbcə mərkəzdə: "Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın rəsuludur". Seqmentlərdə yuxarıda solda: "altı yüz yetmiş səkkizinci ildə Təbrizdə zərb edilib".

5) NF 6946 (2,45 q; diametr – 22 - 23 mm), gümüş dirhəm.

Üst tərəfində nöqtəvari dairədə 5 sətirdə uyğun ifadələri: "xaqanu/nereber Abaqa-un/ deletkequluq/sin" (Abaqa qaan [adından] zərb edilib). Bu ifadələrdən yuxarıda və aşağıda naxış həkk edilib.

Arxa tərəfində dördbucaqlı möhürdə 4 sətirdə ərəbcə xristianlıq inancı simvolu: "Ata, oğul və ruhun, müqəddəs, vahid ilahın adı ilə". 4-cü sətirdə xaç təsviri. Seqmentlərdə: "Məhərrəm ayında altı yüz səksəninci ildə Tiflisdə zərb edilib" həkk edilib.

Hicri 676 = 1277/1278-ci ildən Təbriz zərxbanasında fərqli tipli sikkələrin zərbinə başlanılır. Belə sikkələrin üst tərəfində uyğur dilində (bax yuxarıda NF 19987), arxa tərəfində isə ərəb dilində sözlər həkk edilirdi.

Hicri 680 = 1281/1282-ci ildən isə Tiflis zərxbanasında istehsal edilən sikkələrə ərəbcə xristian ifadələri (bax: yuxarıda NF 6946) həkk edilməsinə başlanılır. XIII əsrin sonuna qədər zərb edilən belə sikkələr numizmatik ədəbiyyatda “xristian-Hülakü” və ya “gürcü-Hülakü sikkələri” adı ilə məlumdur.

Abaqa xanın Avropa dövlətləri ilə uğursuz danışıqlardan sonra Bizansla müqavilə bağlamış, Bizans imperatorunun qızı Despinə xanımla ailə qurmuş, xristianlara himayədarlıq etmişdi (xanın anası xristian idi. Uyğun dövrdə Marağada nestorian patriarxının iqamətgahı mövcud idi). Despinə xanım Təbrizdəki kilsənin bərpası üçün İstanbul rəssamlarını gətirtmişdir (1).

Bu dövrdə Gürcüstan ilxandan vassal asılılığında idi. Məhz belə bir dövrdə yuxarıda qeyd etdiyimiz xristian ifadələri olan sikkələr Tiflisdə zərb edilirdi.

Abaqa xan dövrünə aid dirhəmlərin yüksək çəkisi – 2,79 q, orta çəkisi – 2,477 q, aşağı çəkisi – 2,33 q idi.

Əhməd Tekudar (681 – 683 = 1282 - 1284). Əhməd adı ilə tanınan Tekudar xan İslam dininə üstünlük verirdi. Onun əmri ilə vəqf torpaqlarına nəzarət İslam şeyxinə həvalə edilmişdi və dövlət qulluğunda müsəlman ruhanilər üstünlük təşkil edirdilər.

Mərkəzi hakimiyyətdəki çəkişmələr pul təsərrüfatına da mənfi təsirini göstərdi. Sikkələrin əyarı 77,8 % -ə enmişdi.

Bu illərdə 3 tip sikkələr zərb edilirdi: 1) iki dildə - uyğur və ərəb qrafikalı; 2) gürcü - Hülakü (xristian inancı olan ərəb qrafikalı və uyğur qrafikalı; 3) ərəb qrafikalı, uyğurca Əhmədin adı olan sikkələr.

6) NF 6014 (2,9 q; diametr – 20 - 21 mm), gümüş dirhəm.

Üst tərəfində nöqtəvari dairədə 4 sətirdə uyğur ifadələri: “xaqanu/nereber/ Əhməd-un/ deletkequluq”, sağ tərəfdə uyğurca: “sen” (Əhməd qaan [adından] zərb edilib). Yuxarıda 3 altıguşəli ulduz həkk edilib, aşağıda son sətirdə ərəbcə “Əhməd”.

Arxa tərəfində dördbucaqlı möhürdə 3 sətirdə ərəbcə İslam ifadələri: “Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın rəsuludur”, “ilahə” sözü üzərində altıguşəli ulduz. Seqmentlərdə: “Təbrizdə altı yüz səksən ikinci ildə zərb edilib”.

Əhməd Tekudar 1284-cü ildə qətlə yetirildi və bir gün sonra qurultayın qərarına əsasən, Abaqa xanın oğlu - Arqun yeni hökmdar elan edildi.

Arqun (683 – 690 = 1284 - 1291). Bu hökmdarın dövlət hakimiyyətini gücləndirmək cəhdləri uğursuz oldu. Sikkələrin əyarı aşağı qalmaqda idi (90 %). Pul dövriyyəsinə yeni nominal – ¼ dirhəm daxil edilmişdi.

Növbəti ilin (hicri 683 = 1284-1285) eynitipli dirhəmi (7. NF 6219; 2,39 q, diametr – 20-21 mm) və ərəbcə xristian ifadələri olan fərqli dirhəmi (8. NF 6793; 2,39 q; diametr – 21-23 mm) muzeyin fondunda qorunur.

9) NF 1113 (2,24 q, diametr – 20 mm), gümüş dirhəm.

Üst tərəfində nöqtəvari dairədə 4 sətirdə uyğur ifadələri: “xaqanu/nereber/ Arqun / deletkequluq”.

Arxa tərəfində dördbucaqlı möhürdə 4 sətirdə xristian inancı ifadələri; “vahid” sözü üzərində xaç təsviri. Seqmentlərdə: “Tiflisdə altı yüz səksən dördüncü ildə zərb edilib”.

Qızıl dinar. 10) NF 1068 (2,4 q, diametr – 21-22 mm).

Üst tərəfində nöqtəvari dairədə 4 sətirdə uyğur ifadələri: “xaqanu/nereber/ Arqun / deletkequluq”, sağ tərəfdə ərəbcə: “Arqun”. Aşağıda qanadlanmış quş təsviri, arxasında Günəş, solda: “Təbriz” sözü.

Arxa tərəfində nöqtəvari möhürdə 3 sətirdə ərəbcə İslam ifadələri: “Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın rəsuludur”, yuxarıya sola doğru: “Təbrizdə altı yüz səksən yeddinci ildə zərb edilib”.

XIII əsrin 80-ci illərinə aid dirhəm və dinarlardakı heyvan təsvirləri (xoruz, it, at, dovşan, qaban və s.) çox güman ki, heyvan adlarına müvafiq olan on iki illik astroloji təqvimə

uyğunlaşdırılmışdır. İlin hansı heyvan üzrə təhvil verdiyini bildirmək məqsədilə Elxani sikkələrinə məhz belə fərqli təsvirlər həkk edilmiş, zərb ili hicri təqvimlə qeyd edilmişdir.

Keyxatu (İrincin Turci – 690 – 694 = 1291 – 1294). Arqun xan dünyasını dəyişdikdən sonra Keyxatu xan hakimiyyətə gəldi.

Uyğun dövrdə Hülakülərin qonşu ölkələrlə olan davamlı müharibələri, daxili çəkişmələr, aqrar siyasəti, vergilər, uyğunsuz dövlət idarəetməsi ölkə təsərrüfatını yarıtmaz vəziyyətə salmış, müxtəlif təsərrüfat sahələri və yerli əhali acınacaqlı vəziyyətə salınmışdı.

Pul təsərrüfatını nizama salmaq üçün hicri 693 = 1293-1294-cü illərdə Keyxatu xanın əmrinə əsasən dövriyyədə olan qızıl və gümüş sikkələrin zərbi dayandırıldı və yeni pul islahatı həyata keçirildi.

Yerli əmirələr müxtəlif zərbcəxanalar təsis edir və “çao”adlı kağız pullar çap edirdilər. Dördbucaqlı formada olan çəoların kənarında Çin dilində sözlər, sağ və sol kənarlarında ərəbcə İslam simvolu, aşağıda: xanın ikincisi adı – “İrincin Turci” (bu adı ona Tibet bilicilərinin qənaətinə əsasən, xoşbəxtliyi ifadə edirdi), həmçinin saxta kağız pul çap edənlərin qanunla cəza alacağı fars dilində olan sözlərlə ifadə edilirdi. Lakin Elxanilərin bu ilk pul islahatı tezliklə uğursuzluğa uğradı, nəticədə yerli iəthsal və xırda ticarət zəiflədi, yerli əhəlinin yaşayış səviyyəsi endi, xəzinənin gəliri kəskin azaldı (7, s. 221).

Qeyd edilən dövrdə sikkələrin yüksək çəkisi – 2,53 q, orta çəkisi – 2,4 q, aşağı çəkisi 2 q idi.

11) NF 339 (2,05 q, diametr – 19 - 20 mm), gümüş dirhəm.

Üst tərəfində altıguşəli möhürdə ərəbcə: “İrincin Turci” ətrafında sikkə möhürü.

Arxa tərəfində mərkəzdə 3 sətirdə İslam ifadələri. Seqmentlərdə: “Həmədanda altı yüz doxsan birinci ildə zərb edilib”.

Saray əyanlarının qəsdilə əsir alınan Keyxatu xan, nəticədə qətlə yetirilmişdi və hicri 694 = 1295-ci ildə keçmiş Bağdad rəhbəri – Baydu yeni xan elan edilmişdi. Bu hökmdarın adı olan dirhəmlər və felslər azsaylıdır.

Qazanxan Mahmud (694 – 703= 1294 - 1303). Bu hökmdarın hakimiyyəti bir sıra siyasi və iqtisadi islahatlarla yadda qalmışdır. Hicri 696 – 700 = 1296 – 1301-ci illərdə olan sikkə islahatı nəticəsində gümüş sikkələr “təngə” nominalı tətbiq edilmişdi.

Bu xanın hakimiyyəti dövrü sikkələrini 2 qrupa ayırmaq mümkündür: islahata qədərki və islahatdan sonrakı. Uyğun dövrə aid qızıl dinarlar və mis felslər məlumdur (7, s. 225).

12) NF 9149 (2,22 q, diametr – 20 - 21 mm), mis fels.

Üst tərəfində mərkəzdə aslan təsviri, üstə ərəbcə: “Qəzan Mahmud”.

Arxa tərəfində dördbucaqlı möhürdə 2 sətirdə: “Bismillah/əlhəmdulillah”. Aşağı seqmentdə: “Həmədanda zərb edilib”, solda: “altı yüz”, sözlərlə olan zərb ilinin digər rəqəmləri silinib.

Qazan xan dünyasını dəyişəndən sonra onun vəsiyyətinə əsasən, qardaşı – Ulcaytu hakimiyyətə gəldi. Qardaşının siyasətini davam etdirən bu xan özünə “Mühəmməd Xudabəndə” (Yaradanın bəndəsi Mühəmməd) ikinci ad olaraq qəbul etmişdi. Lakin Qazan xanın sikkə islahatı getdikcə zəiflədiyini hicri 704 – 716 = 1304 – 1316-cı illərdə aşağıyarlı qızıl sikkələr və gümüş dirhəmləri təsdiq edir.

Ulcaytu (703 – 716= 1303 - 1316). Bu hökmdarın sikkələrində əvvəlcə 4 xəlifənin, daha sonralar isə 12 imam adları yer almışdır. Onun oğlu Əbu Səid (1304-1317) də 4 xəlifənin adlarını sikkələrə zərb etdirmişdir (2).

13) NF 3030 (4,2 q, diametr – 22 mm), mis fels.

Üst tərəfində nöqtəvari dairəvi möhürdə: şir təsviri, arxasında Günəş. Ətrafında ərəbcə: “Ulcaytu sultan Mühəmməd” .

Arxa tərəfində nöqtəvari dairəvi möhürdə ərəbcə: “Şəhristani Raşidi”.

14) NF 17200 (1,88 q, diametr – 21 mm), mis fels.

Üst tərəfində mərkəzdə dördbucaqlı möhürdə 3 sətirdə ərəbcə: “əs-sultan/ əl-əzəm/Xudabəndə Mühəmməd”. Seqmentlərdə 4 İslam xəlifəsinin adları - “Əbubəkr”, “Ömər”, “Osman”, “Əli”.

Arxa tərəfində dördbucaqlı möhürdə Günəş, seqmentlərdə: İslam simvolu.

15) NF 4280 (3,73 q, diametr – 21 mm), mis fels.

Üst tərəfində altıguşəli möhürdə 3 sətirdə ərəbcə: “sultan/Ulcaytu/ Mühəmməd”.

Arxa tərəfində dairəvi möhürdə 3 sətirdə ərəbcə İslam simvolu, ikinci sətir üzərində: “Həmədan”.

Elxanilər dövrünə aid numizmatik qənaətlərə əsasən, Qazan xanın sikkə islahatı bir sıra müsbət nəticələr verdi (7, s. 240 - 241):

- vahid qəbul olunmuş sikkə sistemi nizamlandı - vahid əyar və çəkiyə malik qızıl və gümüş sikkələr zərb edildi;

- yüksək sikkə əyarı alıcılıq qabiliyyətini artırdı;

- sikkə islahatı nəticəsində daxili ticarət inkişaf edib genişləndi. Sikkə islahatından əvvəl dövlət xəzinəsinin gəliri 1700 tükən idisə, islahatdan sonra 2100 tükənə qədər artdı.

- beynəlxalq ticarətdə istifadə edilən Qazan xan dövrünə aid yüksək əyarlı və dəyərli qızıl sikkələr dövlət xəzinəsinə gəlir qazandırdı.

- ticarətin inkişafı istehsal təsərrüfatının və şəhərlərin artımına səbəb oldu. Bütün bunlar sikkə zərbinə tələbatı daha da artmasına, yeni zərbxanalar təsis edilməsinə, əvvəlki zərbxanaların yenidən işləməsinə rəvac verdi.

Elxanilər dövründə Azərbaycanda Təbriz, Bərdə, Gülistan (Şamaxı yaxınlığında qala), Varran (İsfəhan yaxınlığında), Gəncə, Marağa, Qarabağ (ərəzi adı), Urmiya, Naxçıvan, Tovuz, Əlincə, Sarayı-Mansuriyyə (Muğan düzündə), Səlməs (Urmiya gölündən şimali-qərbdə), Beyləqan, Qazaniyyə (Arquniyyə də adlandırılır, Təbriz yaxınlığında məntəqə), Əcnan (Naxçıvanda mis mədənləri ilə zəngin məkan), Şəhristani-Raşidi (Təbriz şəhərindən cənub-qərbdə) və d. zərbxanalar fəaliyyət göstərmişdir.

Belə sikkələr Bakı, Füzuli, Ağdam, Beyləqan, Gəncə, Naxçıvan MR-da və d. məkanlarda aşkarlanmışdır. Məhz bu dəfinələr Elxanilərin xarici ticarət əlaqələri barədə məlumat verən göstəricilərdir.

Araşdırmağa cəlb etdiyimiz Elxani sikkələrindən Yaxın və Orta Şərq, hətta Avropa ilə ticarət əməliyyatlarında istifadə edilmiş, çoxsaylı italyalı tacirlərin Təbrizə gəldiyi, Hindistanla iqtisadi-mədəni əlaqələrin olması tədqiqatlarla təsdiqlənmişdir (1).

Çingizxan nəvələrinin təsis etdiyi Elxanlı və Qızıl Orda dövlətlərinin islamlaşması və türkləşməsi monqol istilasının müsbət tərəflərindəndir.

Bir sıra milli numizmatik tapıntılarımızın qanundan kənar yollarla digər ölkələrə ötürülməsi halları müasir dövrümüzün acınacaqlı problemi. Belə tapıntıların xarici muzeylərdə qorunması və nümayiş edilməsi təbliğat baxımından önəmli olsa da (yanlış izahlar da istisna deyil), gənc nəsillə bu tapıntıları muzeylərə təhvil vermək və müasir qanunları izah etmək hər bir vətəndaşın borcudur.

Açar sözlər: *Elxanilər, muzey, dirhəm, dinar, dəfinələr*

Ədəbiyyat

1. İlhanlılar Devleti siyasi, sosial, kültürel tarihi... // sabah.com.tr
2. Parlar G. İlhanlılarda sikkə formları // Türkler. Ankara, YTY, 2002, s. 919 - 927
3. Yıldırım M., Akyıldız A. Konya müzesində bulunan İlhanlı hökümdarı Ebu Said Bahadır Han dövrünə aid sikkələrdən nümunələr // İSTEM, N 29, 2017, s. 61- 78
4. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Ред.состав: Пигулевская И.В. и др. Л.: 1958
5. Пахомов Е.А. Краткий курс истории Азербайджана с приложением экскурсии по истории ширваншахов XI – XIV в.в. Баку: Бакинский отдел народного просвещения, 1923
6. Раджабли А.М. «Оккупационный чекан» и денежное обращение Азербайджана в XIII – XIV вв.// Нумизматика Азербайджана. Баку, Элм ва хаят, 1997, с. 85 – 90; Yenə onun. Azərbaycan sikkələri. Bakı, Xalqbank, 2012, 358 s.
7. Сейфеддини М.А. Из истории Ильханидского государства. Баку, Элм, 1978, с. 167 - 240

Şəkil 1. Abaqa (665 - 680). Təbriz, 680 = 1281, 2,46 q, gümüş dirhəm

Şəkil 2. NF 6219. Arqun (683 - 690). Təbriz, 683 = 1284, 2,3 q, gümüş dirhəm

Şəkil 3. Arqun (1284 - 1291). Əlinca, 686 = 1287, 2,4 q, gümüş dirhəm

Şəkil 4. Qəzan Mahmud (694 - 703), Tovuz, 694 = 1294, 9,93 q, qızıl dinar

Şəkil 5. NF 19548. Elxanilər. Ulcaytu (1304-1317), Təbriz, 714 = 1314/1315, 3,9 q, gümüş dirhəm

Şəkil 6. Ənuşirəvan (1344 - 1356). Qarabağ, 750 = 1349, 1,18 q, gümüş dirhəm

Şəkil 7. Ənuşirəvan (1344 - 1356). Naxçıvan, 750 = 1349, 1,19 q, gümüş dirhəm

РЕЗЮМЕ

О монетах Ильханидов, хранящихся в Национальном Музее Истории Азербайджана

В статье основываясь на монеты Нумизматического Фонда Национального Музея Истории Азербайджана периода ильханидских ханов – Абага (1266 - 1281), Ахмеда Текудара (1282 - 1284), Аргуна (1284 - 1291), Кейхату (1291 - 1294), Газан Махмуда (1294 - 1303), Ульджайту (1303 - 1316) и Мухаммеда (1335 - 1337), изложены особенности монет (динар, дирхем), чеканенных в городах-монетных дворах исторического Азербайджана - Табриз, Тифлис, Хамадан, отмечены их топография, монетная чеканка и торговые связи данного периода.

Ключевые слова: *Ильханиды, музей, дирхем, динар, клады*

SUMMARY

About Ilkhanid coins stored in the National Museum of the History of Azerbaijan

In article based on the coins of Ilkhanid khans - Abag (1266 - 1281), Ahmed Tekudar (1282 - 1284), Argun (1284 - 1291), Keihatu (1291 - 1294), Gazan Mahmud (1294 - 1303), Uljaytu (1303 - 1316) and Muhammad (1335 - 1337), kepted of the Numismatical Fund of the National Museum of History of Azerbaijan, minted in the city-mints of historical Azerbaijan - Tabriz, Tiflis, Hamadan, indicated their features, topography and trade relations of this period.

Keywords: *Ilkhanids, museum, dirham, dinar, treasures*

Məmmədova Bədircahan Əmrullah qızı

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

aygun_kons@mail.ru

Məqalənin aktuallığı. Müasir dövrümüzdə arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanan qədim yaşayış yerləri ulu əcdadlarımızın yaşayış tərzini, dünyagörüşü və beynəlxalq əlaqələri haqqında məlumat toplamağa yardım edən önəmli faktlardır.

Məqalədə ilk dəfə olaraq Qax, Oğuz və Şəki rayonlarını əhatə edən, Qanıqçayın sol sahilindəki Əyriçay vadisində (ümumi ərazisi 110 km²) yerləşən Doqquzpara abidəsi arxeoloji tədqiqata cəlb edilərək, burada aşkarlanan maddi-mədəniyyət tapıntıları (qəbirlər, məişət avadanlığı, bəzək əşyaları və s.) araşdırılmışdır. Abidənin son tunc - ilk dəmir dövrünə (e.ə. XIV – VIII əsrlər) aid olduğu təyin edilərək, qədim azərbaycanlıların məişəti, dini dünyagörüşü, təsərrüfatı və xarici əlaqələri barədə məlumatlar təqdim edilmişdir.

Problemin işlənmə səviyyəsi. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, hələ ötən əsrin əvvəllərinə aid tarixi-arxeoloji tədqiqatlardan Azərbaycan nekropollarında sistemli qazıntılardan öncə, fransalı tədqiqatçıların (arxeoloq de Bay, keramika üzrə mütəxəssis V.Potye [22, 2]) Azərbaycanda tapılmış keramika məmulatını Luvr Muzeyinə təhvil verməsi məlumdur (digər keramika məmulatı Rusiya İmperator Tarix Muzeyindədir [8]).

Xalqımızın mənəvi mədəniyyəti, əsasən müxtəlif dəfn mərasimləri haqqında ilkin məlumatlar ASSR dövründə (1920-1922; 1936-1991) aşkarlanan torpaq qəbirlərdən ibarət ilkin nekropolların (Türyançayın axını boyunca olan sıldırımlı Qarasu [16, 217], Dəymədərə yaşayış yeri yaxınlığındakı Əhmədağaçay [4, 243], Qalagah [17, 70], Alazan vadisi [13], Cəfər xan yaşayış yerində [15, 169], Naxçıvan MR [5, 78], Göyçay və Ağsuçay ikiçayarası [14, 76]) tədqiqi nəticəsində aydın olmuşdur. Şamaxı rayonu yaxınlığındakı Xınıslı [18, 209], Ağçayın sağ sahilindəki Canaxar [19, 94], həmçinin Dəvəçi, Quba [20, 52], Xaçmaz [19, 94], Qəbələ [21, 175; 9, 30] rayonlarında aşkarlanan maddi mədəniyyət tapıntıları və torpaq qəbirlərdən ibarət nekropollar [10, 55] antik Azərbaycan tarixinin yeni məlumatlarla zənginləşməsinə səbəb vermişdir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra arxeoloji qazıntılar davam etdirilərək Naxçıvan MR (Muncuqlutəpə, Püsyən, Badamlı, Gərməşovlu), Dəmirçi (Şamaxı), Zəyəmçay (Şəmkir), Qarabaldır (Oğuz), Qızılkənd (İmişli), Cəfər xan, Keçiqıran (Saatlı), Bərgüşad (Ucar), Sarıca-Minbərək (Qax), Təpəbaşı (Şəki), Göyqol, Qəbələ [2] və d. nekropollar, həmçinin qədim dövrə aid digər abidələr aşkarlanaraq, bəziləri üzərində müasir tələblərə müvafiq muzeylər inşa edilmişdir.

Məqalədəki bəzi nəticələr müəllifin çap edilmiş əsərlərində, Şəki-Qax Arxeoloji Ekspedisiyası üzvlərinin hesabatlarında əks edilmişdir.

Elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq məqalədə Əyriçay vadisi ərazisindəki Doqquzpara abidəsinin tapılma şəraiti, abidədə olan nekropol (qəbirlərin ölçüləri, istiqaməti, avadanlığı) barədə məlumatlar təqdim edilərək, abidənin son tunc – ilk dəmir dövrünün (e.ə. XIV – VIII əsrlər) arxeoloji xüsusiyyətlərinə (dəfn adəti, məişət mədəniyyəti, təsərrüfatı və s.) malik olduğu açıqlanmış, təkliflər təqdim edilmişdir.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti. Məqalənin müddəa və nəticələri orta və ali tədris müəssisələrində "Azərbaycan arxeologiyası" fənninin (antik dövr tarixi və arxeologiyası) tədrisində istifadə edilə bilər.

Nəticə. Nəticədə Doqquzpara abidəsinin son tunc – ilk dəmir dövrünün (e.ə. XIV – VIII əsrlər) arxeoloji xüsusiyyətlərinə malik olduğu müəyyən edilib.

Əlverişli təbii-coğrafi və hərbi-strateji mövqeyə malik Azərbaycan Respublikasının şimali-qərb bölgəsi müxtəlif dövrlərə aid arxeoloji abidələrlə zəngindir.

Belə abidələrdən biri də məqaləmizdə tədqiqata cəlb olunan – Doqquzpara [1] abidəsidir. Abidə Şəki şəhərinin mərkəzindən 28 m məsafədə, Qax-Yevlax-Balakən avtomobil yolunun sağ tərəfində, Əyriçayın qədim terrasına birləşən dərə ilə sərhədlənən təpəlikdədir.

2005-ci ildə Şəki şəhərinin abadlaşdırılması məqsədilə aparılan inşaat işləri üçün qeyd etdiyimiz təpəlikdən torpaq daşıyan işçi heyət, burada abidənin olduğunu müşahidə edərək, əlaqədar qurumlara xəbər vermişdir [3, 6 - 13]. Məlumatı əldə edən Şəki-Qax Arxeoloji Ekspedisiyası üzvləri həmin əraziyə gedərək, aşkarlanan abidənin vacib tarixi əhəmiyyətli olduğunu nəzərə alaraq, xilas edilməsi və elmi tədqiqata cəlb edilməsi işlərini yerinə yetirmişlər. Davamlı arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində ərazidə aşkarlanan tapıntılar - yaşayış yeri, nekropol (o sıradan 12 qəbir), sümük, saxsı, keramika məmulatları, bəzək əşyaları, ocaq yerləri və d. haqqında məlumatlar qeydə alınmışdır.

Ərazidəki qəbirlərin tədqiqi aşağıdakı nəticəni vermişdir:

1 saylı qəbir (DQ 1/06). Qeyd edilən qəbir, üzərindəki torpaq təmizləndikdən sonra 1 metr dərinlikdə aşkar edilmişdir. Qəbrin istiqaməti əsasən şimala, qismən qərbə meyillidir, alt hissəsinin qalınlığı 4 – 5 sm, uzunluğu 2 m 5 sm, eni 92 sm-dir.

Qəbirdəki sümük məmulatlarının təyinatı nəticəsində insan və heyvana məxsus olduğu müəyyən edilmişdir.

Qəbrin mərkəzi hissəsinə qoyulmuş insana məxsus cəsəd rütubətə, nəm torpağa qarışmış, xırdalanmış, əzilmiş, kəllə sümüyü haqqında dəqiq fikir söyləmək mümkün olmamışdır. İnsan cəsədi əlləri üzündə, dirsəyi qarın boşluğunda, dizləri bükülü vəziyyətdə, sağ böyrü üstə dəfn edilmişdir. Məhz bu cəhətlər yerli dəfn adəti haqqında məlumat verir.

Qəbirdə xırda buynuzlu heyvanın kəllə sümüyündən yalnız arxa dişi aşkarlanmışdır. Cənubi Uralyanı ərazi sakinlərinin də orta və son tunc dövründə heyvanları qurban vermə adətinin Günəş təqviminə müvafiq yerinə yetirildiyi arxeoloji tədqiqatlarla sübut edilir [11, 38].

1 saylı qəbrin şimal hissəsində aşkarlanan izlərə əsasən, həmin hissədə təxminən 5 qabın (kiçik dopular və ya dar və uzun bərnilər, oturaq diametri – 9 sm) bir-birindən 12 - 16 sm məsafədə ölünün başı ətrafında qövsvari düzülmüşdür.

Qəbirdə aşkarlanan qara rəngli, parıltılı keramik məmulat (divarının qalınlığı – 0,3-0,5 sm) gil tərkibinə qum qatılmaqla istehsal edilmişdir.

2 saylı qəbir (DQ 2/06). Nekropolun şimal tərəfində dərəyə yaxın ərazidə aşkarlanan bu qəbir 8 m dərinlikdədir (uzunluğu 1 m 98 sm, eni 1 m).

Töz halında olan, qara-qırmızı rəngli sümük məmulatına əsasən, bu qəbirdə də insan və heyvan (hindquşu və qaza məxsus) dəfn edilmişdir. Qəbirdəki yandırılma izləri e.ə. XIV əsrdə yerli dəfnin yandırılma ilə müşayiət edildiyini deməyə əsas verir.

Qəbirdə aşkarlanan 7 ədəd qabın içəri hissəsindəki xətlərə əsasən, gilə qum qatılmaqla, dulus çarxında hazırlandığı və əsasən mətbəxdə istifadə edildiyi müəyyən edilmişdir. Eynilə 1 saylı qəbirdə olduğu kimi, bu qəbirdə də qablar bir-birindən 20 sm aralı, ölünün başı üzərinə qövsvari düzülüb.

3 saylı qəbir (DQ 3/06). Ərazinin şimal hissəsində olan bu qəbir, yuxarıda qeyd etdiyimiz II qəbirdən 3,5 m aralıda tapılmışdır (uzunluğu – 2 m 23 sm, eni – 1 m 60 sm-dir).

Şimal-qərb istiqamətli bu qəbirdə çənəsi sivri olan insan cəsədi, əvvəlki qəbirdə də bəhs etdiyimizə bənzər şəkildə dəfn edilmiş, kürəyi istiqamətində heyvana məxsus qalıqlar aşkarlanmışdır. İnsan cəsədinin basdırıldığı hissənin arxa tərəfindəki yanq və kül qalıqları, ocaq yandırıldığını deməyə əsas verir. Lakin cəsədin kənarda və ya qəbirdə yandırıldığını dəqiq söyləmək mümkün deyil.

Qəbirdə aşkarlanan 12 qabın düzülüş qaydası, ərazidə olan əvvəlki qəbirlərdən fərqlidir. Arxeoloqların təyinatına əsasən, I qrup qablar digər qrup qablardan 50 - 60 sm aralı məsafədə düzülmüşdür.

Qəbirdəki boz rəngli küpdən dəvəgözü daşının (obsidian) qəlpəsi tapılmışdır. Məlum olduğu kimi, bu daşdan həm müalicəvi məqsədlə (qoruyucu amulet kimi), həm də kəsici alətlərin istehsalında istifadə edilmişdir.

Qəbirdə həmçinin mis sırğa hissəsi (spiralvari formada, dairəsinin diametrinin uzunluğu - 0,7 – 0,9 mm) və digər tunc qalıqları aşkarlanmışdır.

3 saylı qəbirdə aşkarlanan mətbəx avadanlığının (saxsı dopu, qısaboğaz dopuformalı qab, bərnə formalı, uzunsov qab, xaşal gövdəli qab, küp, duz qabı, həmçinin keramika məmulatı)

müxtəlif rəngli (boz, qara, sarı) gildən hazırlandığı, yerli və xarici istehsalıdan ibarət olduğu müəyyən edilmişdir.

Beləliklə, ərazidə aşkarlanmış maddi-mədəniyyət tapıntılarının tarixi – arxeoloji, etnoqrafik tədqiqi, həmçinin elmi-nəzəri təhlillər, yerli əhalinin son tunc – ilk dəmir dövründə (e.ə. XIV – VIII ə.) təbii sərvətlərdən bəhrələndiyini və müxtəlif təsərrüfat sahələri (dulusçuluq, bağçılıq, maldarlıq, əkinçilik, zərgərlik və s.) ilə məşğuliyyətini, həmçinin dini dünyagörüşü (qəbirlərdə aşkarlanan dəvəgözü tapıntıları daşa tapınmanı), dəfn adətləri (qədim xalqlarda hələ paleolit dövründən insan cəsədinin yandırılaraq dəfn edilməsi adəti olub. Bu adət sonradan tunc, dəmir dövründə də davam etdirilib) və digər xalqlarla iqtisadi, mədəni əlaqələri (qəbirlərdə tapılan yerli və xarici keramika məmulatı) haqqında təsəvvür yaradır.

Qeyd edək ki, Avrasiya düzəngahlarının arxeoloji tədqiqi nəticəsində son tunc dövrünə aid kurqan inşaatında ziddiyyətli fərqliliklər aşkar edilmişdir. Qərbdə aşkarlanmış kurqansız qəbiristanlar, digər hallarda iri müdafiə-istehkam tikililəri, Şərqdə isə hektarlarla ərazini əhatə edən dəfn-anım abidələri (Monqoliyada Xereks mədəniyyəti) fikrimizi təsdiq edir [6, 150]. Uyğun dövrü tapıntıları Ukraynanın Odessa vilayətinin Belqorod-Dnestr rayonunun kurqanlarında da aşkarlanmışdır [12, 89]. Doqquzpara abidəsində də məhz son tunc – ilk dəmir dövrünə aid inşaat və dəfn adətləri müşahidə edilmişdir.

Doqquzpara qəbirlərinin inşasında nəzərə çarpan, məhz son tunc dövründə iri çaydaşlarından şaquli kənarlı dördbucaqlı hasarlanmış Mərkəzi və Qərbi Monqoliyada da geniş tətbiq edilmişdir. Belə inşaat Mərkəzi Asiya memarlığının səciyyəvi cəhətidir [6, 150].

Doqquzpara abidəsinin Küdürlü, Daşüz, Cəfərabad kurqanları, Cıdırdüzü nekropolu, Qutqaşınlı, Qudula, Cumakənd yaşayış yerləri ilə yaxın məsafədə olması, həmçinin bir sıra arxeoloji-etnoqrafik bənzərliklər belə abidələrin həmdövr olduğunu deməyə əsas verir.

Doqquzpara abidəsində aşkar edilən bəzi maddi-mədəniyyət tapıntıları hazırda Şəki şəhərinin mərkəzində yerləşən Arxeologiya Muzeyində qorunur.

Müasir dövrümüzdə Doqquzpara abidəsinin tədqiqi və təbliği məqsədilə qeyd edilən ərazidə yeni arxeoloji üsullara istinadən qazıntılar davam etdirilməli, yerli əhaliyə arxeoloji etika qanunları izah edilməlidir.

Ərazinin ekoloji və arxeoloji zənginliyi nəzərə alınaraq, gələcək layihələrdə müxtəlif turizm sahələri tətbiq edilməlidir.

Açar sözlər: *arxeologiya, nekropol, qəbirlər, tunc, dəmir*

Ədəbiyyat

1. Doqquzpara – Şəki şəhərində eyniadlı məhəllə, Dağıstan Respublikasında eyniadlı rayon adıdır. Fikrimizcə, ərazidəki qocaman sakinlərin fikri, həmçinin tarixi-arxeoloji tədqiqatlara istinadən abidə belə adlandırılmışdır.
2. Dünya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısı (memarlıq abidələri) // mct.gov.az
3. Şəki-Qax Arxeoloji Ekspedisiyasının hesabatı (28 dekabr 2005 – 17 fevral 2006) // Arxeoloq N.Muxtarovun şəxsi arxivi. Əlyazma. Şəki: 2006, 14 s.
4. Алекперов А.К. Материалы по археологии и этнографии Азербайджана. Известия общества обследования и изучения Азербайджана, 1927
5. Алиев В.Г. Кувшинные погребения античного периода в г. Нахичевани. Известия АН Азерб. ССР, 1976, I, с. 76 - 84
6. Акулов А.Г. «Время Котов». Великолепные полтора века мемориалов тагарских нобилей // Древние некрополи - погребально-поминальная обрядность, погребальная архитектура и планировка некрополей. Труды ИИМК РАН. Т. 47. Санкт-Петербург, ИИМК РАН, Гос. Эрмитаж, 2018, с. 149 -163
7. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. - III в. н.э. Автореф. докт. дисс, Москва, 1982

8. Дело ИАК, 1893/23, 10 с.// Алиева Ф.К. Культура Античного Азербайджана - Мидийской Атропатены и Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в.н.э.). Баку, Тахсил , 2007, с. 8
9. Иессен А. Культура Ялойлу-Тапа в Закавказье. Сборник Государственной Академии истории материальной культуры, 1929,1, с. 27 – 39
10. Керимов В.И. Замок Гырлартепе - памятник античного периода // Проблемы исследований античных городов. М.: 1989, с. 55
11. Куприянова Е.В., Кириллов А.К. Роль и функции рва в погребальных комплексах эпохи бронзы Южного Зауралья // Древние некрополи - погребально-поминальная обрядность, погребальная архитектура и планировка некрополей. Труды ИИМК РАН. Т. 47. Санкт-Петербург, ИИМК РАН, Гос. Эрмитаж, 2018, с. 34-39
12. Малюкевич А. Е., Агульников С. М. Курганные некрополи Днестровского правобережья // Древние некрополи - погребально-поминальная обрядность, погребальная архитектура и планировка некрополей. Труды ИИМК РАН. Т. 47. Санкт-Петербург, ИИМК РАН, Гос. Эрмитаж, 2018, с. 86-91
13. Ниорадзе Г. К. Раскопки в Алазанской долине (на груз. яз.) Тбилиси, 1940
14. Османов Ф. Л. Случайные археологические находки в Ахсуинском районе. Доклады АН Азерб. ССР, 1962, с. 75 - 78
15. Пассек Т.С. Джафарханский могильник // ВДИ, 1946, 2, с. 169 - 188
16. Пассек Т., Латынин Б.К. К вопросу о керамике из Ялойлу – тепе // Известия общества обследования изучения Азербайджана, 1927, 4, с. 217
17. Пахомов Е.А. Обследование и раскопки кувшинных погребений Азербайджана, Известия АзФан, 1939, 3, с. 70 - 74
18. Халилов Дж.А. Раскопки на городище Хыныслы, памятнике Древней Кавказской Албании. СА, 1962, с. 209 - 220
19. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании. Баку, 1985
20. Халилов Дж.А., Кошкарлы К.О., Аразова Р.Б. Свод археологических памятников Азербайджана, вып. 1, Баку: Элм, 1991, с.52-54
21. Шарифов Д.М. Обследование развалин Кабалы. Известия общества обследования и изучения Азербайджана, 1927, 4, с. 175
22. Pottier E. Notes sur des poteries rapportees du Caucase par M. Le baron de Baye // BMSNAF, Paris, t. 60, serie sexieme, t. X, 1901, pp. 1 - 16

РЕЗЮМЕ

Археологическое исследование памятника Доггузпара

Благодаря благоприятному природно-географическому и военно-стратегическому значению северо-западный регион Азербайджанской Республики в разные исторические периоды являлся пригодным пунктом для проживания.

Одним из таких памятников является памятник Доггузпара (2005 г.) на территории Эйричайской долины. Этот памятник, как пережиток великих предков, сохранился до наших дней, несмотря на различные нападения и стихийные бедствия.

Сотрудники Шеки-Гахской Археологической Экспедиции, проинформированные о могильных памятниках, обнаруженных при транспортировке грунта из долины Эйричай (в правой части Евлах-Балаканского шоссе), в связи с благоустройством Шекинского района, прибывшие на эту территорию, обнаружили памятник и решили расширить объем раскопок, в результате которых был выявлен древний некрополь периода поздней бронзы – раннего железа.

Для охраны и изучения памятника был разработан специальный план и в этом районе были проведены спасательные работы. Во время раскопок были обнаружены находки, в

результате которых предоставилась новая и богатая научная информация, важная для национальной археологической науки.

Предметы домашнего обихода, найденные в могилах, а также остатки пепла, керамики как фактический материал, являются доказательством для выявления информации о религиозных верованиях, занятости, обрядах захоронения и зарубежных связях местных жителей.

Ключевые слова: *археология, некрополь, могилы, бронза, железо*

SUMMARY

Archaeological researches of monument Dogguzpara

The north-western region of the Republic of Azerbaijan, which has favorable natural geographical and military-strategic importance, has been suitable for living in different historical periods. One of such monuments is the Dogguzpara monument (late bronze Age - early iron age) in the Ayrichay valley. This monument, a memorial to our great ancestors, has been exposed to various alien forces and natural disasters, but it has survived to our days.

In the past decade the members of the Archaeological Expedition of Sheki - Gakh, were informed about the ancient tombs found during excavation works that were being carried out in the territory of the Ayrichay valley, on the right side of the Yevlakh-Balakan highway. Archaeologists who have examined the area where the monument was discovered detected an ancient necropolis.

A special plan was developed to protect and investigate the monument and rescue operations were carried out in the area. As a result, new and rich scientific information that is of great importance to our national archeology has been presented.

The household items found in the graves, including arched monochrome, painted utensils (red, black ornaments), as well as ash, ceramic scraps, suggest that the area was of economic importance and that the locals were engaged in irrigation, farming, religious beliefs and burial customs.

Keywords: *archeology, necropolis, graves, bronze, iron*

TURİZMİN REGIONLARIN İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU

Məsimova İradə Səid qızı
Qərbi Kaspi Unversiteti
iradehmedzade@yahoo.com

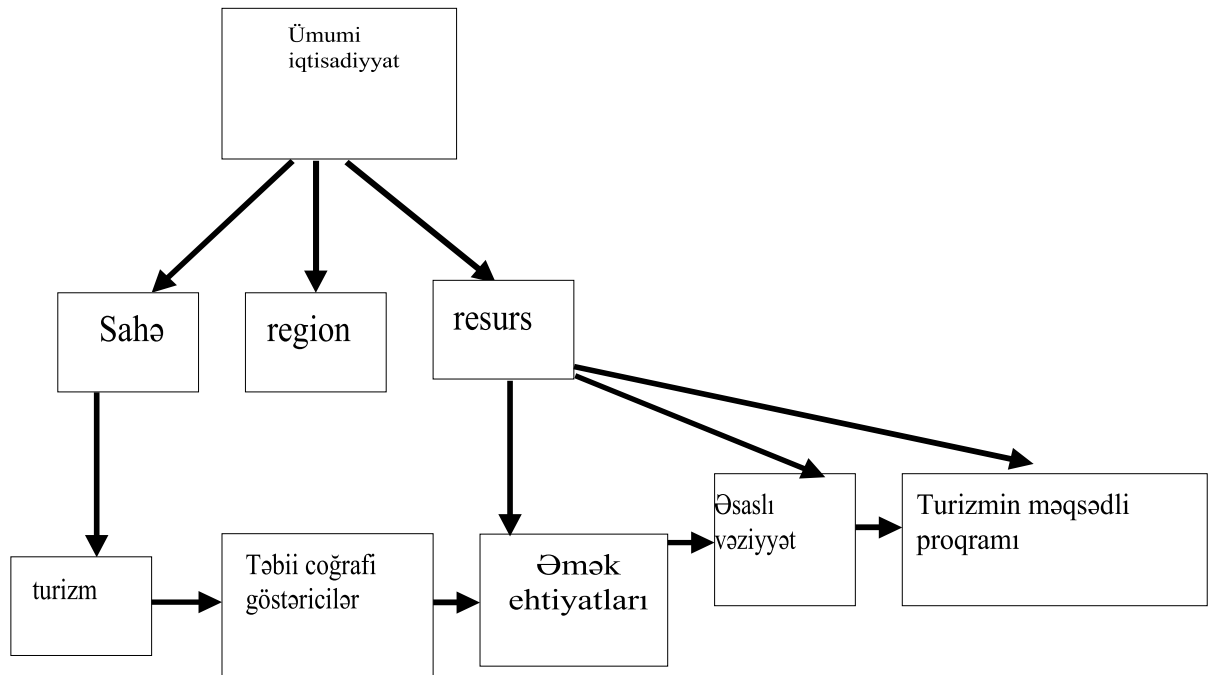
XÜLASƏ

Məqalədə turizmin inkişafının sosial- iqtisadi rolu və onun Azərbaycanın müxtəlif bölgələri üzrə sosial və iqtisadi yeri müəyyənləşdirilmişdir. Turizmin inkişafının sosial-iqtisadi, maliyyə aspektləri qiymətləndirilir. Turizmin modeli, onun əsas parametrləri və sosial-iqtisadi nəticələri proqnozlaşdırılır. Turizmin sahə kimi şəraiti və onun təşkilində resurs potensialının iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi yolları əsaslandırılır.

Açar sözlər: *regional turizm, turizm tənzimlənməsi, islam maliyyə sistemi*

İnsanların həyat səviyyəsi yüksəldikcə, iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdıqca onların turizmə olan tələbatı da günü-gündən artır. Məhz bu səbəbdən də turizm iqtisadiyyatının inkişafı sosial - iqtisadi və coğrafi funksiyaların qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir. Turizm sahəsi çoxfunksiyalıdır. Belə ki, bu sahə özündə iqtisadi, coğrafi və sosial amilləri birləşdirir. İnsanların turizm prosesinin sərbəst şəkildə həyata keçirilməsi üçün onların turizmə olan ehtiyaclarını müəyyən etmək, bu prosesi əvvəlcədən proqnozlaşdırıb təşkil etmək turizmin tənzimlənməsidir.

Turizm və regional iqtisadiyyat qarşılıqlı əlaqədə olan iqtisadi və sosial istiqamətlərdir [3 . 106]

Sxem 1. Turizm və region iqtisadiyyatı

Sxemdən də aydın göründüyü kimi, ölkənin ümumi iqtisadiyyatının inkişafının nəticəsi olaraq, turizm sektoru əsaslı sürətdə inkişaf edir. Turizmin inkişafı ölkə ərazisində olan əmək ehtiyatlarının artıq iqtisadi resurs kimi fəaliyyətini təmin edir. Regionların iqtisadiyyatının inkişafı ölkənin bütövlükdə inkişafını təmin edir. Regionların iqtisadi inkişafı müxtəlif yaşayış məntəqələri üzrə - kənd, şəhər və s. formasında inkişaf etməlidir. Ayrı- ayrı regionların iqtisadiyyatlarının inkişafı eyni zamanda ölkənin tam bir vəhdət halında inkişafını təşkil edir. Bunun nəticəsi olaraq, ölkə ərazisinin sadəcə bir və ya bir neçə əraziləri deyil, ölkənin bütün areallarında iqtisadiyyatın inkişafı özünün ən yüksək səviyyəsinə çatır. Bu da sadəcə bir bölgənin deyil, bütövlükdə bütün ölkə

əarzisinin abadlaşmasına, insanların rahat yaşaması üçün keyfiyyətli yaşayış məntəqələrinin tikilməsinə, sağlamlığı təmin edən müxtəlif yaşıllıqların artmasına səbəb olur. Bölgələrdə yaşayan yerli əhalinin də rifah halında yüksəlişlər olur. Belə ki, yerli əhalinin turizm sektorunda müxtəlif vəzifələr üzrə işlə təmin edilməsi ümumi olaraq, ölkə də işsizlik səviyyəsini azaldır və ölkə iqtisadiyyatının pilləli inkişafını təmin edir.

Ölkədə sosial iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşması ilkin olaraq, ÜDM-in artmasından asılıdır. ÜDM-in artması yeni iş yerlərinin açılması və yerli büdcələrin formalaşmasına təsir edir. Yerli büdcələr isə daxili vergilərdən ayrılan vəsaitlər hesabına formalaşır. ÜDM-in artması regionlarda artıq məşğulluq səviyyəsini yüksəlməsini sürətləndirir. Məşğulluq səviyyəsini yüksəlməsinin sürətli olması isə regionların iqtisadi inkişafının dayanıqlı olmasına gətirib çıxarır. Bununla yanaşı, əhalinin tələbatına uyğun olaraq, səhiyyə obyektləri, təhsil müəssisələri, yol təsərrüfatı, içməli su problemi, telefon-rabitə kommunikasiya xətləri ilə tam təmin edilməlidir.

Dünyada baş verən iqtisadi böhran fonunda turizm sənayesinin davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün onun maliyyə proseslərini tənzimləmək olduqca vacibdir. Artıq dünyanın əksər inkişaf etmiş ölkələri öz iqtisadiyyatlarında islam maliyyə sistemini müxtəlif şəkildə tətbiq etməklə onun əhəmiyyətini vurğulamışlar. Qlobal iqtisadi böhrana səbəb olan dünya maliyyə böhranına əsas səbəb məhz faiz üzərində qurulmuş maliyyə sistemi göstərilir. Bundan fərqli olaraq islam maliyyə sistemi öz müştərisinə borcu faizlə yox, əməkdaşlıqla təklif edir. Hazırkı dövrdə bu sistemin dünya ölkələrində əhəmiyyətinin artması məhz elə bu amillə bağlıdır. Turizm sənayesinin də inkişafı baxımından ölkəmizdə də islam maliyyə sistemi yaxından öyrənilməli və onun perspektiv tətbiq istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir. Dünyada iqtisadi böhrandan çıxış yolları axtarıldığı 74 məqamda məhz islam maliyyə sistemi əsas çıxış yollarından biridir. Eyni zamanda turizmin davamlı inkişafı baxımından qlobal iqtisadi böhran fonunda onun inkişafını ləngidən maneələr aradan qaldırılmalı və bəzi qeyri-ənənəvi turizm xidmətlərinin bazara çıxarılması təmin edilməlidir. Turizmin maliyyə problemlərinin həllinin bu sənaye sahəsinin inkişafı üçün vacibliyini nəzərə alaraq mövzunun yekunu olaraq növbəti təkliflər irəli sürülür:

- Turizm məhsulunun qiyməti təyin edilərkən onun reallaşacağı ərazinin sosial-iqtisadi vəziyyəti qiymətləndirilməli və buna müvafiq siyasət həyata keçirilməlidir;

- Turizm sənayesinə yönəldilən investisiyaların həcmnin artırılması məqsədilə münbit investisiya mühiti yaradılmalı və turizm fəaliyyətinə öz investisiyalarını yatırmaq istəyən investorlar üçün müxtəlif güzəştlər tətbiq edilməlidir;

- Turizm sənayesinin inkişafına dəstək məqsədilə islam maliyyə sistemi öyrənilməli və onun turizm sənayesində tətbiqi istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir;

- Qlobal iqtisadi böhran şəraitində qeyri-ənənəvi turizm xidmətləri bazara çıxarılmalı və müştərilərin turizm məhsuluna maraqlarını artırmaq üçün səmərəli ola biləcək marketing tədbirləri həyata keçirilməlidir.

Bu istiqamətlərdə həyata keçirilən tədbirlər turizm sənayesinin davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün mühüm rol oynaya bilər. Bu tədbirlər hər hansı bir sərhəd tanımadan dünyanın istənilən bir yerində turizm sənayesinin inkişafına nail olmaq istəyən hər hansı bir sahibkar, investor, hökumət tərəfindən həyata keçirilərsə öz müsbət nəticələrini verəcəkdir. Bu isə yekun olaraq qlobal səviyyədə turizm sənayesinin davamlı inkişafını təmin edəcək və bu da ölkələrin turizm sənayesinə öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Abadov M.K. "Azərbaycan turizmi və onun inkişaf problemləri". Bakı 2014
2. Bilalov B. Ə. "Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi". Bakı 2006
3. Əlirzayev Ə. Q. "Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi". Bakı 2010
4. Əlirzayev Ə.Q., Aslanova S.İ. "Turizmin inkişafının sosial-iqtisadi problemləri". Bakı 2006
5. www.wikipedia.com

SUMMARY

The role of tourism in the economic development of regions

The article identifies the socio-economic role of tourism development and its social and economic place in different regions of Azerbaijan. Socio-economic and financial aspects of tourism development are assessed. The model of tourism, its main parameters and socio-economic results are forecasted. The conditions of tourism as a field and the ways of attracting resource potential to economic turnover in its organization are substantiated.

Keywords: *regional tourism, tourism regulation, Islamic financial system*

РЕЗЮМЕ

Роль туризма в экономическом развитии регионов

В статье выявлена социально-экономическая роль развития туризма и его социально-экономическое место в различных регионах Азербайджана. Оценены социально-экономические и финансовые аспекты развития туризма. Прогнозируется модель туризма, его основные параметры и социально-экономические результаты. Обоснованы условия туризма как отрасли и пути привлечения ресурсного потенциала к экономическому обороту в его организации.

Ключевые слова: *региональный туризм, регулирование туризма, исламская финансовая система*

Наджафова Лейла

Бакинский Государственный Университет

leylanajaf999@gmail.ru

Нефть всегда играла и сегодня продолжает играть важную роль в развитии и благосостоянии стран-экспортёров и импортёров нефти, является главной движущей силой их экономики.

Нефть - это самый крупный и распространённый бизнес в мире, величайшая из великих индустрий, которая возникла в последние десятилетия XIX века[3, с.20].

В последние годы развития человечества к уже существующим традиционным проблемам энергетической безопасности, затрагивающим, в частности нефтяную отрасль, добавились новые угрозы, связанные с экономическим спадом в национальной экономике. Одной из таких угроз является падение мировых цен на нефть, которая ещё больше усугубляет ситуацию в нефтедобывающих странах мира. Из-за своей политической и экономической важности, изучение цен на нефть - эта тема, которая привлекала и продолжает привлекать широкое внимание в экономической литературе. В течение всего периода развития нефтяного рынка, цена была самым динамичным и непредсказуемым параметром.

Как отмечал автор Дэниел Ергин в своей книге «Добыча: Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть», ещё в конце 2004 г. считалось, что «нормальная» цена на нефть составляет 22-28 долларов за баррель. Однако всего через несколько лет она достигла 147,27 долларов, потом упала до 30 долларов и вновь подскочила до 100. И никто не знает, какой она будет в тот момент, когда вы возьмёте в руки эту книгу. Наверняка известно лишь одно: цена на нефть останется крайне неустойчивой, что, несомненно, скажется на глобальной экономике. Иными словами, понятия «нормальная цена на нефть» больше не существует»[3, с.14].

Для всей отрасли, сегодня актуальным стал вопрос определения и противодействия факторам угроз экономической безопасности нефтяной отрасли в контексте решения многих современных проблем. Образование цены, а также её стабильность на рынке во многом зависит от того, как реагирует мировой рынок нефти на различные события, как экономического, политического, так и экологического характера.

Роль политических факторов в экономической безопасности отрасли за последние годы многократно возросла. Одним из наиболее ранних и в то же время ярких примеров проявления влияния политических факторов на экономическую безопасность нефтяной отрасли и их взаимосвязи с другими факторами, является разразившейся в 1973 г. нефтяной кризис, именуемый также «Нефтяное эмбарго», формальной причиной кризиса являлась арабо-израильская война и последующие заявления стран-участниц Организации арабских стран экспортёров нефти (ОПЕК) о прекращении поставок нефти странам, оказывающим военную и экономическую поддержку Израилю и о планомерном уменьшении объёмов поставок нефти, что сказалось на многократном увеличении цены (с 2,9 долларов за баррель в сентябре 1973г. до 11,65 долларов за баррель в декабре 1973г.), обнажив проблему зависимости и подрыва экономической безопасности не только нефтяной отрасли, но и всего народно-хозяйственного комплекса в целом стран Западной Европы и США от экономической и энергетической политики стран Персидского залива[2, с.147].

Начало второго десятилетия XXI века было отмечено влиянием такого политического фактора на экономическую безопасность нефтяной отрасли многих стран, как военные действия на Ближнем Востоке, именуемые «Арабской весной». В купе с психологическими факторами (ожиданием перебоев поставок и дальнейшего дефицита нефтересурсов), это в конечном итоге привело к повышению цен на нефть, позволило получить дополнительные нефтегазовые доходы странам-экспортёрам нефти.

Несмотря на постоянно растущие объёмы глобального спроса на нефть, надо осознать, что спрос и предложение в настоящий момент, тем не менее, не сбалансированы. Начиная с 2014г. темпы объёмов предложения нефти, устойчиво превышают объёмы спроса на неё. Однако соотношение спроса со стороны потребителей нефти и предложения со стороны её производителей нельзя называть единственным фактором изменения цены на нефть. В этой связи надо чётко осознавать, что нефть уже давно стала не только сырьевым, но и финансовым активом, а потому изменение цен на неё зависит не только от темпов экономического роста, соотношения спроса и предложения, но и от сугубо финансовых условий заключения нефтяных контрактов на поставки этого ресурса.

Важную роль в ценообразовании на современном мировом рынке нефти играет политика стран ОПЕК. Предыдущие находки в истории развития нефтяной отрасли могли бы быть засчитаны, как доказательства в пользу того, что участники ОПЕК способны временно обезопасить себя от эффектов мирового соревнования цен, когда экзогенные шоковые ситуации отодвигают цены от долгосрочного равновесного состояния. Однако возможность стран ОПЕК изолировать свои цены от рыночной динамики других регионов уменьшается со временем. Очевидно, что её роль на международной арене становится с каждым годом всё ниже. Это объясняется многими факторами. Одним из главных является тот факт, что уже сегодня ОПЕК не в состоянии самостоятельно справиться с падением цен на нефть, поэтому ей приходится заручаться поддержкой со стороны других стран-экспортёров нефти, таким образом, увеличивая свою зависимость от других стран[8].

К примеру, последние события, происходящие во всём мире, показали именно эту картину. Влияние такого фактора, как пандемия COVID-19 на экономическую безопасность нефтяной отрасли в последние дни многократно возросло. Как отмечал в своих недавних выступлениях Президент конференции ОПЕК: коронавирус серьёзно повлиял на цену нефти. Она опустилась примерно до 50 долларов за баррель, тогда как в начале года баррель стоил более 65 долларов[6]. Помимо того, мало кто верил, что страны ОПЕК и не-ОПЕК в апреле 2020г. смогут договориться о новом сокращении добычи нефти, которое позволит несколько сгладить пик предложения и не дать сильно увеличиваться запасам. Ещё месяц назад их переговоры провалились. Москва и Эр-Рияд, демонстративно хлопнув дверью, заявили, что будут увеличивать добычу с 1 апреля 2020г., как только соглашение перестанет действовать. Страны ОПЕК сразу же начали снижать цены на свою нефть, развязав тем самым ценовую войну[4].

Предложение сократить добычу было логичным - из-за распространения коронавируса резко сократился спрос на топливо, в первую очередь, в Китае, который в январе 2020г. принял жёсткие меры по борьбе с болезнью. Были ожидания, что страна может быстро справиться, восстановит производство, а значит, спрос начнёт расти. Но в середине марта 2020г. проблема стала приобретать мировой характер. Росло число заражённых COVID-19 в Европе и США, закрывались заводы, магазины, фактически прекратилось авиа - и железнодорожное сообщение между странами.

По разным оценкам, потребление в мире сейчас снизилось на 10-15 млн. баррелей в сутки, т. е. на 10-15%. А к маю 2020г. может упасть ещё на 25 млн. баррелей в сутки. Плюс в мире накоплены огромные запасы нефти, теперь для их хранения всё чаще используют танкеры. Но и свободные мощности вот-вот закончатся. И поэтому, чтобы предотвратить развитие этой ситуации, страны ОПЕК и не-ОПЕК 12 марта 2020г. заключили крупнейшую сделку об ограничении добычи нефти. Страны договорились об ограничении добычи сырья на 9,7 млн. баррелей в сутки в мае – июне 2020г., после чего должен быть предусмотрен рост производства. Действовать оно будет два года. 9,7 млн. баррелей в сутки - это огромная цифра для добывающей отрасли. То, что странам ОПЕК и не-ОПЕК удалось договориться, - невероятный успех. Вероятно, такое сокращение позволит несколько сгладить пик предложения и не дать сильно увеличиваться запасам, но не исправит дисбаланса на нефтяном рынке[7].

Последствия COVID-19 для мировой экономики ещё до конца неочевидны. Если ситуация продолжит ухудшаться, участникам соглашения одним не справиться, потребуется реально согласованное и более серьёзное сокращение добычи всеми крупными нефтяными странами.

Здесь было бы уместно обратить внимание на слова, бывшего госсекретаря США Генри Киссинджера, который отмечает в своей статье о том, что «Мир больше никогда не будет таким, как до коронавируса», и осознать весьма большую значимость этих мыслей, обратить на них внимание, чтобы спасти мировую экономику, в частности, нефтедобывающих стран мира от дальнейшего спада: «Тогда, во Вторую мировую войну, от боёв в Европе мы перешли к миру растущего благосостояния и все укреплявшегося человеческого достоинства. А теперь мы живём в эпохальный период. Вызов всем нам от истории - справляясь с кризисом, построить будущее. Неудача может привести к мировому пожару»[5].

Сегодня нефть - это единственный товар, о котором постоянно говорят и спорят не только на страницах, посвящённых экономике, но и на первых полосах газет и журналов. Как и в прошлом, она - источник благосостояния для отдельных людей, фирм и целых стран. По словам одного из магнатов, «нефть - это уже почти деньги»[3, с.21].

Подводя итоги и основываясь на вышеуказанных фактах в истории развития мировой нефтяной промышленности, следует понимать очевидную зависимость доходной части государственного бюджета многих нефтедобывающих государств, в том числе и нашего государства - Азербайджанской Республики от объёмов и стоимости экспорта нефти, и поэтому, видя эти факты, органы государственной власти должны активно использовать рычаги экономического и политического регулирования нефтяной отрасли с целью стабилизации и увеличения поступлений в бюджет.

Как отмечается и подтверждается вышеуказанная мысль в фундаментальном труде Президента Азербайджанской Республики – Ильхама Алиева, «Каспийская нефть Азербайджана», которая имеет большое значение в плане осмысления и раскрытия проблемы значимости фактора нефти во внутренней и внешней политике современного и независимого Азербайджана, ускоренная реализация подписанных за последние годы нефтяных контрактов (и особенно - «Контракта века») уже сейчас оказывает положительное воздействие на экономическое развитие Азербайджана по всем параметрам. Прибыли, получаемые от экспорта сырой нефти, являются и в ближайшем будущем должны стать решающим фактором макроэкономического развития республики. В этой связи громадное значение приобретает разработка стратегии рационального использования «нефтеприбылей» в целях получения максимального макроэкономического эффекта. В рамках разработки этой стратегии правительство Азербайджана должно определить приоритетные направления и разработать принципы создания централизованного механизма, а также рыночных рычагов этого распределения, считая решение этого комплекса проблем важнейшим направлением стратегического развития экономики Азербайджана. Можно утверждать, что эффективное использование нефтеприбылей создаст основу для решения таких общенациональных задач, как: значительное повышение нормы внутреннего накопления; устранение на этой основе чрезмерной зависимости экономики от зарубежных источников; полное удовлетворение потребностей её развития из внутренних источников в тех случаях, когда это экономически эффективно; комплексное решение экономических проблем; инвестирование в зарубежную экономику страны и активизация участия в международном разделении труда[1, с.247].

«Добыча» описывает борьбу за богатство и власть, которая в течение десятилетий сопутствовала нефтедобыче и которая в дальнейшем будет вечным топливом глобального противостояния, потрясающим мировую экономику и меняющим судьбы отдельных людей и целых государств[2, с.44].

Ключевые слова: *Экономическая безопасность, энергетическая безопасность, нефть, нефтяные страны, Организация стран экспортёров нефти (ОПЭК), цена на нефть, запасы нефти.*

1. Алиев И.Г. Каспийская нефть Азербайджана. Москва. Изд. «Известия», 2003, 712 с.
2. Алмосов А.П., Брехова Ю.В., Потомова С.А. Факторы, определяющие уровень экономической безопасности нефтяной промышленности: возможные последствия, критерии идентификации и оценки. Москва. Изд. «Известия», 2016, 142-154 с.
3. Ергин Д. Добыча: Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть. Москва. Изд. «Альпина Паблишер», 2011, 944 с.
4. «Соглашение стран ОПЕК и не-ОПЕК не решит проблем, вызванных коронавирусом» (дата обращения: 27.04.2020)
5. <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2020/04/13/827871-opек-i-ne-opек>
6. Генри Киссинджер: «Мир больше никогда не будет таким, как до коронавируса» (дата обращения: 27.04.2020)
7. <https://haqqin.az/news/174845>
8. «Президент конференции ОПЕК: коронавирус серьезно повлиял на цену нефти» (дата обращения: 28.04.2020)
9. <https://www.vesti.ru/doc.html?id=3245157>
10. «ОПЕК+ подписала историческое соглашение по нефти» (дата обращения: 28.04.2020)
11. https://lenta.ru/brief/2020/04/12/oil_agreement/
12. «Влияние внешних факторов на ценовой уровень нефти» (дата обращения: 28.04.2020)
13. <https://moluch.ru/archive/93/20643/>

XÜLASƏ

Məqalədə dünyada neft bazarına təsir göstərən amillərin rolu, dünya neft sənayesinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təhdidlərini müəyyən edilməsi və onlara qarşı mübarizənin həlli yolları, həmçinin dünya neft bazarında iqtisadi, siyasi, ətraf mühitdə baş verən müxtəlif hadisələrindən aslı olan, neftin qiymətinin formalaşması və dünya bazarında sabitliyin təmin olunması kimi bir sıra məsələlər təhlil olunur. Neft bazarının bütün inkişaf dövrü ərzində siyasi və iqtisadi əhəmiyyətli, ən dinamik və gözlənilməz parametrlərdən biri olan neftin qiymətinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti və gələcəyin inkişafı üçün əlverişli bir quruluşa töhfə vermək və yeni çağırışlar - qlobal böhranların öhdəsindən gəlmək məqsədilə dünyanın neft istehsal edən ölkələri tərəfindən bütün əsas tədbirlərin gücləndirilməsinin vacibliyi qeyd olunur.

Açar sözlər: *İqtisadi təhlükəsizlik, enerji təhlükəsizliyi, neft, neft ölkələri, Neft ixrac edən ölkələr birliyi (OPEC), neftin qiyməti, neft ehtiyatları.*

SUMMARY

In article the role of the factors influencing the world market of oil, a problem of definition and counteraction to factors of threats of economic safety of oil branch in the world, ways of its permission, and also formation of the price for oil and its stability in the world market which in many respects depends on how the world market of oil reacts to various events, both economic, political, and ecological character are analyzed. The importance of studying oil prices, which by its political and economic importance was the most dynamic and unpredictable parameter during the whole period of development of the oil market, is especially noted, as well as the fact that today's oil-producing countries of the world need to strengthen all measures in order to cope with new challenges - world crises - in order to contribute to a favorable development of the future.

Keywords: *Economic security, energy security, oil, oil countries, The Organization of Petroleum Exporting Countries (OPEC), oil price, oil reserves.*

AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN NƏQLİYYAT SİSTEMİNİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Panaliyev Əliheydər Vəlişad oğlu

Azərbaycan Texniki Universiteti

ali.panaliev@mail.ru

XÜLASƏ

Tədqiqat işində rəqəmsal iqtisadiyyatın müxtəlif aspektləri ətraflı şərh edilir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın Azərbaycanın nəqliyyat sisteminin inkişafına təsiri öyrənilir. Məqalədə inkişaf etmiş ölkələrin və Azərbaycanın nəqliyyat sektorunun rəqəmsallaşdırılması prosesləri müqayisəli şəkildə tədqiq olunur. Rəqəmsal iqtisadiyyatın nəqliyyat sistemi üçün yeni tələbləri aşkar edilir. Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid şəraitində nəqliyyat sektorunun inkişafının prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilir. Rəqəmsal logistikanın digər sahələrlə birlikdə eyni vaxtda inkişafının və nəqliyyat proseslərinin vahid idarəetmə mərkəzinin yaradılmasının zəruriliyi iqtisadi cəhətdən əsaslandırılır.

Açar sözlər: *rəqəmsal iqtisadiyyat, pilotsuz nəqliyyat, innovasiya, proqnozlaşdırma, logistika, idarəetmə, səmərəlilik.*

Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran ən mühüm strateji hədəflərdən biri rəqəmsal iqtisadiyyatın yaradılması və onun inkişaf etdirilməsidir. Buna nail olmaq üçün rəqəmsal iqtisadiyyatın müxtəlif aspektlərini ətraflı, geniş, sistemli və kompleks şəkildə öyrənmək tələb olunur. Eyni zamanda rəqəmsal iqtisadiyyatın bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına, ayrı - ayrı sahələrinə və o cümlədən, nəqliyyat sahəsinin inkişafına təsirini müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə rəqəmsal iqtisadiyyatın mahiyyətini vahid bir formada dərk etmək lazımdır.

Müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatı dördüncü texnoloji inqilaba qədəm qoymuşdur. Bu yeni nəsil texnologiya aşağıdakı komponentlərlə fərqlənir:

- subyektlərin, məkanların və proseslərin tam rəqəmsallaşdırılması;
- yeni materiallar;
- yeni istehsal;
- yeni idarəetmə sistemləri.

Dördüncü nəsil sənaye texnologiyalarında, adətən, əşyaların İnterneti, kvant hesablama, pilotsuz nəqliyyat, 3D çap, böyük məlumat massivləri və paylaşmış registrlər kimi ümumi istinad olunan texnologiyaları təqdim olunur.

Dördüncü texnoloji inqilabın törəmələrindən biri də rəqəmsal iqtisadiyyatdır. Mövcud iqtisadiyyatla rəqəmsal iqtisadiyyat arasındakı əsas fərq, ilk növbədə, onun səmərəliliyini qiymətləndirən əsas göstərici ümumi daxili məhsuldur. Müəssisələr əvvəlcə məhsul istehsal edir, sonra həmin məhsulun satışı üçün bazar axtarışında olurlar.

Yeni iqtisadiyyatda proqnozlaşdırma əsas rol oynayır. Belə ki, əvvəlcə tələb proqnozu müəyyənləşdirilir, sonra təklif formalaşır. Başqa sözlə, real vaxtda əmtəə cütlərinin meydana gəlməsi baş verir. Satış və ya alış, risk və digər hadisələri proqnozlaşdırmaq olar. Beləliklə, iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması daha çox məlumatlı olan sahibkarlıq subyektlərinə düzgün idarəetmə qərarlarını qəbul etməyə imkan verir.

Müasir dövrün əsas tələblərindən biri kütləvi məlumatlar əsaslanan riyazi modellərdən istifadə etməklə iqtisadi proseslərin dəqiq proqnozunu vermək və onun dəyərini əyani şəkildə göstərməkdir. Kütləvi məlumatlara əsaslanan riyazi modellər əsasında dəqiq proqnozların rolunun artması tələb və tələb balansını tənzimlənməsi məqsədilə onun etibarlığı, satış və logistika xərclərini azaldılması, bir iş ortağı haqqında geniş və ətraflı məlumat əldə etmək üçün istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, proqnozlaşdırılan hadisənin müddəti nə qədər çox yaxınlaşarsa, onun proqnoza uyğun olaraq baş vermə ehtimalı bir o qədər yüksək olacaqdır.

Beləliklə, rəqəmsal iqtisadiyyat proqnozlaşdırılan və fərdiləşdirilmişdir. Yeni rəqəmsal iqtisadiyyata tam keçid iqtisadi göstəricilərin dəyərlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına imkan verəcək. Belə ki, bu artım faizlərlə deyil, bir neçə dəfə ilə göstəriləcəkdir.

Nəqliyyat sektorunun rəqəmsallaşdırılması prosesləri dünyanın əksər inkişaf etmiş ölkələrində və ölkəmizdə də həyata keçirilir.

Nəqliyyat sektorunun modernləşdirilməsi məsələsi bir çox xarici ölkələrin rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı strategiyasında mühüm yer tutur.

Nəqliyyatın rəqəmsallaşdırılması məsələlərinin həllinin ən dəqiq variantları Sinqapurda “Ağıllı Mobilik” layihəsində təqdim olunur. Belə layihələrin həyata keçirilməsində əməliyyatların planlaşdırılması, ehtiyatların (resursların) optimallaşdırılması və real vaxtda müvafiq məlumatların əldə edilməsi ilə əlaqəli üç əsas sahə üzrə analitika tələb olunur. Vasitələr olaraq yer əsaslı sensorlar, tələblərin idarə edilməsi, simulyasiyalar, predikativ və multimodal analitiklərdən istifadə etmək təklif olunur. Strategiyaya görə, Sinqapurda rəqəmsal nəqliyyat sisteminin əsasını pilotsuz qatarlar, robot yükləyicilər, yük avtomobillərinin muxtar konvoyları, muxtar taksilər, qısa müddətli icarə avtomobilləri və velosipedlər, fərdi hərəkətilik cihazları, muxtar avtobuslar təşkil edəcəkdir. “Ağıllı Mobilik” layihəsində iddia olunan problemlər arasında təhlükəsizlik problemi, anonimləşdirmə və yenidən identifikasiya, istifadə və birləşdirmə də vardır [1].

Fransada nəqliyyat sahəsinin inkişafı strategiyası çərçivəsində, gələcəkdə investisiya proqramları olan nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı (Nİİ) planları təqdim olunur. Qeyd edək ki, bunlar yeni konstruksiyalı Airbus Group təyyarələrinə (geri qaytarıla bilən avanslar şəklində) əhəmiyyətli maliyyə yatırımlarını təmin edir. Nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı proqramlarına elmi-tədqiqat layihələrinə dəstək daxildir. Xüsusilə, kosmik sektorda investisiya proqramları yeni nəsil yayıcıların və yeni telekommunikasiya peyklərinin inkişafı ilə əlaqədar tədqiqatların maliyyələşdirilməsinə öz töhfəsini vermişdir.

"Gələcəyin nəqliyyat vasitəsi" proqramı, müvafiq sahələrin texnoloji quruluşu, xüsusən yeni mexanizmlərin (istilik, hibrid və ya elektrik) istehsalı, habelə çəkinin azaldılması və muxtar nəqliyyat vasitələrinin inkişafı ilə yol, dəniz və dəmir yolu nəqliyyatını səfərbər etdi.

Bu proqramla yanaşı "Gələcəyin avtomobili" Nİİ kontekstində, avtomobillər üçün elektrik təchizatı (doldurma) sisteminin yaradılmasına və Fransada gəmi bərə donanmasının modernləşdirilməsinə əhəmiyyətli maliyyə töhfəsi verdi. Bu proqrama əlavə olaraq avtomobil, dəmir yolu və dəniz nəqliyyat növləri ağılabatan hərəkətilik və logistika konsepsiyasının reallaşdırılması çərçivəsində aşağıdakılara nail olmaq lazımdır:

- birgə tədqiqat vasitələrinə və sınaqlara (testləşdirməyə) yardım etmək;
- birgə inkişaf layihələrinə şərait yaratmaq və onları dəstəkləmək;
- tədqiqat təşkilatları vasitəsilə elmi tədqiqat işlərinin dəstəklənməsi;

- "Gələcəyin Zavodu" istiqamətində sənaye istehsalının modernləşdirilməsi proqramının bir hissəsi olaraq istehsal prosesi ilə əlaqədar köməkçi vasitələr.

Fransada nəqliyyat sisteminin rəqəmsal texnologiyalar əsasında inkişafı yollarına qısa bir nəzər salmaqla qeyd etmək lazımdır ki, bu sektorlar üçün texnoloji yol xəritələri “Yeni Sənaye” , “Ekoloji Bolluq” və “Sabahın Nəqliyyatı” proqramının bir hissəsidir[2]. Proqram elmi-tədqiqat layihələrinə yardım göstərir və aşağıdakıları əhatə edir:

- artan texniki tələblər, o cümlədən ağıllı nəqliyyat vasitələri (muxtar və qoşulan) daxil olmaqla nəqliyyat vasitələrinin istehsalında əsas oyunçuların (iri avtomobil istehsalçıları və tədarükçüləri, gəmi inşa edənlər və dəmiryolu işçiləri) tədqiqat və proqramların hazırlanması sahəsində işlərin davam etdirilməsi;

- innovasiyalar üçün məqsədli dəstəyin davam etdirilməsi;

- nəqliyyat vasitələrinin sınaqdan keçirilməsi və muxtar nəqliyyat vasitələri üçün infrastrukturun yaradılması və optimal yerləşdirilməsinə davamlı dəstək.

Avstraliya nəqliyyat sisteminin inkişafına dair strateji planlar nəqliyyat sektorundakı texnoloji yeniliklərin nəqliyyatın səmərəliliyinin, məhsuldarlığının və təhlükəsizliyinin artırılmasına və ətraf mühitə mənfi təsirinin azaldılmasına kömək edəcəyini göstərir. Böyük miqdarda məlumat əldə

etmək imkanlarının genişlənməsi, dövlətin və özəl sektorun iqtisadiyyatının birgə işi üçün daha dəqiq təhlil nəticələrinin əldə edilməsinə imkan verir.

Məsələn, yol kameraları və sensorlar tıxacları və yol işlərini aşkar etmək, sürücülərə xəbərdarlıq göndərmək və marşrutları yenidən qurmaqla infrastrukturun səmərəli idarə edilməsinə təmin edir. Bu, nəqliyyat vasitələrinin marşrutda hərəkət müddətini azaltmağa kömək edir, sərf (istehlak) olunan yanacaq və enerjinin miqdarını azaldır və eyni zamanda mövcud infraqurudundan daha səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Belə ki, Rio Tinto pilotsuz yük avtomobilləri ilə dünyanın əksər ölkələrində artıq 100 milyon tonlarla yük daşımaları yerinə yetirilir [3].

İngiltərədə nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı strategiyasının əsas vəzifələrindən biri səmərəli nəqliyyat vasitələrinin Wi-Fi əhatə dairəsini artırmaqdır. 2018-ci ildə demək olar ki, bütün səmərəli nəqliyyat vasitələrinin (təxminən 90) Wi-Fi-a çıxış əldə etmişdir. Bununla yanaşı, magistral yollarda mobil rabitənin əhəmiyyətli bir əhatə dairəsi və mövcud operatorlar tərəfindən 97% səs təminatı mövcuddur. Buna baxmayaraq, gələcəkdə əlaqənin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq lazımdır ki, istehlakçılar yoldakı problemlər barədə tez bir zamanda məlumat ala bilsinlər. Eyni zamanda nəqliyyat vasitələri, ağıllı magistrallar kimi yeni texnologiyaların düzgün işləməsi üçün informasiya əldə etmək imkanına malik olmalıdırlar [4].

ABŞ - da 2017-ci ildə nəqliyyat sektorunun 2018 - 2022-ci illər üçün inkişafına dair strateji planın müzakirə edilərək qəbul edilmişdir. Burada əsasən dörd komponent ön plana çəkilir: təhlükəsizlik, infrastruktur, innovasiya və idarəetmə.

Təhlükəsizlik, insan amili nəzərə alınmaqla dövlət-özəl tərəfdaşlığının səmərəliliyini artırmaq, qərar qəbulu idarəetmə üçün məlumat təhlilini yaxşılaşdırmaq, avtomatlaşdırmanı təmin etmək və fəaliyyətə əsaslanan tənzimləməni inkişaf etdirmək deməkdir.

ABŞ - da infrastruktur, işçilər və sahibkarlar üçün iqtisadi artım, məhsuldarlıq və rəqabət qabiliyyətini stimullaşdırmaqla yanaşı, hərəkətilik və əlçatanlıq tələb edir. Yuxarıdakı postulatları həyata keçirmək üçün texniki yardım göstərilməsi və lazımi tədqiqatların aparılması planlaşdırılır.

Nəticələr əsas layihələrin həyata keçirilməsini sürətləndirməyə, çatdırılma müddətini, daşımaların maya dəyərini azaltmağa və mövcud obyektlərin işini optimallaşdırmağa kömək edəcəkdir. Bu proseslərin səmərəliliyini artırmaq üçün maliyyələşdirmənin və layihələrin həyata keçirilməsinin innovativ formalarından, habelə dövlət-özəl tərəfdaşlığının təşviqindən istifadə ediləcəkdir.

ABŞ-ın nəqliyyat sənayesinin inkişafına dair strateji planındakı yenilik sahəsində nəqliyyat sisteminin təhlükəsizliyini və səmərəliliyini artıran innovativ təcrübə və texnologiyaların işlənilməsinə və tətbiq edilməsinə yönəldilmişdir. İnvestisiya qoyuluşunun əsas sahəsi ən son nəqliyyat texnologiyalarının tətbiqini sürətləndirmək üçün tədqiqatlar aparmaqdır.

İdarəetmə tənzimləmə müddətini azaltmaq və səmərəliliyi artırmaq deməkdir. Bu, qaydaların sadələşdirilməsini və ABŞ-da Nəqliyyat Departamentinin təşkilatı səmərəliliyini artırmağını nəzərdə tutur [5].

Beləliklə, inkişaf etmiş xarici ölkələrdə strateji planlar səviyyəsində, rəqəmsal iqtisadiyyata keçid şəraitində nəqliyyat sektorunun inkişafına kifayət qədər diqqət yetirilir. Hesab edirik ki, beynəlxalq təcrübəni diqqətlə öyrənmək və ən yaxşı təcrübələrdən Azərbaycanın nəqliyyat sistemində istifadə etmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal logistikanın inkişafı problemləri və onun prioritet istiqamətləri "Azərbaycanda logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi"ndə nəzərdə tutulmuşdur.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın nəqliyyat sistemi üçün yeni tələbləri fərdi, paylanmış (coğrafi xüsusiyyətlərinə görə) istehlakın gücləndirilməsində ifadə olunur. Yeni reallıqlara cavab vermək üçün logistika rəqəmsal və nəticədə proqnozlaşdırılan olmalıdır.

Həmçinin rəqəmsal logistikanın digər sahələrlə birlikdə eyni vaxtda inkişafı tələb olunur. Rəqəmsal logistikanın sürətli inkişafı üçün sürücü qrupuna elektron ticarət daxildir. Son illərdə onun həcmi yalnız Azərbaycanda deyil, bütün dünyada çox sürətlə artır. Bu işə nəqliyyat infrastrukturunun qarşısına ən qısa müddətdə həll tələb olunan yeni vəzifələr qoyur.

Birinci vəzifə yüklərin (əmtələrin) hərəkət sürətinin xeyli artması ilə əlaqədardır. İstehlakçı çatdırma müddəti (eyni gündə və ya ertəsi gün) ilə əlaqəli müsbət bir istifadəçi təcrübəsi əldə edir

və uzun gözləmə müddəti ilə razılaşmır. Eyni zamanda, çatdırmanın yüksək qiyməti qəbul edilməzdir, çünki bu, rəqabətdə məğlubiyət amili kimi çıxış edir.

İkinci vəzifə. Elektron ticarətdə qurumlar və ölkələr arasındakı sərhədlər silinir. İnternetdə bir çox mal və xidmətlər bir kliklə bütün dünyaya təqdim olunur. Azərbaycanda Elektron ticarətin inkişafı üzrə Milli Strategiyada rəqəmsal logistika əsas rollardan biri olaraq təyin edilmişdir. Aydın ki, transsərhəd elektron ticarətin genişlənməsi davam edəcək və sürətli, ucuz, proqnozlaşdırıla bilən logistika həlledici əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

İnfrastrukturun yeni tələblərə cavab verməsi üçün elektron ticarət nümunəsində, rəqəmsal transformasiya çərçivəsində rəqəmsal logistikanın inkişafını digər sahələrin inkişafı ilə sinkronlaşdırmasının lazım olduğu aydın görünür.

Hesab edirik ki, uyğunlaşdırılmış sistemlər İT dəstəyi və əmtələrin hərəkəti üçün istehsal, ticarət və iqtisadi proseslər, "dəyər zəncirlərində" maddi axınlar rəqəmsal logistika üçün əsas ola bilər [6].

Rəqəmsal logistikanın tətbiqi məsələləri üfüqi istehsal və müəssisələr arasında ticarət və iqtisadi əlaqələrin səmərəli modelləşdirilməsinə əsaslanan işgüzar tərəfdaşlıq sxemlərinin formalaşdırılması üçün məlumatların və İT tətbiqlərinin axtarışı ilə əlaqəli vaxt, əmək, maliyyə itkilərinin azaldılmasını əhatə edir [6].

Bununla yanaşı hesab edirik ki, Azərbaycanda biznes proseslərini idarə etmək, səmərəli biznes mühiti yaratmaq üçün şəraitə adekvat (uyğun) İT sistemlərini yaratmaq və istifadə etmək lazımdır. Eyni zamanda vahid nəqliyyat, logistika və ticarət infrastrukturuna əsaslanan İT texnologiyalarının tətbiqi vasitəsilə, biznes proseslərinin şəbəkə qarşılıqlı əlaqəsini və "müşətilər üçün dəyər zəncirlərinin" yaradılması təmin edilməlidir. [6].

Beləliklə, logistika infrastrukturunu idarə etmək üçün nəqliyyat proseslərinin proqnozlaşdırılması üçün vahid situasiya mərkəzinin yaradılması zəruridir. Bu da nəqliyyat axınının sürətini və riskləri yeni səviyyəyə neyron şəbəkələri (və gələcəkdə süni intellekt) vasitəsilə idarə etməyə imkan verəcəkdir. İdarəetmə mərkəzi qeyri-standart vəziyyətləri proqnozlaşdırma bilər, onların erkən müəyyənləşdirilməsinə və arzuolunmaz nəticələrin qarşısının alınmasına imkan verəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 26 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə 2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə dövlət proqramı təsdiq edilmişdir [7]. Bu proqram bütün iqtisadiyyatı və ticarət, maliyyə və nəqliyyat sektoru kimi mühüm komponentləri əhatə edir. Proqramda nəzərdə tutulan bütün tədbirlər sistemli şəkildə tam həyata keçirilməlidir. Eyni zamanda nəqliyyat istənilən iqtisadi sistemin ayrılmaz elementidir. Onun səmərəliliyi maddi istehsalın digər sahələri tərəfindən yaradılan məhsulların istehsal yerindən istehlak yerlərinə qədər hərəkət etməsi ilə əlaqədardır. Bu da istehsal prosesi xaricində nəqliyyat məhsullarının (xidmətinin) mövcudluğunu istisna edir. Nəqliyyat məhsulunun (xidmətinin) istehsalı, satışı və istehlakı birləşdirilmişdir. Nəqliyyat sisteminin optimallaşdırılması rəqəmsal iqtisadiyyatda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada logistika haqlı olaraq liderlik edir. Hal - hazırda Azərbaycanda bazar iştirakçılarının ehtiyaclarını tam ödəyən rəqəmsal iqtisadiyyata əsaslanan inkişaf etmiş nəqliyyat şəbəkələri yaratmaq üçün geniş imkanlar vardır.

Ədəbiyyat

1. Howe-Teo R. Singapore's Smart Mobility 2030: Big Data and Car-Lite Society. (müraciyyət tarixi 08.04.2020).
2. Présentation du 3e Programme d'investissements d'avenir. (müraciyyət tarixi 08.04.2020).
3. Digital Australia: State of the Nation The 2017 edition. (müraciyyət tarixi 09.04.2020).
4. Transport Investment. Moving Britain Ahead. Presented to Parliament by the Secretary of State for Transport by Command of Her Majesty. (müraciyyət tarixi 10.04.2020).
5. U.S. Department of Transportation. Strategic Plan for FY 2018-2022. Draft for Public Comment, October 19, 2017. (müraciyyət tarixi 11.04.2020).

6. Бубнова Г. В., Левин Б. А. Цифровая логистика - инновационный механизм развития и эффективного функционирования транспортно-логистических систем и комплексов. Int. J. Open Inf. Technol. 2017.
7. 2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə dövlət proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 26 sentyabr tarixli Sərəncamı.

РЕЗЮМЕ

В статье подробно объясняются различные аспекты цифровой экономики. Влияние цифровой экономики на развитие транспортной системы Азербайджана изучается. В статье сравнительно изучены процессы оцифровки транспортного сектора развитых стран и Азербайджана. Выявлены новые требования к транспортной системе цифровой экономики. В контексте перехода к цифровой экономике выявляются приоритетные области развития транспортного сектора. Необходимость одновременного развития цифровой логистики наряду с другими областями и создания единого центра управления транспортными процессами экономически оправдана.

Ключевые слова: *цифровая экономика, беспилотный транспорт, инновации, прогнозирование, логистика, управление, эффективность.*

SUMMARY

The article explains in detail various aspects of the digital economy. The impact of the digital economy on the development of Azerbaijan's transport system is being studied. The article comparatively studies the processes of digitization of the transport sector of developed countries and Azerbaijan. New requirements for the transport system of the digital economy are revealed. In the context of the transition to a digital economy, priority areas for the development of the transport sector are being identified. The need for the simultaneous development of digital logistics, along with other areas, and the creation of a single management center for transport processes is economically justified.

Keywords: *digital economy, unmanned transport, innovation, forecasting, logistics, management, efficiency.*

İNGİLİS DİLİNDƏ “ZADƏGANLIQ” KONSEPTİNƏ DAXİL OLAN LEKSİK VAHİDLƏRİN VOKATİVLİK MÖVQEYİNDƏKİ SEMANTİK ÖZƏLLİKLƏRİNİN LİNGVOKULTUROLOJİ VƏ LİNGVOPRAQMATİK ƏSASLANDIRMASINA DAİR

Rəhimli Aynurə

Bakı Avrasiya Universiteti
aynura.rahimova@gmail.com

“Zadəganlıq” konseptinə daxil olan xüsusi qrup sözlər və ifadələr də mövcuddur ki, onlar özlərinin semantik tutumunu, daha dəqiq desək, lingvopraqmatik yükünü bilavasitə kommunikasiya prosesində “ortaya qoyur”, ifadə edir. Haqqında bəhs edəcəyimiz xüsusi qrup “aristokratizmlər” (yəni, “Zadəganlıq” konsepti vahidləri) – adçıkilən konseptə aid edilə bilən vokativlər qrupunu təşkil edir. Məlumdur ki, “vokativlər özü ilə özünəməxsus nitq aktı nümunəsini təəcəssüm etdirir. Bu elə bir nitq aktı nümunəsidir ki, funksional olaraq müstəqil fəaliyyət göstərməklə yanaşı, həm də poli-illokutiv ifadə tərkibində də mövcudluq tapa bilər” [5]. Xatırladaq ki, illokutiv akt, C.Ostinin məlum nitq aktları nəzəriyyəsinə əsasən, “müəyyən məramla gerçəkləşdirilən nitq aktını təzahür etdirir” [1; 6]. Deməli, vokativlər poli-illokutiv ifadə vahidi olmaqla, multi-intensionallığı ilə, yəni çoxməramlılığı ilə seçilir. Belə ki, vokativlər həm müraciət funksiyası ilə, həm müraciət obyektinə münasibətin ifadəsi funksiyası ilə, həm də bəzi hallarda situsiyaya və ya obyektə nəzərən emotivlik konnotasiyasının inikası funksiyası ilə yüklənə bilərlər. Birinci halda fatik funksiyanın, ikinci halda kvalitatif funksiyanın, üçüncü halda isə emotiv funksiyanın icrasında söhbət gedə bilər. Xatırladaq ki, fatik funksiya – kommunikativ aktın iştirakçıları arasında münasibətin gerçəkləşdirilməsinə, yəni başlanılmasına xidmət edir, həm də onun davam etdirilməsinin təminatına istiqamətlənir” [6]. Bəzi hallarda fatik funksiyanın həm kvalitatif funksiya ilə, həm də eləcə də emotiv funksiya ilə kəsişməsindən xüsusi növ vokativlər törəyir ki, bunlar da ilk növbədə qarşı tərəfə əlahiddə (mənfi və ya müsbət xarakterli) münasibətin ifadəsinə xidmət edir. Antroponimlərə yer verilmədən gerçəkləşdirilə bilən bu növ fatik funksiya reallaşdırılmasında V.İ.Suprunun qeyd etdiyi kimi, *müvafiq appleyativlərin şəxs əvəzliləri ilə birgə istifadəsi halları da mümkün olur.* (kursiv bizimdir. – A.R.) Məsələn, *mənim əzizim, mənim həyatım* və s. bu tipli [4 ; 5]. Bəzi məqamlarda bu növ vokativlər sırasında “Zadəganlıq” konsepti vahidlərinə də müraciətə edilə bilər. Məsələn, **princess, queen (my princess, my queen)** və s. bu kimi aristokratizm terminlərinin vokativ mövqeyində işlənməsi zamanı sadalanan hər üç funksiyanın – həm müraciət intesiyasının, həm münasibət intesiyasının, həm də emosional qiymətləndirmənin ifadəsi intesiyasının gerçəkləşdirildiyini görə bilərik. Funksiyaların kontominasiyasından törəyən **my princess, my queen** və s. bu kimi laudativ (tərif) xarakterli vokativlərin yaranma səbəb və şəraiti, habelə işlənmə mövqeləri onları digər qrup vokativlərdən fərqləndiyini deməyə əsas verir. Belə ki, zadəganlıq terminlərinin cəlb olunması ilə yaranan vokativlər bilavasitə laudativ mahiyyət kəsb etməklə, qeyri-simmetrik münasibətləri səciyələndirir, yəni adresatın (emosional, sosial və s. planlı) statusluluğunun, resursluluğunun qabardılmasına xidmət edir. Məsələn, irəlidə izləyəcəyimiz nümunədə antroponimi (Connie) əvəzləyən və ingilis lingvokulturoloji mühitində ailə-məişət mahiyyətli və ümumiyyətlə gender xarakterli “ənənəvi” vokativin istifadəsini görürük: **Dear Darling**. Bununla yanaşı, biz mətn boyu dəfələrlə təkrarlanan və zadəganlıq termininin məcazi anlam kəsb etməsilə yaranan princess vokativinin də eyni mövqedə işləliyini müşahidə edirik. *Dear Darling, I thought of you all day, princess. ... You know you are going to be crushed with affection from me when I get home, don't you princess?.. I am only your's, princess* [8 ; 193]. Göründüyü kimi, bu romantik diskursda **princess** vokativi bilavasitə “əzizləyici müraciət” forması rolunda çıxış edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, N.A.Trofimova bir çox hallarda dünya dillərində əzizləyici vokativlərin aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər: 1) Faunonim – sözlər (məsələn: *ceyranım* – A.R.); 2) somatizmlərə istinad edən sözlər (məsələn: *ürəyim, canım* və s. kimi – A.R.); 3) şirniyyat adları - əzizləyiciləri (*şəkərim, noğulum* kimi – A.R.); 4) mifoloji obrazlara, nağıl qəhrəmanlarına və habelə dini kitablarda xatırlanan şəxslərin adlarına istinad edən əzizləyici vokativlər (məsələn: *mələyim* kimi – A.R.); 5) floristik əzizləyici vokativlər (məsələn, *gülüm,*

çiçəyim və s. kimi – A.R.); 6) səma cisimlərinin adına istinad edən vokativlər (*günəşim, ayım* və s. kimi – A.R.); 7) qiymətli daşların və ya metalların adlarına istinad edənlər (*incim, mirvarim* – A.R.); 8) toxunuşu xoşagəlimli olan əşya adlarına əsaslanan vokativlər [5 ; 95-103]. Qeyd edək ki, bu sıraya aid edilməyən aristokratizm terminləri heç şübhəsiz ki, əzizləyici vokativlərin tamhüquqlu ayrıca qrupunu təşkil edirlər. Araşdırdığımız nümunələr buna heç bir şübhə yeri qoymur : *I want to remain in your presence, my queen because, in your presence, all my worries seem to disappear. ...I love you, my Queen.* [18] ; *No, my princess, while I feel all the kindness of your offers, I can not accept them.... Farewell, my princess; they have taken from me every thing except my heart, which will always remain constant in its love for you.* [16; 318] ; **My queen, my Empress. Rule my heart according to your wish. All the beautiful wishes I blew in the sky came true when we met.** [18]. Nümunələrdən də aydın şəkildə görüldüyü kimi, müasir ingilis dilində zadəganlıq terminləri əzizləyici vokativ funksiyasında çoxdan qəlibləşmiş və yüksək işlənmə tezliyi qazanmışlar. Əgər nəzərə alsaq ki, **termin > vokativ** keçidinin əsasını terminin məcazlaşması təşkil edir, bu zaman həmin məcazlaşmanın səbəb və şəraitinə və formalaşma tarixinə nəzər salmaq zərurəti yaranır. Belə ki, konkret olaraq, **princess** “şahzadə” zadəganlıq terminin təmsalında deyə bilərik ki, etimoloji lüğətlərdə **princess** “şahzadə” sözünün orta latın dilində fransız dilinə keçid etdiyi və bu dilin vasitəçiliyi ilə XIV əsrdə ingilis dilinə, məhz, zadəganlıq termini statusunda daxil olduğu qeyd edilir. Yalnız XV əsrin əvvəllərindən etibarən bu ifadənin sevgiliyə xitabən məcazi anlamda istifadə olunması faktları qeyd edilməyə başlamışdır. **Princess** “şahzadə” sözünün adi danışıq dilində qadına, qıza müraciətdə istifadə olunması ilə bağlı ilk yazılı fakt isə yalnız və yalnız 1923-cü ilə təsadüf edir ki, [10] bu da **termin > vokativ** keçidinin nisbətən yeni dövr məhsulu olması haqqında danışmağa əsas yaradır. Danışıq dilində **princess** “şahzadə” zadəganlıq terminin ifadə etdiyi məcazi anlamın semantik “sərhədlərinə” gəlincə, bu mənə çalarlığı “xoşagəlimli, simpatiya doğuran, şirin olmaqla bərabər, özünə hörmət qoymağı bacaran, özgüvəni yüksək olan gənc xanımın səciyyələndirir. Bu xüsusiyyətləri ilə çoxlarında heyranlıq oyatsa da, “şahzadə” kimi səciyyələndirilən gənc xanım sıradan birinin “əldə edə biləcəyi” biri deyil və o, ilk növbədə kübarlığı ilə seçilir [11]. Görüldüyü kimi, burada da implisit olaraq, “şahzadə” qızın “seçkinliyi”, adi “ölümlü” olan, sıradan şəxslər üçün əlçatmaz xülya kimi dəyərləndirilə bilər bir obrazı əks etdirir. Aşağıda təqdim olunan mətn parçası ingilisdilli linqvokulturoloji mühitdə **princess** “şahzadə” zadəganlıq terminin məcazi anlamının bir mənə spektrinin ifadəsini, daha dəqiq desək, açıqlanmasını müşahidə etmiş oluruq:

...Cause a princess doesn't cry

A princess doesn't cry

Over monsters in the night

Don't waste our precious time

On boys with pretty eyes

A princess doesn't cry.

...But God made me rough

Girls, so heavy the crown

They carry it tall

But it's weighing me down [13].

Göründüyü kimi, “şahzadə” olaraq səciyyələndirilən gənc xanım və qızın mütləq şəkildə digər insanların fəvqündə durması gözlənilir və ən azından, adresant (öz sevgisinnin şərtləndirdiyi öngörüşlə) qarşı tərəfi (adresatı) bu mövqedə görməklə bağlı illyuziya yaşayır. *I'll take my Princess to the kitchen... "Can't trust you until after we're married, my Princess"* [14]. Nümunədən də aydın şəkildə görüldüyü kimi, hətta mətbəx fiziki kontekstində də adresat **princess** “şahzadə” olaraq dəyərləndirilə bilər.

Emotiv vokativlərin tərif və salamlamalar kontekstində istifadəsini araşdırmış V.V.Leontyev bu kontekstdə **Queen** “Kraliça” zadəganlıq terminin işlənmə mövqelərinə də diqqət etmişdir. Belə ki, dilçi "*Hello, Queen of my Heart", I said, taking a cup of tea. "It's always nice to see you. Every day you look more beautiful"* – nümunəsinin təmsalında kişi-adresantın öz etiket mahiyyətli tərifinin ifadəsində **queen** sözünün istifadəsinə diqqət çəkmişdir. [2 ; 134]. Onu da qeyd edək ki, dilçinin təqdim etdiyi nümunədə birbaşa olaraq, yəni eksplisit şəkildə ikiqat metaforikləşməni izləmiş

oluruq. Belə ki, “Qəlbimin kraliçası”, “könlümün sultanı” kimi tərcümə edə biləcəyimiz *Queen of my Heart* ifadəsində həm zadəganlıq terminin öz ilkin mənasından uzaqlaşaraq məcazlaşdığını, həm də kraliça anlayışının reallaşma mövqeyi ilə bağlı (Heart “ürək, könül”) somatizm metaforikləşməsinə təsbit edə bilirik. Bilavasitə **Queen** zadəganlıq terminin romantik diskurs çərçivəsində məcazlaşması əsasında vokativ kimi işlənməsi halları müasir ingilis dilinin bütün variantları üçün yetərincə xarakterikdir.

...*Memories made and shared*

With you the one I love

My friend, my lover, my queen

'Til the end (Moses TuTesiğensi) [15]; **My Queen**, *I'm contented having you in my life forever*. [18]; *“Thank you, my Queen.” Kirasami bowed politely to Lilith, making her laugh*. [9].

Onu da qeyd edək ki, əgər **my princess** vokativi polifunksional olub həm gender münasibətləri zəminində (kişinin qadına laudativ xitabı kimi), həm də azyaşlı gənc xanıma/qıza valideynləri, böyük yaşda olan ailə yaxınları və s. şəxslər tərəfindən ünvanlanan müraciət kimi istifadə edilirsə (məsələn: *“My Granddaughter My Princess” Disney's Cinderella Picture Frame* [17]), **queen** terminin məcazlaşma potensialı daha konkretliyi ilə seçilir. Belə ki, daha öncə təqdim olunan nümunələrdən də aydın şəkildə göründüyü kimi, bu terminin vokativləşməsi zamanı onun adresatı birmənalı şəkildə romantik hisslər bəslənilən xanım olur.

Queen və **princess** zadəganlıq terminlərinin məcazlaşma potensialındakı fərqliliklərdən söz düşmüşkən onu deyərək bilirik ki, bəzi kontekstlər **princess** terminin məcazlaşmasında *“subay xanım”* məna çalarının qabardılmasına ehtiyac duyulur. Belə ki, **princess** terminin ilkin anlamında monarxın qızı mənasının mövcudluğuna istinad edir.

(in Great Britain: a daughter or granddaughter (if the child of a son) of a king or queen. a woman considered to have the qualities or characteristics of a princess. [12]. Bundan fərqli olaraq, **queen** terminin semantik nüvəsində “ailəli olmaq” anlamı implisit əks edilir və ya dil daşıyıcıları tərəfindən ehtimal edilir. Xatırladaq ki, I Yelizaveta Britaniya tarixinə ilk ailəli olmayan kraliça kimi daxil olmuşdur. Bütün digər hallarda kraliça ailəli (və ya dul) qadın olaraq qəbul edilir. Bu məqamdakı fərqi aşağıdakı nümunədə izləyə bilirik: *Like most other dating shows, My Little Princess parades a handful of eligible men before a single woman*. [7].

Göründüyü kimi, “Zadəganlıq” konseptinə daxil olan terminlər özlərinin praqmatik anlamlı polifunksionallığı ilə seçilir ki, bu da ilk növbədə linqvokulturoloji şərtlənmə ilə bağlıdır.

Açar sözlər: “Zadəganlıq” konsepti, ingilis dili, vokativlər, linqvokulturologiya, linqvopraqmatika

Ədəbiyyat

1. Асеева В.В. Теория речевых актов: принципы и проблемы // Вестник Науки и Творчества, 2016, с.6-10, <https://cyberleninka.ru/article/n/teoriya-rechevyh-aktov-printsipy-i-problemy>
2. Леонтьев В. В. Compliments как компоненты формул приветствия и благодарности (на материале английского языка) // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 2: Языкознание. 2006. С. 132-137.
3. Леонтьева Л.Е. Функционально-семантическое описание вокативов в разноструктурных языках, диссер... канд.филол.наук., Чебоксары, 2011., 187 с. <https://www.dissercat.com/content/funksionalno-semanticheskoe-opisanie-vokativov-v-raznostrukturnyx-yazykakh>
4. Супрун В. И. Особенности использования вокативных единиц в современном русском языке // Электронный научно-образовательный журнал ВГПУ «Грани познания». №5(10). Декабрь 2010, 6 с., http://grani.vspu.ru/files/publics/240_st.pdf

5. Трофимова Н. А. Ласкательные вокативы: деривационный аспект // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина 2014, с.95-103
<https://cyberleninka.ru/article/n/laskatelnye-vokativy-derivatsionnyy-aspekt>
6. Фатическая функция // Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь. - 3-е издание, переработанное., М.: Флинта: Наука. 2003.
<https://perevodovedcheskiy.academic.ru/>
7. Heritage S. My Little Princess: the best dating show ever? // The Guardian, 20 Mar 2013
<https://www.theguardian.com/tv-and-radio/tvandradioblog/2013/mar/20/my-little-princess-best-dating-show-ever>
8. Krueger C. M. To Princess from Krug, 2002,
https://books.google.az/books?id=Nb03AgAAQBAJ&pg=PA193&lpg=PA193&dq=princess+love+you&source=bl&ots=hIgbBci4gL&sig=ACfU3U3SqT8LqDvOmgTEiFaeGw62HrIPgg&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwjVyJ_yk_7nAhUYSxUIHY0JBVEQ6AEwGXoECAgQAQ#v=onepage&q=princess%20love%20you&f=false
9. Miller J. The Dive: Birth of a Hero ;
https://books.google.az/books?id=7f1aDwAAQBAJ&pg=PT116&lpg=PT116&dq=I%20%80%99m+lucky+to+have+someone+as+pretty+as+you+are,+my+Queen&source=bl&ots=8yR49hVeDG&sig=ACfU3U3y0nBoS_o_xMbVy
10. Princess <https://www.etymonline.com/word/princess>
11. Princess <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=Princess>
12. Princess <https://www.dictionary.com/browse/princess>
13. "Princesses Don't Cry" <https://www.azlyrics.com/lyrics/aviva/princessesdontcry.html>
14. Stefan O.N. Sleep then my Princess: A thriller, 2015
https://books.google.az/books?id=FZekDwAAQBAJ&pg=PT150&lpg=PT150&dq=she+is+my+princess&source=bl&ots=0rHHEXu0q0&sig=ACfU3U3C_9ie1cUCYGGfCE0NIZHW CZGP
15. TuTesigensi M. Blessed. <http://www.lovepoemsandquotes.com/LovePoem135.html>
16. Yonge Ch.D. The Life of Marie Antoinette - Queen of France, 2006,
<https://books.google.az/books?id=hkLU3L1UyJkC&pg=PA318&lpg=PA318&dq=This+is+the+only+wish+that+I+allow+myself.+Farewell,+my+princess;+they+have+taken+from+me+every+thing+except+my+heart,+which+wi>
17. <http://4framedpictures.blogspot.com/2014/08/my-granddaughter-my-princess-disney.html>
18. <https://relishbay.com/my-queen-quotes/>

SUMMARY

On the linguocultural and linguo-pragmatic justification of the semantic "behavior" of lexical units in the position of vocativity, included in the concept of "nobility" in English

The article discusses specific groups of lexical units that are included in the concept of "nobility" in the English language. It is about vocatives that refer to the metaphorization of terms such as **princess** and queen. The author examines the forms of expression of affectionate vocatives and discovers that emotive vocatives expressed in terms of the nobility are not sufficiently studied. In the course of the study, it also becomes clear that some differences in the semantic core of the terms **princess** and **queen** manifest themselves in their use as laudative vocatives. Thus, it becomes clear that although the scope of use of the **princess** vocative is more extensive, the **queen** vocative is manifested mainly in the format of gender relations.

Keywords: *the concept of "nobility", English language, vocatives, linguoculturology, linguo-pragmatics*

О лингвокультурологическом и лингвопрагматическом обосновании семантического «поведения» лексических единиц в позиции вокативности, включенных в концепт «дворянства» в английском языке

В статье рассматриваются конкретные группы лексических единиц, которые включены в концепт «дворянство» в английском языке. Речь идет о вокативах, которые ссылаются на метафоризацию таких терминов как **princess** и **queen**. Автор рассматривает формы выражения ласкательных вокативов и обнаруживает, что эмотивные вокативы, выраженные в терминах дворянства, недостаточно исследованы. В ходе исследования также становится ясно, что некоторые различия в семантическом ядре терминов **princess** и **queen** проявляют себя в их использовании в качестве лаудативных вокативов. Таким образом становится ясно, что хотя сфера использования вокатива **princess** более обширна, вокатив **queen** в основном проявляется в формате гендерных отношений.

Ключевые слова: *концепт «дворянства», английский язык, вокативы, лингвокультурология, лингвопрагматика*

DİPLOMATİK TERMINLƏRİN AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNİN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ ROLU (TARİXİ ASPEKTDƏ VƏ MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ).

Rüstəmovə Cəmilə Rüşət qızı

Bakı Dövlət Universiteti

Rustemova-cemile@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalə, ölkəmizin sürətlə dünya dövlətləri ilə əlaqə yaratdığı bir dövrdə, birinci növbədə diplomatik terminlərin böyük rol oynadığı diqqətə çatdırılmışdır. Diplomantik terminlər həm tarixi aspektdə, həm də müasir mərhələdə araşdırılmışdır. Həmçinin, tarix etibarilə diplomatiya ənənələrimizin orta əsrlərə gedib çıxdığı faktları da məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *terminologiya, diplomatik terminlər, səfir, tarix.*

Ədəbi dillərin leksik-semantik sferalarında termin və termin birləşmələri spesifik əlamətlərə malikdir. Terminoloji leksika digər söz qruplarından fərqlənir və lüğət tərkibində ayrıca lay təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, bu və ya digər dilin inkişaf səviyyəsi, elmi üslubun formalaşma dərəcəsi, həm də terminologiya sisteminin genetik tərkibi və əhatəliliyi ilə ölçülür. Tədqiqatçıların fikrinə görə, mədəniyyətin bir hissəsi olan elm üç hissədən ibarətdir: elmin məzmununu təşkil edən faktlar, faktların oyatdığı təsəvvürlər və təsəvvürləri ifadə edən terminlər. Doğurdan da, elmin inkişafında dil təsadüfi inqredient rolunu oynamır, elmin mahiyyətinə struktur element kimi daxil olur. Elm nə qədər "elmdirsə", dil onun strukturunda daha çox iştirak edir və dilin elmə yolu, hər şeydən əvvəl, terminologiyadan keçir. Elmi nailiyyətlərin, qanunların, prinsiplərin formalaşmasında süni yaradılmış işarələr kimi terminologiya sistemi alət rolunu oynayır. İnkişaf etmiş dillərin mütəxəsisləri, dünyanın ciddi terminologiya mərkəzləri terminlərin dildəki xüsusi dəyərini nəzərə alaraq onun ayrıca bir dilçilik sahəsi olan "Ümumi terminologiya nəzəriyyəsi" tərəfindən öyrənilməsinə vacib sayırlar. Terminologiyanın ümumi nəzəriyyəsinin predmetinə universal səciyyə daşıyan bir sıra hadisələr daxildir:

- bəşəriyyətin topladığı bilikləri ifadə edən xüsusi sözlərin formalaşmasının və işlənməsinin tədqiqi;
- bu sözlərin hamısının xas olan ümumi xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi;
- yeni terminlərin yaranmasının optimal yollarının və onların sisteminin axtarılması;
- mövcud terminoloji sistemlərin təkmilləşdirilməsi;
- bir çox sahələr üçün ümumi olan universal faktların axtarılması;
- ayrı-ayrı tədqiqatçıların və məktəblərin iş təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi .

Çox maraqlıdır ki, dilpolomatiya terminologiyası nədənsə mövcud terminoloji sistemdən kənar qalan (Türkiyə türkcəsində və Azərbaycan dilində) problemlərdəndir [8]. Yəni bu problem nə Türkiyə türkcəsində, nə də Azərbaycan terminologiyasında tədqiqat mövzusu olmamışdır. Araşdırmalarımız göstərir ki, dirgər türk xalqlarının dillərində də bu mövzuda elmi-tədqiqat işləri gözə çarpmır.

Başqa sistemli dillərdə, məsələn, Rus dilçiliyində müəyyən dövrlər obyekt seçilməklə diplomatik terminologiyanın formalaşması problemləri monoqrafik araşdırma predmeti olmuşdur. Məsələn, 70-ci illərdə F. Sergeyev rus dilinin diplomatik terminologiyasını XI-XVII əsrlərə aid yazılı abidələr əsasında öyrənilmiş, doktorluq dissertasiyası yazılmışdır. Dissertasiyada diplomatik leksikanın tarixi inkişaf mərhələləri nəzərdə keçirilmişdir.

Bu dissertasiyadan əvvəl, tarixi istiqamətdə A.M.Sabeninin, A.Voloskovoyun [6] namizədlik işləri sözügedən terminologiyanın XVII və XVIII əsrlərin diplomatik münasibətlərini özündə əks etdirən leksikanın yaranmasını və funksionallığı problemlərinə həsr edilmişdir.

Qeyd edək ki, rus dilçiliyində diplomatik terminlər hüquq terminologiyasının tərkib hissəsi kimi öyənilmişdir.

Diplomatik sənədlərin dili istiqamətində də diplomatik terminlər tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həm Türkiyə Cümhuriyyətinin, həm də Azərbaycan diplomatiyasının inkişaf dövrləri olmuşdur. “Bir millət, iki dövlət” (H. Əliyev) zəngin tarix yaradıb. Bu ölkələrin dövlətçilik ənənələrinin kökləri tarixinin ən dərin qatların gedib çıxır.

İndi dünya dövlətləri birliyinin bərabər hüquqlu üzvü olan müstəqil Azərbayacan istiqlal tarixinin şanlı səhifələrini yazır. Keçmiş ənənələrimiz dirçəlir. Özümüzə qayıdırıq. Azərbaycanı da digər inkişaf etmiş dövlətlər kimi xarici ölkələrdə tanıyırlar. Dünya dövlətləri ilə bağlılığımız genişlənir və möhkəmlənir. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq bu tarixi-beynəlxalq münasibətlər və diplomatik əlaqələr tarixi yazmaq, ümumiləşdirmək lazım gəlir. Mühüm dövlət işlərinin həyata keçirilməsi üçün tarixi keçmişimizin hərtərəfli və dərinəndən araşdırılması, xalqlarımızın ümumdünya tarixi inkişaf proseslərindəki rolunu layiqincə aydınlaşdırılması, dünyanın digər regionları və xalqları ilə qarşılıqlı əlaqələrimizin, diplomatiya tariximizin tədqiq olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. [1, 66].

Ayrı-ayrı dövlətlərdə Azərbaycan dövlətləri dünya siyasətinin müəyyən olunmasında əsas rol oynamışlar. Məsələn, orta yüzilliklərdə Azərbaycan Asiya və Avropanın, demək olar ki, bütün dövlətləri ilə diplomatik əlaqələr yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Hələ XV yüzilliyin 60-70-ci illərində Təbrizdə - Uzun Həsən sarayında Qərb ölkələrinin ilk daimi səfirliyi fəaliyyətə başlamışdı. Görkəmli siyasi xadim Sara Xatun təkcə şərqdə deyil, həm də Avropa ölkələrində tanınan məşhur diplomat idi. Azərbaycan elçiləri uzaq Skandinaviya ölkələri, İngiltərə və Portuqaliyaya qədər hər yerdə öz dövlətini maraqlandıran beynəlxalq problemlər ətrafında danışıqlar aparmışdılar. Bir sözlə, bugünkü diplomatlarımızın üzərinə həmin zəngin irs davam etdirmək məsuliyyəti düşür. Keçmiş irsin layiqli varisi olmaq üçün, hər şeydən əvvəl, onu öyrənmək, keçilən yola nəzər salmaq, tarixi təcrübəni və ənənələri unutmamaq, onıardan faydalanmaq gərəkdir [1,6-7].

Azərbaycan diplomatiyası tarixi bir neçə dövrə bölündüyü kimi, onun terminalogiyasının təşəkkülü və formalaşması prosesi də həmin dövrlərə müvafiq şəkildə yaranmış və inkişaf etmişdir.

1-ci dövrü tarixçi-tədqiqatçılar “Ağqoyunlu və Səfəvilər dövründə Azərbaycan diplomatiyası” adlandırırlar. Bu dövrün diplomariya terminlərinə rus şərqşünası İ.P.Petruşevskinin fundamental elmi-tədqiqat işlərində rast gəlmək olur (məsələn, əmirlik, sülh bağlamaq, sülhə tərəfdar, Səfəvi-Osmanlı sülh danışıqları və s.).

Bu dövrün diplomatik terminologiyasını özündə əks etdirən mənbələrdən biri tanınmış səfəvişünas, tarixçi- alim O.Ə. Əfəndiyevin tədqiqatları olmuşdur. O, öz monoqrafiyasında diplomatik terminlərdən (elçi, hədələyici məktub, möhrdar, Səfəvi-Osmanlı ziddiyyətləri, Qızılbaş əmrləri və s.) də istifadə etmişdir [7,205].

Ağqoyunlu-Türkiyə-Venesiya diplomatik əlaqələrini əks etdirən terminlərə (məktub, səfərxanə, sülh danışıqları, təhlükəsizlik və s.) V.F.Minorskinin 1933-cü ildə Parisdə çap etdirdiyi kitabçasında rast gəlmək mümkündür [5].

2-ci dövr Azərbaycanın Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqələri dövrüdür. “XV əsrin ortalarından etibarən Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri həm də siyasi xarakter almağa başladı. Daha doğrusu, Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı yaxınlaşmada xarici siyasi amilin rolu artdı. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin hakimiyyəti illərində Qərb ölkələri ilə geniş diplomatik əlaqələr yarandı” [4]. Bu dövrün diplomatik terminlərinə Bursa sənədlərində (uzaqgörən dövlət başçısı, diplomat Sara xatun, gömrük, axça vəsaiti və s.), Trabzon abidələrində (hərbi əməliyyat, Yassıçəmən müqaviləsi, dostluq əlaqələri, Ağqoyunlu elçiləri və s.).

XV əsrin ikinci yarısında Ağqoyunlu dövlətinin Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələri başlanır. Bu əlaqəni əks etdirən terminologiya formalaşır: “Türk təhlükəsi, anti-Türkiyə bloku, antitürk koalisiya, papa elçisi, əlverişli strateji məntəqə “Səlib yürüşü” və s. Həmin dövrə aid sənədlərdən bəzi mətnlərə diqqət yetirək: “ Ağqoyunlu Uzun Həsənin 1464-cü ilin martında Venesiyaya göndərdiyi “səfirliyin” fəaliyyəti; “Danışıqları müvəffəqiyyətlə başla çatdıran Ağqoyunlu diplomatları”; Tərəflər bir-biri ilə razılaşdırmadan Türkiyə ilə sülh bağlamalı idilər (Nümunələr Y.Mahmudlunun “Azərbaycan diplomatiyası” kitabından verilmişdir).

Avropa ölkələri ilə əlaqələrin daha da genişlənməsi ərəfəsində Ağqoyunlu-Osmanlı müharibəsi (1472-1473) başlandı. Həmin şəraitin diplomatik leksikasında elçi, Azərbaycan

diplomati, sülh danışıqları, separat sülh danışıqları, diplomatik danışıqlar, məxfi danışıqlar, gizli danışıqlar, Ağqoyunlu diplomati və s. terminoloji ifadələrdən istifadə edilmişdir.

Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətini və diplomatik əlaqələrini tarixi aspektdə və müasir mərhələdə nəzərdən keçirərək belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, bu əlaqələr şərti olaraq 6 dövrü əhatə edir:

1. Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasəti və diplomatik əlaqələri (XV);
2. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin xarici siyasəti və diplomatik əlaqələri (XVI-XVII əsrin I rübü);
3. Azərbaycan xalqının xarici siyasəti və diplomatik əlaqələri (XVIII-XIX əsrin I rübü);
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti və diplomatik əlaqələri (1918-1920);
5. SSRİ tərkibindəki Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının xarici siyasəti və diplomatik əlaqələri (1920-1991);
6. Yenidən müstəqillik əldə edən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti və diplomatik əlaqələri (1991-ci ildən bu tərəfə).

Sonuncu müstəqillik tarixi-xronoloji başlanğıcı kimi götürülən 1991-ci il şərti xarakter daşıyır, əslində bu mərhələ 1993-cü ildən başlanır. Müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycan çox çətin vəziyyətə düşmüş, xarici siyasət istiqmətində də böyük problemlərlə üzləşmiş, demək olar ki, beynəlxalq aləmdən təcrid edilmiş vəziyyətə salınmışdı. Xalqın tələbi ilə 1993-cü ildə H.Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonar bu vəziyyət dəyişməyə başlamış, bu müdrik siyasətçinin diplomatiyası, uğurlu xarici siyasəti Azərbaycanı beynəlxalq təcriddən xilas etmişdir. Bu dövrdən etibarən ölkəmiz beynəlxalq aləmdə öz mövqelərini möhkəmlətməyə, ikitərəfli və çoxtərəfli formatlarda son dərəcə ağıllı, düşünülmüş, tarazlı, uğurlu xarici siyasət aparmağa başladı. Bu gün Azərbaycanın beynəlxalq aləmin çox dəyərli üzvünə çevrilməsi də məhz bu bəsirətli diplomatiyanın və uzaqgörən xarici siyasətin nəticəsidir.

Hal hazırda müstəqil Azərbaycan Respublikası 158 dövlətlə diplomatik əlaqələr, beynəlxalq münasibətlər qurmuşdur. Bu münasibətlər çərçivəsində aparılan yazışmalarda külli miqdarda termin və termin birləşmələrindən istifadə edilir.

Diplomatik termin və termin birləşmələrinə böyük əksəriyyətinə Azərbaycan Respublikasının prezidentinin fərman və sərəncamlarının dilində rast gəlirik. Belə fərman və sərəncamlar "Diplomatik xidmətlər haqqında", ayrı-ayrı dövlətlərdə fəvqaladə və səlahiyyətli səfirlərin təyin olunması haqqında, diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyətinin təşkili və s. haqqındadır. Bu mühüm dövlət sənədlərində də diplomatik nümayəndəlik, dostluq körpüsü, diplomatik münasibətlər, diplomatik korpus və s. bu kimi terminoloji vahidlərə rast gəlmək olur. [2;3].

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Termin və terminologiya. Bakı:2003, səh 66.
2. "Diplomatik xidmətlər haqqında", "Azərbaycan" qəzeti, 6 sentyabr 2001 ci il.
3. Həsənov H. Müasir Azərbaycan diplomatiyasının formalaşmasında və reallaşmasında H. Əliyevin rolu. "Azərbaycan" qəzeti, 1 iyun 1997.
4. Mahmudlu Y. Azərbaycan diplomatiyası / "Azərbaycan diplomatiyası" jurnalı, Bakı: 1996.
5. Minorsky V.F. La Perse an XV-e siesle entre la Turcie et Venice. Ragis, 1933.
6. Волосковой А. В. «Дипломатическая лексика начала XVIII в.», АКД, М., 1967, 19 с.
7. Эфендиев О. А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. Баку: 1981, 205 с.
8. Temel Türkçe Sözlük. Şemsettin Sami I, II, III ciltler. İstanbul: Tercuman Gazetesi Yayınları, 1985.

РЕЗЮМЕ

Роль дипломатических терминов во внешней политике азербайджанской государственности (исторический аспект и современный этап)

В статье было отмечено о важной роли именно дипломатических терминов в налаживании межгосударственных связей нашей страны.

Дипломатические термины исследованы в историческом аспекте, а также на современном этапе. Также, в статье указаны наличие фактов о существовании дипломатических традиций еще в средних веках, подчеркивается, что в то время, когда наша страна быстро налаживает

Ключевые слова: *терминология, дипломатические термины, посол, история.*

SUMMARY

The role of diplomatic terminology in foregin politics of Azerbaian (from the historical aspect and modern stage)

The paper stresses the significance of diplomatic terminology as the current era of Azerbaijani politics is increasingly focused on foreign relations. Research of such language in both historical and post-modern stages have been argued for with an emphasis of evidence of the country`s diplomatic tradition extending to middle ages.

Keywords: *terminology, diplomatic terminology, ambassador, history.*

**“EMOSIYA” KONSEPTİNİN LEKSİK-FRAZEOLÖJİ İNVENTARININ
FORMALAŞMASINDA ZOOMORFİZMLƏRİN ROLUNA DAİR (AZƏRBAYCAN,
İNGİLİS VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ ƏDƏBİYYAT MATERİALLARINA İSTİNADƏN)**

Rzayeva Samirə Murtuza qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Samirarza_79@mail.ru

Məqalədə Azərbaycan, ingilis və rus dillərində “Emosiya” konseptinin bəzi reallaşma aspektləri araşdırılır. Məlum olur ki, “Emosiya” konseptinin ayrı-ayrı mikrokonseptlərinin reallaşmasında zoomorfizmlər xüsusilə aktiv rol oynayır. Belə ki, dilin antroposentrik mahiyyəti insanın ətraf aləmi öz “lekal”ı üzrə dəyərlərləndirməsini mümkün etmişdir. Belə ki, insan özünə xas emosional özəllikləri heyvan obrazları timsalında metaforikləşdirə bilir ki, bu da semantik universalı kimi ortaya çıxır.

Açar sözlər: “Emosiya” konsepti, zoomorfizmlər, Azərbaycan, ingilis və rus dilləri, frazeologizmlər, metafora

Məlumdur ki, “Emosiya” konseptinin reallaşmasında zoomorfizmlər kifayət qədər yüksək iştirak payına malikdirlər. Zoomorfizmlərin emosiyaaların prezentasiyasındakı istifadə potensialını araşdırmış tədqiqatçılar aşağıdakı qruplar üzrə fərqləndirmə aparmışlar: a) insanın əqli keyfiyyətlərini səciyyələndirən emotiv zoomorfizmlər; b) insanın xarici görünüşünü səciyyələndirən emotiv zoomorfizmlər; c) insanın mənəvi və etik keyfiyyətlərini səciyyələndirən emotiv zoomorfizmlər; ç) insanın davranış özəlliklərinin səciyyələndirməsinə köklənən emotiv zoomorfizmlər [15 ; 58-67]. Bu bölgüdən çıxış edərək Azərbaycan, rus və ingilis dillərindəki emotiv zoomorfizmləri də analoji şəkildə sistemləşdirə və müvafiq zoomorfizmləri qruplar üzrə fərqləndirə bilərik: 1) insanın əqli keyfiyyətlərini səciyyələndirən emotiv zoomorfizmlər. Məsələn, rus dilində: **курица, овца** kimi zoomorfizmlər bilavasitə gender assimetriyasından doğan və qadına təkəbbürlü münasibəti əks etdirən konnotasiya ilə kodlanmış ifadələr kimi dəyərləndirilə bilər. Nümunələrə diqqət edək: Книга Ники Набоковой « *Как перестать быть овцой. Избавление от страданий. Шаг за шагом* ». Göründüyü kimi, **овца** “qoyun” zoomorfizmi “əzaba-əziyyətə məruz qalan, hüquqsuz-haqqsız qadın, özünə hörmət etməyən və hörmət qoydura bilməyən ağılsız qadın” anlamında emotiv konnotasiyalı metaforikləşmə kimi formalaşmışdır. Analoji mənəvi spektrini rus (**курица**), ingilis (**hen**) və fransız dillərində (**poule / poulette**) yer alan və “toyuq” zooniminin mənəvi spektrinin genişlənməsindən törəyən zoomorfizmlərin timsalında da izləmiş oluruq. Belə ki, bu dillərdə həmin zoonim kinayəli, rişxəndli zarafatların obyektini təşkil etdiyinə diqqət çəkən Y.M.Maklakova bu məqamı, həmin ornitonim qanadı olmasına rəğmən, uca bilməyən, digər quşlardan fərqli olaraq, yuva quramağı bacarmayan, sudan qorxan, ümumiyyətlə qorxaq olan, qaranlıqda görməyən quş növünün adı ilə bağlı olması ilə əlaqələndirir. Bu səbəbdən də həmin qrup zoomorfizmlərin araşdırıldığı dillərdə demək olar ki, istisnasız şəkildə mənfi anlam kəsb etdiyini açıqlayır. [12 ; 82-88]; 2) insanın xarici görünüşünü səciyyələndirən emotiv zoomorfizmlər. Bu qrup zoometaforizmlər vasitə ilə formaşan emotiv ifadələrin emosemiyası, yəni emotiv semantikasını implisit şəkildə ifadə edilir. Yəni danışan qiymətləndirdiyi obyektə qarşı ünvanlandığı mənfi və ya müsbət konnotasiyalı səciyyələndirməsində öz emosional ekspressiyasını ortaya qoyur. Məsələn: rus dilindəki **кобыла** “atın dişisi” zoonimi özünün zoometaforik mövqeyində “*eybəcər, kifir qadın*” anlamını ifadə edir (məs.: *Что ты нашёл в этой кобыле?* [11]). Azərbaycan dilində bu kimi emotiv konnotasiyalı zoometaforizmlərə “**maral**”, “**sona**” və s. bu kimi nümunələri aid etmək olar. Dilimizin izahlı lüğətində “**sona**” sözünün definisiyası belə açıqlanır: “**Sona: Əsil mənası ördək olub, gözəlliyinə görə aşıq şəirində gözəlin epitetlərindən biri kimi (çox vaxt yaşılbaş sona tərkibində) işlənir**” (kursiv bizimdir. – S.R.) [9]. **Maral** sözünün də emotiv ekspressiya əks etdirən müsbət konnotasiya daşıyıcılığı danılmazdır. Dilimizin izahlı lüğətində qeyd edilir ki, **maral** sözü “təşbehlərdə “gözəl” mənasında” istifadə edilir: *Övcusu olmuşam səntək maralın; Xəyalımdan çıxmaz hərgiz xəyalın.* (M.P.Vaqif). [7]. Qeyd

edək ki, bu zoomorfizmin istifadə dairəsi təşbehərlə məhdudlaşmır: maral zoomorfizminə eləcə də xalq mahnılarının mətnlərində, də dram-komediya əsərlərində və s. mətnlərdə təsadüf edilir:

Gözlərindən tanıram, sən Bakının maralısan,

Bakının maralısan, yar, səni mən çox sevirəm. (xalq mahnısı).

TELLİ: *Buy, elə bil ki, gədə dəli olubdur.*

VƏLİ: *Dəli nə üçün oluram, maralım?*

TELLİ: *Mən maral deyiləm.*

VƏLİ: *Belə, məndən ötrü maralsan* (Ü.Hacıbəyov “Arşın mal alan”).

Sonuncu nümunədə zoomorfizmin emotiv vokativ mövqeyində çıxış etdiyini görürük. Eləcə də sonuncu nümunədə görünür ki, bu qədildən metaforikləşmə gender münasibətləri zəminində mümkün olan emosional ekspressiyanın verbal ifadəsi olaraq meydana çıxır. Konkret mətn iqtibasında sevgidən “dəli olan” Vəlinin gözündə Telli birmənalı şəkildə qənişsiz gözəldir, yəni “maraldır”.

3) insanın mənəvi və etik keyfiyyətlərini səciyyələndirən emotiv zoomorfizmlər. Məsələn, Azərbaycan dilində **ilan** zoomorfizmi “xain” sözünün sinonimi olaraq [1; 188] qəbul edilir ki, bu da heç şübhəsiz ki, emotiv yüklənməyə malik səciyyələndirmə sayıla bilər. Belə ki, *xain* sözü “Emosiya” konseptinin “Nifrət” mikrokonseptinə aid semantik şəxələnmələr sırasında yer alır. Nümunələrə diqqət edək: *Ah üzü qızılgül, ürəyi ilan!* (U.Şekspir (tərcümə: Sabir Mustafa); *Sonda bu satqın xəyanətkarlara böyük dramaturq Mirzə İbrahimovun "Böyük dayaq" filmində deyilən sözü təkrarlamaq kifayətdir: "Sən nə zəhərli ilanmışsan, əə ?!"*.

Müqayisə üçün deyək ki, rus dilində də **ilan** sözü və eləcə də ilan növü olan “gürzə” zoonimi də mənfi konnotasiyalı emotiv zoomorfizm kimi müvafiq semantik mövqələrdə işlənir. M.Bulqakovun əsərində oxuyuruq: “— *Ах ты, гадюка! Какое же ты имеешь право...* (Булгаков М. О страстях и пороках). Maraqlıdır ki, “gürzə” anlamını ifadə edən гадюка sözü rus dilində və eləcə də digər гадить “pislik eləmək”, гадкий “ikrah doğurucu”, гадытысь “ikrah hiss etmək” [14; 114] sözlərinin, habelə ümumslavyan гадь “istənilən ikrah doğurucu məxluq” sözü ortaq mənşəlidir və rus dilinə təxminən XI əsrdə daxil olmuşdur. A.V.Semyonovun etimoloji araşdırmasında гадюка sözünün həm “gürzə” zooniminin mövqeyində, həm də “ikrah doğurucu, pis, neqativ münasibət doğuran” anlamlarında müasir rus dili ilə bərabər, ukrain, sloven, polyak, çex və s. dillərində istifadə edildiyi vurğulanır. [15]. Onu da qeyd edək ki, məşhur etimoloq-dilçi M. Fasmerin lüğətində də bu kökdən şəxələnmələrin həm “ikrah doğurmaq”, həm də “ikrah hissi bəsləmək” anlamlarını ifadə edə bildiyi qeyd olunur [17; 381]. Bu kontekstdə onu da qeyd etməyi vacib sayırıq ki, bəzi hallarda eyni kökdən şəxələnmə əsasında yaranan emotivlik izlənməyə bilər. Yəni, “Emosiya” konseptinə daxil olan bir qisim dil faktları fonetik tərkib cəhətdən üst-üstə düşməsinə baxmayaraq, etimoloji dublet mahiyyəti kəsb etməyə bilər. Belə ki, “etimoloji cəhətdən əlaqəli olmayan, amma səslənməsinə görə yaxın olan iki leksem leksik-semantik cəhətdən birləşə bildiyini və “bununla əlaqədar olaraq mənənin məcazlaşması, fiqurallığı illuziyası yarandığını, dildə möhkəmləndiyini” vurğulayan A.K.Hacıyeva yazır: “Beləliklə, digər məcazi mənələrdən semasioloji baxımdan fərqlənməyən yeni həmməna yaranır: müasir ingilis dilində “**cow**” (inək) sözü metaforik olaraq “**qorxaq**” mənəsini əldə edib, buradan da törəmə fel olan “**to cow**” - “**qorxutmaq**” yaranıb. Amma bu dəyişmə öz mənşəyini ilkin olaraq “**cu**” (qədim ingilis) - “**inək**” sözü ilə heç bir əlaqəsi olmayan, “**coart**” (norman-fransız.), “**cauda**” (latın.) sözlərindən götürən, tarixən “**coart**” - *qorxaq* (müasir ing. - *coward*) sözü ilə yalnız səslənməsinə görə oxşar olduğundan baş verib. Bu cür semantik inkişaf yolu “**lark**” - *torəğay* sözünün də müasir məcazi mənəsi üçün xarakterikdir. Bu sözün metaforik mənəsi - “*şən, qayğısız adam*” deməkdir. Buradan da “**to lark**” - “*şənlənmək, əylənmək*” feli yaranıb. [4 ; 7]. Zoomorfizmlər lüğətində yer alan həmin qrup faktlara daha təfəssilatlı şəkildə diqqət ayırıq: **cow** (n) - [inək] - qorxaq, cəsarətsiz adam; **cow** (v) - [inək] - qorxuzmaq; **cow-baby** - [inək - uşaq] - qorxacaq [4; 16]. Obyektivlik naminə onu da qeyd edək ki, bəzi etimoloji mənbələrdə **to cow** “*qorxutmaq, cəsarətini itirməyə vadar etmək*” feilinin ingilis dilində XVII əsrdə sabitləşdiyini vurğulamaqla yanaşı, bu feilin skandinav dillərindəki **cow** “*inək*” zoonimi ilə ortaq etimologiyaya malik olduğunu da istisna etmirlər. [2]. Həm **cow** “*inək / qorxaq*” zoonim/zoomorfizminin, həm də **to cow** “*qorxutmaq, cəsarətini itirməyə vadar et-mək*”

feilinin "Emosiya" konseptinə (konkret olaraq, "Qorxu" baza-mikrokonseptinə) daxil olduğunu nəzərə alaraq, onları nümunələr əsasında daha təfəssilatlı şəkildə izləyək: *We will not be cowed by these sick terrorists* (The Daily mail, 17 November 2014); *Religion of hatred: Why we should no longer be cowed by secular zealots*. (The Daily Mail, 10 Apr 2009); *Londoners will never be cowed by terrorism, 'he says*. (The Guardian, 23 March).

4) insanın davranış özəlliklərinin səciyyələndirməsinə köklənən emotiv zoomorfizmlər. Bu qrup zoomorfizmlər sırasında **hare** "dovşan" sözü ilə əlaqəli şəkildə meydana gələn **to hare** "təqib etmək" [4; 26], "təşvişə düşmək", "narahat etmək", "qorxutmaq", "qorxutmaqla nəyisə etməyə vadar etmək" [5] və s. geniş spektrli anlamları əks etdirən feili qeyd etmək olar. Mənbələrin qeyd etdiyinə görə, **to hare** feilitəxminən 1520-ci ildən etibarən, "təşvişə düşmək", "narahat etmək" semantik mövqeyində, 1650-ci ildən isə, əlavə olaraq, "qorxutmaq", "qorxutmaqla nəyisə etməyə vadar etmək" məna spektrində stabilləşmişdir [5]. Deməli **to hare** feili "Qorxu" mikrokonseptinə aid edilə bilər.

Davranış özəlliklərinə istinad edən zoometaforikləşmə faktları sırasında Azərbaycan dilindəki xoruzlanmaq, rus dilindəki петушиться feillərini qeyd etmək olar. Dilimizin izahlı lüğətində xoruzlanmaq feinin "kişilənmək, kəkalənmək, şaşələnmək; qızıışmaq, özündən çıxmaq" (kursiv bizimdir. – S.R.) [6]. Bu feil həm bədii diskursda, həm də media diskursunda yetərincə yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilir: - *Sən deyilənə qulaq as!* -Murtuzov arvadının üstünə **xoruzlandı**..(S.Rəhimov) ; *Bir axşam da Nuhbala kirayənişinlərin qarasına xoruzlandı və acıqlı-acıqlı Ağbacıdan soruşdu ki, bunlar nə vaxt rədd olub çıxıb gedəcəklər?* (Elçin). Aşağıdakı nümunələrdə izləyəcəyimiz kimi, media diskursunda **xoruzlanmaq** feilinin işlənmə mövqeyinə daha loyal və daha kreativ (yaradıcı) yanaşılır və bu zoometaforizm həm fərdə, həm də həтта bütöv bir quruma, dövlətə, sosial və ya etnik qrupa nəzərən istifadə olunur: *Soydaşımız "xoruzlanan" erməninin kürəyini yerə vurdu*. (Milli az.) ; *İngiltərədən çətin qələbə, Fransa "xoruzlandı"* (Stadium az.). Rus dilində петушиться (hərfən: "xoruzlanmaq") feili analoji məna kəsb etməklə *Занальчиво и обидчиво сердиться, впадать в смешную заносчивость, в задорный тон, вести себя петухом* (Толковый словарь Ушакова.) "Emosiya" konseptinə birbaşa aidlik nümayiş etdirir. Nümunələrə diqqət edək: *Неймар слишком много петушился: вел себя самоуверенно по отношению ко всей нашей команде, не только ко мне*. (Евроспорт,9 окт. 2016); *Марина Борисовна петушилась, а Гарусов спокойно возражал: — Инженером она работать не пойдет*. (Грекова И. Маленький Гарусов, 2013). Göründüyü kimi, bu zoomorfizmin özü də emotiv konnotasiyaya malikdir və "Emosiya" konseptinə daxil edilə bilər. Maraqlıdır ki, ingilis dilində təxminən analoji məna yükü ifadə edən və zoomorfizmlərə əsaslanaraq formalaşan ifadədə fərqli ornitonim obrazından çıxış edilir. Belə ki, A.K.Naciyevanın ikidillili zoometaforizmlər lüğətində həmin semantik mövqedə **as proud as a peacock** frazeologizmi qeyd olunur və bu ifadənin məna tutumu və dilimdəki analoqları ilə bağlı müəllifin qeydlərində bildirilir: [tovuz quşu kimi məğrur,lovğa] - *məğrur, lovğa, özüünü darta*n - *Qaz kimi özünü darta*n; *Təzək yemiş tula kimi özünü darta*n[4;8]. Əslində bu semantik mövqedə "**xoruz / петух**" zooniminin **peacock** "tovuz quşu" ornitoni ilə əvəzlənməsində də bir məntiqəuyğunluq var ki, bu da öz növbəsində zoometaforizmlərin müəyyən səviyyəli semantik universallığa əsaslandığına şübhə yeri qoymur. Belə ki, etimoloji araşdırmalar təkcə **peacock** mürəkkəb sözünü təşkil edən təkcə sözünün deyil, eləcə də **pea** (< qədim ingiliscədə: **pawa** "**peafowl**") arxaikləşmiş leksik vahinində də öz semantik nüvəsində "xoruz" mənasını ifadə etdiyini ortaya qoyur. Mənbələr onu da qeyd edirlər ki, reacock ornitonimi XIV əsrin sonlarına doğru "təkəbbürlü şəxs" anlamında zoomorfizm kimi (**proud as a peacock**) işlədilməyə başlamışdır [8]. Haşiyəyə çıxıb xatırladaq ki, "Qürur/Təkəbbür" emotiv konsepti baza emosiyalarını əhatə edən konseptlər sırasına aid olmayıb, fərdi-emossional konseptlər sırasına aid edirlər (daha ətraflı bax: [13; 4-12]).

Göründüyü kimi, "Emosiya" konseptinin reallaşmasında zoomorfizmlərin iştirak payı yekcinslikdən uzaq olub fərqli məna spektrləri və fərqli mikrokonseptləri əhatə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti, Bakı: Şərb-Qərb, Bakı, 2007, 424 s.
2. Cow <https://www.etymonline.com/word/cow>
3. Hacıyeva A.A. İngiliscə-Azərbaycanca zoometaforizmlər lüğəti, Bakı: Nurlan, 2004, 68 s.
4. Hacıyeva A.K. Zoometaforizmlər (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında), Bakı: Nurlan, 2006.
5. Hare (v) <https://www.etymonline.com/word/hare>
6. Xoruzlanmaq // İzahlı lüğət <https://obastan.com/XORUZLANMAQ/17659/?l=az>
7. Maral / Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti <https://www.azleks.az/online-dictionary/maral/?s=4>
8. Peacock <https://www.etymonline.com/word/peacock>
9. Sona / Azərbaycandilinin izahlı lüğəti <https://obastan.com/SONA/36589/?l=az>
10. Абдуллаева Дж. Эмотивные фразеологизмы с компонентами зоонимами в английском языке // Полтавский Национальный Педагогичний Университет імені В.Г.Короленка. Філологічні науки. Збірник наукових праць. Випуск 21, Полтава, 2015, с. 123-128
11. Значение слова “кобыла” <https://dictinary.ru/%>
12. Маклакова Е. М. Устойчивые выражения с орнитологическим компонентом «Курица» в русском языке и их английские и французские соответствия // *Lingua mobilis*, №4 (23), 2010, С.82-88
13. Малахова С. А. Личностно-эмоциональные концепты "гордость" и "стыд" в русской и английской лингвокультурах, автореферат диссер. ... канд. филол.наук, Волгоград, 2009, 24 с.
14. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка <https://books.google.az/books?id=YqD6AgAAQBAJ&pg=PA114&lpg=PA114&dq=%D1%8D%D1%>
15. Рябов И.Н., Рябова Г. В. Использование зооморфизмов в презентации эмоций (на материале эрзянского языка) // *Финно-угорский мир* 2018 , с.58-67
16. Семенов А.В. Этимологический словарь русского языка <http://evartist.narod.ru/text15/007.htm>
17. Силаева В.Э., Капура Н.В. Лингвистические особенности некоторых английских и русских фразеологических единиц с компонентом зоонимом horse/лошадь // *Филологические науки*, 2016 N 4-4(18), с.352-358
18. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Том 1. 1986. EBook 2007. <http://www.slovorod.ru/etym-vasmer/pdf/vasmer-etymologic-dict1.pdf>

On the role of zoomorphisms in the formation of lexical-phraseological inventory of the "Emotion" concept (based on materials in Azerbaijani, English and Russian languages)

The article explores some aspects of the concept of Emotion in Azerbaijani, English and Russian. It turns out that zoomorphisms play a particularly active role in the implementation of separate microconceptors of the "Emotion" concept. Thus, the anthropocentric nature of the language has made it possible for a person to appreciate the world around them in their own 'legitimacy'. Thus, a person is able to metaphorize his own emotional characteristics in the form of animal images, which appear as a semantic universality.

Keywords: *'Emotion' concept, zoomorphism's, Azerbaijani, English and Russian languages, phraseology, metaphor*

О роли зооморфизмов в формировании лексико-фразеологической инвентаризации понятия «эмоция» (со ссылкой на материалы на азербайджанском, английском и русском языках)

В статье рассматриваются некоторые аспекты реализации концепции «Эмоции» на азербайджанском, английском и русском языках. Оказывается, зооморфизмы играют особенно активную роль в реализации отдельных микроконцепций понятия «эмоция». Таким образом, антропоцентрическая природа языка позволила человеку оценить окружающий его мир по его «местному». Таким образом, человек может метафоризировать свои собственные эмоциональные особенности в виде образов животных, которые проявляются как семантическая универсальность.

Ключевые слова: *концепт «эмоции», зооморфизмы, азербайджанский, английский и русский языки, фразеология, метафора.*

MƏRDLİK VƏ FƏDAKARLIQ RƏMZİ KİMİ ANILAN İMADƏDDİN NƏSİMİ

Səfərli Aynur

Azərbaycan Dillər Universiteti
seferli_1988@bk.ru

XÜLASƏ

Məqalədə şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı bir neçə məqam işıqlandırılmışdır. Şairin adı. Doğum yeri və ölüm hökmü ilə bağlı məqamlar tədqiq edilmişdir. Tədqiqatçıların məsələ ilə bağlı fikirləri əks olunmuşdur. Şairin “Divanı”na daxil edilmiş şeir paraçalarının janrlarından bəhs açılmışdır. Bir çox türkdilli xalqlar kimi qardaş xalqlardan olan Türkmənlərin Nəsimini öz şairləri hesab etməsi məsələsinə də toxunulmuşdur. Şair anadilli ədəbiyyatımızın görkəmli nümunələrinin yaradıcısı olaraq təqdim edilmişdir.

Açar sözlər: *ilahi eşq, mənəvi kamillik, ana dili, dünyəvi şair*

Əsil adı Əli olan şair İmadəddin Nəsimi 1369-cu ildə Şamaxı şəhərində doğulmuşdur. Şah Xəndan təxəllüsü ilə şeirlər yazan qardaşı və atası Seyid Məhəmməd dövrünün tanınmış şəxsiyyətlərindən olmuşlar. Cəmi 48 il ömür sürmüş və 3 dildə: Azərbaycan, fars və ərəb dillərində böyük və zəngin ədəbi irs yaratmış İmadəddin Nəsiminin şeirlərində ifadə olunan yüksək humanizm, dünyəvilik, mənəvi kamillik, ictimai ədalət və ilahi eşq ideyaları zamanı daha da irəli aparıcı çağırışlardır. Nəsimi öz şəxsində insanın bəşəri keyfiyyətlərini açır, onu mənalandırır, poetik səviyyəyə yüksəlir. Nəsimiyə görə, “mən” həyatdır, elə bir gözəllikdir ki, əgər özünü dərk edərsə, ulvi bir varlığa çevrilib ilahiləşir. Şairin fikrincə insan bütöv bir aləmdir, kainatdır. Nəsimi əsərlərində insanın ən gözəl xüsusiyyəti özünü dərk etməsidir. O, bir sıra şeirlərində insanı özünü dərk etməyə çağırır. Nəsimin “Bəhrüləsrar” adlı fəlsəfi qəsidəsi bu baxımdan təqdirəlayiqdir. Əsər dərin fəlsəfi məzmunla malik olmaqla yanaşı, tərbiyəvi əhəmiyyətə də malikdir. Bu gün Nəsimi yaradıcılığı gənc nəsəl kamil insan düsturunu aşılayır. Bu kamillik, insan qüdrəti heyranedicili bir himn kimi səslənir. Və bu gözəllik, bu qüdrət dünyada bütün insanlara deyil, yalnız özünü tanımış, dərk etmiş kamil insanlara xasdır. Nəsiminin əsərlərində hər kəsə özünü tanımaq yollarını göstərmək, kamil insan yetişdirmək, insanlardakı bacarıqları üzə çıxarmaq və onlara istiqamət vermək kimi ideyalar müasir pedaqoji fikrin əsas ideyaları ilə uzlaşır.

Nəsiminin doğum yeri barədə həmişə mübahisələr aparılmışdır. Tədqiqatçılar şairin əsasən Şamaxı, Təbriz, Şiraz, Bakı, Diyarbəkir və İraqda Bayat qəbiləsi (əşirəti) ərazisində, Nəsim kəndində anadan olduğunu qeyd edirlər. Kərküklü tədqiqatçı Əta Tərzibaşı da şairin doğum yeri ilə bağlı yazırdı: “Rəsul Rza “Cahana sığmayan şairin qərib məzarı” yazısında İraq türkmənlərindən olan məşhur şair Nəsiminin Hələbdəki məzarı haqqında görüşlərini ədəbi bir dillə vəsf etməkdədir”. Professor Q.Paşayev Füzulinin İraqda - Bayat qəbiləsində dünyaya gəldiyini və heç vaxt İraq sərhədlərindən kənara çıxmadığını, həmin zəmin üzərində pərvazlandığını əsas gətirərək Nəsiminin də Nəsim kəndində doğulduğunu göstərmişdir. Araşdırmaçı Hacı Firudin Qurbansoy yalnız Şamaxıda işlənən sözlərə arxalanaraq Nəsiminin şirvanlı olduğunu, Şamaxıda dünyaya gəldiyini qeyd etmişdir. Buna qalsa Nəsiminin yaradıcılığında yalnız Kərkük ellərində işlənən sözlər də çoxdur. Məsələn: tütün (tüstü), kəpənək (yapıncı) və s. Professor Q.Paşayev eyni zamanda Nəsimi adının şairin nisbəsi olduğuna əsaslanmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Ə.Mirəhmədovun qeyd etdiyi kimi nisbə şairin adı, təxəllüsü və ya ləqəbi ilə yanaşı işlənən sözdür ki, qələm sahibinin harda doğulduğunu bildirir. Nəsimi də bir çox şairlər kimi nisbəsini şeirdə təxəllüs məqamında işlətməmişdir.

Akademik Ziya Bünyadovun, professor Əlyar Səfərlinin, suriyalı tədqiqatçı Bəkir ən-Nasirin, Abbas Əzzavinin, Ət-Təbbahın və başqalarının tədqiqatlarında olduğu kimi prof. Q.Paşayev də şairin din xadimlərinin fətvasına görə yox, siyasi baxışlarına görə məhv edildiyini bildirir. Şairin Hələbin Şeyxi, naibi, qazılar qazısının və rəsmi qəbul olunmuş məzhəblərdən hənəfilik, malikilik,

şafilik, hənbəliyin dördünün də nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən məhkəməsində ittiham ilə hənbəfilərin qazılar qazısı İbn əş-Şənqaşi çıxış edib. Hələbin naibi Yəşbək üzünü Nəsimiyə tutaraq: "Deyilənləri inkar edə bilməsən, səni öldürəcəm" - deyəndə İbn əş-Şənqaşi Yəşbəkin məkrli niyyətini anlayır və ittihamdan imtina edir.

Hənbəlilərin şeyxi Sihabəddin ibn Hilal məhkəmənin pozulduğunu görərək malikilərin qazısı Fətxəddindən yuxarı başa keçir. Nəsiminin öldürülməsi barədə yazılı fətva verir. Nəsimi "kəlmeyi-şəhadət" alıb deyilənləri rədd edir. Məclisdə əyləşən din xadimləri - qazı və üləmalar fətva ilə tanış olduqdan sonra onun əsassız olduğunu və güman ki, şairin dini şeirlərini (şairin təkcə İraq Divan nüsxəsində yüzdən artıq dini şeirləri vardır) nəzərə alaraq fətvanı qəbul etməyiblər. Qazılar qazısı Fətxəddin Şihabəddinə "Qazı və üləmalar sənənlə razı olmadıqları halda, mən sənənlə sözlə durub ona necə ölüm kəsə bilərəm..." deyə bildirib [2].

Vəziyyətin mürəkkəbləşdiyini görən Hələb canişini Yəşbək işə müdaxilə edərək "Sultan nəticəni ona bildirməyi, Nəsimi haqqında veriləcək göstərişi gözləməyi əmr etdi" deyə bildirir [12, s.193]. Baş qazı "Nəsimi Əmirin istəyinə əsasən mühakimə olunur" - desə də, qazılar və üləmalar şairin küfrdə təqsirləndirilməsi barədə qərara gələ bilməyiblər [1, s.170].

Beləliklə, məclis dağılıb. Misirdən - Sultan Müəyyəddən cavab gələndə qədər şairi zindanda saxlayıblar.

Az vaxt sonra Sultan Müəyyəddən gələn əmrə əsasən, şairin başını kəsib dərisini soyaraq cəsədini çarxıya çəkirlər. Əmrdə xüsusilə vurğulanırdı ki, "carçı car çəksin. Hələbdə yeddi gün göstərsin. Sonra da əl-ayağı kəsilsin, bir parçası Zülqədər oğlu Əlibəyə, qardaşı Nəsirəddin və Osmanlıya göndərsin, çünki Nəsimi onların inanclarını (etiqaqlarını) pozmuşdur" [11, s.193].

Suriyalı tədqiqatçı Bəkir ən-Nasir göstərir ki, Şeyx Şamil əl-İzzinin Hələbin tarixindən bəhs edən çox böyük həcmli "Nəhr əz-zəhəb" ("Qızıl çayı") əsərində də Nəsimin həyatı və məhkəməsi barədə qiymətli məlumatlar vardır [3].

Alim Paşa Kərimov dahi şairimizin "Divan"ının - lirik şeirlər toplusunun Ankaranın Milli Kitabxanasında saxlanılan iki əlyazma nüsxəsinin surətini əldə etdiyi nüsxələrdə şairin "Hüseyni" təxəllüsü ilə yazdığı şeirləri də aşkar edilib. 105 vərəqdən ibarət birinci əlyazmanın başlığı "Divani-Həzrət Seyyid-Nəsimi" kimi getsə də, buradakı şeirlərin çoxu "Hüseyni" təxəllüsü ilə yazılıb. 124 vərəqdən ibarət ikinci əlyazmada şairin həm "Nəsimi", həm də "Hüseyni" təxəllüsü ilə yazdığı şeirlərə rast gəlinir.

Şairin divanı ölkəmizdə 1972-ci ildə Həmid Məhəmmədzadə, İranda "Gecə qaranlığında Simurq" adı ilə Seyid Əli Salehi, 1968-ci ildə Hüseyn Ahi, 1980-ci ildə Foruği nəşriyyatı vasitəsi ilə, 1972-ci ildə isə Nəşri Nei tərəfindən Cəlal Pəndərinin səyi ilə çap edilmişdir. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun direktor müavini, filologiya üzrə elmlər doktoru Paşa Kərimov Ankara Milli Kitabxanasından böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin anadilli divanının iki nüsxəsinin surətini əldə edib. 83 vərəqdən ibarət birinci divan aydın nəsx xətti ilə köçürülüb. 308 vərəqdən ibarət olan ikinci divan da səliqəli və gözəl xətlə yazılıb. Qeyd edək ki, bu divan Nəsiminin əlyazma divanları içərisində ən irihəcmliyəndədir. Divanın əvvəlində "Divani-həzrəti-Seyyid Nəsimi qəddəsə sirülhül-əziz" ("Həzrət Seyid Nəsiminin (qəbri pak olsun) divanı") sözləri yazılıb. Buraya 711 qəzəl, 6 tərcibənd, 3 məsnəvi, 9 müstəzad, 5 müxəmməs, 603 rübai, 3 qitə daxildir. Diqqətli cəlb edən cəhət odur ki, bu nüsxədə Nəsiminin əlyazma və mətbu divanlarında rast gəlmədiyimiz bir sıra şeirlər vardır. Mənbələrdə şairin heç bir müxəmməsinə rast gəlmədiyimiz halda, burada onun 5 müxəmməsi verilib. O da bildirilir ki, bu şeirlər hürufiliyi yaymaq məqsədilə Nəsiminin nüfuzundan istifadə edən, onun adından əsərlər yazan hürufilərə də məxsus ola bilər. 105 vərəqdən ibarət birinci əlyazmanın başlığı "Divani-Həzrət Seyyid-Nəsimi" kimi getsə də, buradakı şeirlərin çoxu "Hüseyni" təxəllüsü ilə yazılıb. 124 vərəqdən ibarət ikinci əlyazma divanında isə şairin həm Nəsimi, həm də Hüseyni təxəllüsü ilə yazdığı şeirləri vardır. Nəsimi divanının sürətləri yeni əldə edilmiş nüsxələri şairin yaradıcılığının tədqiqi baxımından böyük maraq kəsb edir.

Türkmən qardaşlarımız zaman-zaman Nəsiminin türkmən şairi olduğunu vurğulayırlar. Hətta bununla bağlı XVIII əsr şairi Nurməhəmməd Qərib Əndəlib "Nəsimi" poeması da yazmışdır. Nurməhəmməd Əndəlibin "Nəsimi" poeması türkmən xalqı arasında böyük hörmətlə yad olunan, 1417-ci ildə (bəzi mənbələrdə Nəsiminin ölümü 1404-cü il göstərilmişdir – A.A.) Hələb şəhərində dəhşətli şəkildə qətlə yetirilən türk dünyasının görkəmli şairi İmadəddin Nəsimiyə həsr edilmişdir.

Türkmən şairlərinin əsərlərində ustad sənətkar kimi yad edilən Nəsimi, xalq yaradıcılığına mərdliyin, vəfahlığın simvolu kimi daxil olmuşdur.

Nəsimi haqqında türkmən alimləri tərəfindən bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Nəsiminin həyat və yaradıcılığını elmi əsasda öyrənməkdə bir çox xidmətləri olan N.Qullayev şairin 600 illik yubileyi münasibəti ilə onun şeirlərini çap etdirmişdir (5). Məşhur türkmən alimləri olan R.Rəcəbov və Ş.Qəndimov da Nəsiminin “Seçilmiş əsərləri”nin üç cildliyini nəşr etdirmişdilər [9]. N.Qullayev özünün hazırladığı toplusuna yazdığı böyük həcmli, elmi əsaslı məqaləsində şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı yazılan poemalara da yer vermişdir. Bundan başqa, filologiya elmləri namizədi T.Nəfəsovla birlikdə yazdığı “Böyük şairə həsr edilən dastanlar” adlı məqaləsini bu poemaların tədqiqinə həsr etmişdir [6].

Ədəbiyyatçı alim G.Nəzərov Əndəlibin “Nəsimi” poemasının tənqidi mətnini hazırlayaraq onu elmi ictimaiyyətə çatdırmışdı [4]. Alim bu kitaba yazdığı müqəddimədə Nəsimi haqqında yazılmış poemaları və poemalar haqqında yazılan bu tədqiqat işlərini elm ələyindən keçirmişdi. Filologiya elmləri namizədi Ö.İlyasov “Türkmən ədəbiyyatı tarixi”nin Nəsimi haqqındakı bölməsində ədəbiyyatçı A.Nuryağdiyev də bu kitabın Əndəlib haqqındakı bölməsində Nəsimiyə həsr edilmiş poemaları tədqiq etmişlər. Bundan başqa, A.Meredovun “Əndəlib və XVIII əsr türkmən ədəbiyyatında tərcüməçilik ənənəsi”, “Klassik ədəbiyyatımızda tərcüməçilik ənənəsi” adlı məqalələri, Əndəlibin 1976-cı ildə nəşr edilən “Lirika”sına yazdığı müqəddimə, B.Axundov və T.Nəfəsovla birlikdə yazdığı “Əndəlib və Əsiri” adlı məqaləsi Əndəlibin “Nəsimi” poeması ilə bağlı ətraflı və geniş tədqiqatların nəticəsidir [8].

Görkəmli ədibimiz Mirzə İbrahimov bu iddiada olan türkmən qardaşlarımıza “İmadəddin Nəsiminin əsl adı - Seyid Əli ibn Seyid Məhəmməd olub. 1369-cu ildə Şamaxıda doğulub. Siz bütün Türkmənistanı gəzib axtarın, bircə nəfər seyid tapsanız, biz Nəsimini sizə veririk” deyə cavab vermişdir. Nəsimi bir müddət Hələbdə yaşasa, orada qətlə yetirilsə də, tamamilə milli Azərbaycan şairidir və heç bir türkdilli xalqın ona iddiası ola bilməz.

Şərqi və qədim yunan fəlsəfəsinə, ədəbiyyatına, İslamın və xristianlığın əsaslarına yaxından bələd olmuş, tibb, astronomiya və astrologiya, riyaziyyat və məntiq elmlərinə dərinlən yiyələnmiş dahi şair dilləri elə yaxşı öyrənmişdir ki, Azərbaycan, fars və ərəb dillərində eyni dərəcədə gözəl şeirlər yazmışdır. Onun azərbaycanca şeirlərinin dili həm zənginliyi, həm də xalq nitqinə yaxınlığı ilə seçilir. Atalar sözləri, zərb-məsəllər, hikmətli sözlərin çoxluq təşkil etdiyi Nəsiminin rübailəri Azərbaycan xalq şeiri nümunələri olan bayatılara çox yaxındır. Nəsiminin poeziyasında Azərbaycanın, eləcə də digər Şərqi ölkələrinin məşhur alim və şairlərinin İbn Sina, Xaqani, Nizami, Fələki, Mənsur Həllac, Fəzlullah Nəimi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Marağalı Övhədi və başqaları tez-tez xatırlanır. Dilin zənginliklərindən qəzəllərində özünəməxsus bir ustalıqla istifadə edən şair şeirlərini yalnız xitab və ifadəli təkrarlar üzərində qurmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ana dilində yaranan fəlsəfi qəzəlin qurucusu olmuş Nəsiminin yaradıcılığı Azərbaycan şeirinin və ədəbi dilinin inkişafında vacib bir mərhələdir. Nəsiminin yaradıcılığı dilçilik, xüsusilə Azərbaycan dilinin tarixi inkişafını öyrənmək baxımından da böyük əhəmiyyətə malikdir.

Nəsimi Azərbaycan şeirinin bədii xüsusiyyətlərinin inkişafında çox mühüm rol oynamış, əruz vəzninin bəhrlərini Azərbaycan dilinin göstəricilərinə uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilində ilk dəfə müstəzad, mürəbbə və tərcibənd janrında yazmış Nəsimi rübailəri, tuyuqları bədii forma və məzmunca çox qiymətli əsərlərdir. Rübailərində hürufiliyin əsasları, şairin fəlsəfi düşüncələri, həyat və kainat haqqında düşüncələri məntiqli bir şəkildə ifadə edən şairin şeirlərində insan və kainatla bağlı fikirlər təsvir olunmuşdur. İnsan dünyaya çılpaq gəlir və yalnız sonradan geyinir. Geyinib də soyuqdan qorunur, ictimailəşir, sosial varlıq olur, mədəni əlaqələr sistemində daxil olur. Nəsimiyə görə Allah-Təala özünə oxşar xalq etdiyi insanı yaradarkən onun camalını Quran ayələrinin hərfləri ilə bəzəmişdir. Nəsimi öz sələflərindən tamamilə fərqlənmişdir, belə ki, o, əsərlərində ana dilinə üstünlük vermiş və bu yaradıcılıq xəttində irəliləyərək, xələfləri üçün get-gedə mükəmməlləşən bir dil qoymuşdur. Xətayi bu dildə yaradıcılığa davam edərək onda romantizmi inkişaf etdirmiş, sonda Füzulidə kulminasiya nöqtəsinə

çatmışdır. Böyük mütəfəkkir İmadəddin Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində eyni zamanda anadilli şerin əsasını qoyan məhəbbət və gözəlliyi tərənnüm edən bir sənətkardır.

Böyük sələfi Nizami Gəncəvidən sonra ədəbiyyatımızda humanizm, insansevərlik ideyalarının alovlu təbliğatçılarından, carçılarından biri kimi tanınmış Nəsimi sənətindəki dərin humanizm ideyaları əxlaq tərbiyəsinin ən bariz nümunələrindən biridir. Şairin dərin humanizmi qlobal-bəşəri mahiyyət daşıyarsa, onun yüksək poetik sənətkarlığı, dilinin şirinliyi və axıcılığı, heyratamiz poetik ritmi öz doğma xalqına xidmət edir, onun estetik zövqünün kamilləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Xüsusən xalq dilinin üslub-qrammatik imkanlarından yaradıcı şəkildə bəhrələnən şairin şeirində rəqibin üzünə cəsarətlə fikrini sübut etmək bacarığı var.

Rəqib məndən sorur: nəndir sənənin yar?

Rəfiqimdir, həbibimdir - nəm olsun!

Rəqibinin istehzalı, kinayəli, tikanlı sualına bu cür sərras, səlis və şirin cavabı, ancaq Nəsimin lirik qəhrəmanı verə bilərdi. Nəsimi yaradıcılığında dini-fəlsəfi əsərlərlə yanaşı, dünyəvi şeirlər də vardır. Onun bu şeirlərində səmimiyyət və təbiilik daha qabarıqdır, hər şeiri xəlqiliyi, dil-ifadə və üslub gözəlliyi ilə fərqlənir. Şair burda insan səadətini, onun könül sərbəstliyini və könül azadlığını irəli çəkir. Pedaqoji tərbiyədə doğruculluq, söz bütövlüyü, yalansız, haqqı tanıyan kamil şəxsiyyət anlayışını Nəsimi bu cür ifadə edir:

Qanı bir əhdi peyman bütün yar,

Qanı bir qövlü gerçək, doğru dildir.

Qanı, həqqi bilən bir gerçək ər kim,

Ola doğru anın dilində göftar? [3].

Danılmaz faktıdır ki, filosof-şairin poeziyası çox tez bir zamanda Orta Asiya, Türkiyə və İran xalqları arasında populyarlıq qazanmışdır. Mənsur Həllacla birlikdə onun adı öz əqidəsi uğrunda qeyri-adi sədaqət və cəsurluq rəmzinə çevrilir. Onun əsərləri bir çox dillərə çevrilir və həmin dillərdə yazıb-yaradan şairlər onu təqlid edirlər. Nəsiminin şeirlərini xalq arasında avazla oxumaq və onun hürufi ideyalarını təbliğ etmək üstündə bir çoxları əzablara qatlaşıb, hətta canlarından da keçirlər.

Ümumşərq miqyasında qüdrətli şair kimi tanınan və qəbul olunan böyük sənətkar İmadəddin Nəsimi Azərbaycan hürufizm ədəbiyyatının görkəmli yaradıcısıdır. Dünya ədəbiyyatında sarsılmaz iradəsi və möhkəm əqidəsi ilə şəxsiyyətin bütövlüyünün və əzəmətinin nümunəsini göstərmiş nadir sənətkarlardan [5]. olan Nəsimi irsinin qorunması və təbliğinə dövlət səviyyəsində çox böyük diqqət yetirilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında" 15 noyabr 2018-ci il tarixli Sərəncamı görkəmli şairin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus rola malik olduğunu bir daha təsdiq edir. Bundan başqa Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin 11 yanvar 2019-cu il tarixli Sərəncamı ilə 2019-cu ilin görkəmli Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri, Azərbaycan dilini ədəbi-bədii dil səviyyəsinə yüksəldən böyük ustad İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyi ilə əlaqədar "Nəsimi ili" elan edilməsi şairə dövlət səviyyəsində verilən dəyər, hörmət və ehtiramın ən yüksək ifadəsidir. Eyni zamanda, bu Sərəncam Azərbaycan mədəniyyətinin, zəngin tarixi-mədəni irsinin təbliğinə də çox böyük töhfədir.

Ədəbiyyat

1. Bəkir ən-Nasir. İmadəddin Nəsimi. "Azərbaycan" jurnalı, №9, 1987, s.170
2. Bünyadov Z. Nəsiminin məhkəməsi və qətl. "Ədəbiyyat və incəsənət", 19.09.1980
3. Əliyeva R. İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında tərbiyəvi ideyalar. 26 yanvar 2019-cu il, Nuhçıxan qəzeti
4. Əndəlib N. Nəsimi (*Tənqidi mətn*) Aşqabat: İlim, 1978
5. Həbibbəyli İ. Cahana sığmayan Azərbaycan şairi, "Azərbaycan" qəzeti, 16 yanvar 2019-cu il
6. Qullayev N., Nəfəsovla T. "Böyük şairə həsr edilən dastanlar" Müəllimlər qəzeti", 1971-ci il, 6 avqust
7. Qurbansoy H.F. "Seyid Əli Seyid Məhəmməd oğlu İmadəddin Nəsimi Şirvani", "Ədəbiyyat qəzeti", 22.09.2018

8. Meredov A., Axundov B., Nəfəsov T. Əndəlib və Əsiri”Sovet ədəbiyyatı” jurnalı, 1976, №1
9. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. Aşqabat: “Türkmenistan”, RNÇB, 1993-1994
10. Nəsimi İ. Şeirlər. Aşqabat: 1972
11. Paşayev Q."Cahana sığmayan şairin həyatı haqqında düşüncələr" “525”ci qəzet, 23 yanvar 2019
12. Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. 1982, s.193

SUMMARY

The article covered a few moments with the poet's life and creativity. The name of the poet. Matters relating to birth and death have been investigated. The researchers' views on the issue were reflected. The genre of poetry poems included in the "Divan" of the poet has been mentioned. Many Turkic-speaking peoples have also touched upon the fact that Turkmens from the fraternal nations consider Nasimi their poets. The poet was presented as the founder of outstanding examples of our native literature.

Key words: *divine love, moral perfection, mother tongue, secular poet*

РЕЗЮМЕ

Статья освещала несколько моментов жизни и творчества поэта. Имя поэта, вопросы, связанные с рождением и смертью были расследованы. Взгляды исследователей на проблему были отражены. Был упомянут жанр поэзии, включенный в «Диван» поэта. Многие тюркоязычные народы также коснулись того факта, что туркмены из братских народов считают Насими своими поэтами. Поэт был представлен как основатель выдающихся образцов отечественной литературы.

Ключевые слова: *божественная любовь, нравственное совершенство, родной язык, светский поэт.*

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ ŞAĞIRD NİTQİ ÜZƏRİNDƏ DİL HADİSƏLƏRİNİN MÜŞAHİDƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Şeydayeva Aysel Balasultan qızı

ADPU-nun Quba filialı

turan.sheydayev@mail.ru

Məlumdur ki, dilin bir məfhum, norma, qrammatik kateqoriya kimi öyrənilməsi prosesi ibtidai siniflərdən başlanır. Belə bir şəraitdə ibtidai sinif müəlliminin daha dərin hazırlığa malik olması, Azərbaycan dilinin nəzəri məlumatlarını dərinlən bilməsi, öyrənmə və öyrətmə metodikasının rəngarəngliyi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Geniş dünyagörüşünə malik, intellekt qabiliyyətli, təfəkkürü inkişaf edən, yeniliklərdən baş çıxara biləcək gənclərin hazırlanması təkcə alimlərin araşdırmaları və bu araşdırmaların tətbiqi nəticəsində mümkün ola bilməz. Bunun üçün müəllimlər də mütəmadi tədqiqat xarakterli, məqsədyönlü müşahidələr qurmağı və nəticələr əldə etməyi özlərinə borc bilməlidirlər. İbtidai siniflərdə oxu materialları üzərində dil hadisələrinin müşahidəsini təşkil etmək üçün təbii ki, müasir dövrün tələbi olan fəal təlim metodlarına müraciət etmək daha səmərəli nəticə verəcəkdir. Oxu prosesində dil hadisələrini müşahidə etməyə başlamazdan əvvəl müəllim mövzunun əsas ideyasını, özünün və dərslin məqsədlərini, mühüm anlayışları qabaqcadan müəyyən etməlidir. İbtidai siniflərdə oxu materialları üzərində fonetik, leksik və qrammatik vahidlərdən dil hadisələrinin müşahidəsinin təşkili ümumilikdə şagirdlərin düzgün oxu vərdişlərinin inkişafında mühüm rol oynayır. Düzgün ədəbi tələffüz və dil hadisələri haqqında ətraflı nəzəri məlumata sahib olan müəllim, təbii ki, şagirdlərin nitq və təfəkkürünün inkişafında müsbət təsir göstərə bilər. Müəllim şagirdləri düzgün ədəbi tələffüzə yiyələndirmək məqsədilə mətni müşahidə, nümunəvi nitqi müşahidənin, rəngarəng üsul və vasitələrdən istifadə etmək yolu ilə optimal nəticələrə nail olmalıdır.

Ümumi danışq dilinin xüsusiyyətlərinin tədqiqi ədəbi dilin öyrənilməsi üçün də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Fərdi ədəbi dil xüsusiyyətlərinə malik nitqin formalaşması prosesi şagirdlərdə ibtidai siniflərdən başlayır. Bu səbəbdən də dilin qanunları, hadisələri, ədəbi dil xüsusiyyətlərinin ibtidai sinif materialları üzərində tədqiq etmək vacibdir.

Bir sıra məktəblərdə apardığımız müşahidələrin nəticələrinə diqqət edək. Quba dialektinin lüğət tərkibində ədəbi dilimizin qədim dövrlərinə aid yazılı abidələrdə işlənən onlarca söz bu günə qədər sadalanmaqdadır. Məhz bu səbəbdən Quba məktəblərində təhsil alan şagirdlərin nitqində müxtəlif dil hadisələri olduqca qabarıq şəkildə özünü biruzə verir.

Assimilyasiya-danışq dilinə xas olan assimilyasiya hadisəsi bir çox dialekt və şivələrdə olduğu kimi Quba dialektində də geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisə təsir qüvvəsinə görə tam və yarımqıq, təsir istiqamətinə görə isə irəli və geri olur.

Tam irəli assimilyasiya-rl-rr- fikirləşdi-fikirrəşdi, hazırlıq-hazırruğ *nl-nn-cavanlıq-cuvannuğ, uzunluq-uzunnuğ, nd-nn-başından-başunnan, ixlatatlarunnan-söhbətlərindən, dl-dd-savadlı-savaddı, ld-ll-aldatmaq-allatmaq*

Heca düşümü hadisəsi bir sıra dialekt və şivələrdə olduğu kimi Quba dialektində və həmin dialektə danışan şagird nitqində də özünü göstərir:

tökməyəcəyəm-tükümcağam, yemirəm-yimnəm, dəqiqə-dəgə

Ədəbi dildən fərqli olaraq Aşağı Xuc, Çartəpə, Xucbala kənd şivələrində və ümumiyyətlə Quba dialektində sözlərin əvvəlində, ortasında və axırında samitlərin (h,y,n,m, k,t,d,) artımına və düşümünə rast gəlirik. Bu hadisə şagird nitqində daha qabarıq əks olunur.

Hülməg-ilmək, hindi-indi, itələmək-yitələməğ, zəif-zayıf, zirək-zirəng, bəlkə-bəlkəm, palto-paltik

- Sözlərin əvvəlində hülmək-ürməğ, hörük-ürüg, yuxarı-uxarı
- Söz ortasında-milçək-miçəğ, köhnə-künə, Teyyub-Tiyib
- Söz sonunda yoxdur-yuxdi, dəst-dəs, buzov-buzo

Quba dialektinin şivələrində saitlərin artımı hadisəsi də müəyyən yer tutur. Saitlər sözlərin əvvəlində proteza, həm sözlərin ortasına epenteza artırıla bilər. stəkan-iskan, spor-ispör

Dissimilyasiya danışq dilinə xas olan hadisələrdən biridir. Bu hadisədə eyni cinsdən olan 2 səsdən biri həmin sözdən az və ya çox dərəcədə fərqlənən başqa bir səslə əvəz olunur, ya da

tamamilə düşür. Dissimilyasiya da assimilyasiya hadisəsi kimi irəli və geri olur:

1. İrəli dissimilyasiyaya aid nümunə: R-l Bu hadisə adətən özünü alınma sözlərdə göstərir: qaral-qərar, zərəl-zərər, qurtaldum-qurtardım
 2. Geri dissimilyasiya aid nümunə: ç-ş qaşdı, keşdi, c-j ağajda, sajdə
- Və ya şagirdlərin dilindən bayatılara baxaq:

Məs giyibbar, məsi var

Yaxada dügməsi var

Dindirmağa quymadı

Bir zalum nənəsi var. və s

Bu nümunələrdən aydın olur ki, bu gün dialekt və şivələrdə müxtəlif dil hadisələri (fonetik, morfoloji, sintaktik) qabarıq şəkildə özünü büruzə verir, bu zaman isə məktəbdə şagirdlərin nitqində bir sıra ədəbi tələffüzdən fərqli danışq müşahidə olunur. Ailədə və məktəbdənkənar cəmiyyətdə bu cür danışqla əhatə olunan şagirdin nitqində ədəbi tələffüz normalarının gözlənilməsi, bu normalara uyğun nitq vərdişlərinin aşılınması müəllim üçün olduqca çətinlik törədir.

Ümumilikdə bu hadisə və qanunlar ümumi inkişaf prosesi ilə, dildən istifadə edənlərin anlaşma tələbatı ilə əlaqədar olaraq hər bir dilin lüğət tərkibində , qrammatik quruluşunda, fonetik sistemində, morfolojiya və sintaksisində baş verir. Bütün bu hadisə və qanunların öyrənilməsi tədqiqi və tətbiqi dilimizin inkişafının göstəricisidir. Məhz bu səbəbdən də istər ana dili proqramlarında, istərsə də ana dili fənn kurikulumlarında nitq inkişafı məsələsinə xüsusi yer verilmişdir. Ümumiyyətlə məktəblərdə aparılan müşahidələrə əsaslanaraq deyə bilərik ki, bu gün ibtidai sinif şagirdlərinin oxuduqları materiallarında dil hadisələrinin müşahidəsi üzərində iş lazımı səviyyədə aparılmır. Bəzən bu dil hadisələri danışq aktında nöqsanlar kimi qələmə verilir. Belə ki ibtidai sinif şagirdlərinin oxuduqları bədii əsərlər, seyr etdikləri təbiət mənzərələrinin onlarda yaratdığı hiss və duyğuları şahid olduqları hər hansı bir hadisəni ifadə etdikləri zaman dil hadisələrinə müraciət etməli olurlar. Bu zaman kənardan müşahidəçi müəllim ya dilçi onların nitqlərindəki bəzi nöqsanları aradan qaldırmağı tapşırır. Bu müəllimlər tərəfindən müşahidə olunan “nöqsanlar” isə adətən dildə oxu materialları üzərində müşahidə olunan dil hadisələri olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərin Azərbaycan dilindən orta təhsili yalnız biliklər əsasında başa vurmaqla orta-ixtisas və ya ali təhsil müəssisələrinə imtahan verməsi o deməkdir ki, indiki təhsil sistemində gənclərin yazılı və şifahi nitq vərdişlərinin yaradılmasına və təkmilləşdirilməsinə az əhəmiyyət verilir. (3.səh 5)

Müəllim dialekt və şivələrin təsirinin güclü olduğu yerlərdə tədris apararkən ilk öncə müşahidə aparmalı, daha sonra isə işini elə sistemli və ardıcıl qurmalıdır ki, şagird sabah müstəqil həyata atılarkən nitqində problemlə qarşılaşmasın, fikirlərini ədəbi tələffüz normalarına, nitq mədəniyyətinə uyğun ifadə edə bilsin. İbtidai siniflərdə dil hadisələrini müşahidələrdən düzgün istifadə təlimin keyfiyyətini əsaslı şəkildə yüksəldir.

1. Oxu materialları üzərində dil hadisələrinin müşahidəsi şagirdlərin qrammatik –linqvistik biliklərini meydana çıxarır.
2. Müşahidələrin planlı qurulması şagirdlərdə düzgün, şüurlu, savadlı oxunun yaranmasına səbəb olur.
3. Müşahidələr şagirdlərin bacarıqlarına müsbət təsir göstərir.
4. Müşahidə metodundan səmərəli istifadənin orfoqrafik və orfoepik vərdişlərin müşahidəli qavranılmasına optimal təsir edir.

Məhz bütün bunları nəzərə alaraq oxu vərdişlərinin aşılınmasının səmərəli yollarını tapmaq üçün ümumtəhsil məktəblərində yeni pedaqoji və metodik yanaşmalar, yeni metodik düşüncə tərzli, habelə şagirdlərin nitqinin inkişafı üçün dil hadisələrinin daha dərinləndirən tədqiqi vacibdir.

Açar sözlər: *oxu, dil hadisələri, oxu vərdişləri, pedaqoji ustalıq, intonasiya*

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о преподавании навыков чтения. Процесс чтения является сложным процессом. Просто учитывая необходимость поиска эффективных путей стимулирования навыков чтения. Для этого, прежде всего, новые педагогические и методические подходы в

средних школах является важным. Самое главное, от начальных классов чтение материалов при проведении наблюдений по изучению и применению методов.

Ключевые слова: чтение, языковые мероприятия, навыков чтения, педагогическое мастерство, интонация

SUMMARY

The article talks about the teaching of reading skills. The reading process is a complicated process. Just taking into account the need to find effective ways of encouraging reading habits. To do this, first of all, new pedagogical and methodological approaches in secondary schools is important. Most importantly, from the primary grades reading materials while conducting surveillance on the study and application of methods.

Key words: reading, language events, reading habits, pedagogical skills, intonation

Ədəbiyyat

1. Ana dili I sinif üçün dərslik Bakı 2008
2. Azərbaycan dili və ədəbiyyat Metodika və təcrübə. Müəllimlər üçün vəsait Bakı 2005
3. Qurbanov V. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Müəllim nəşriyyatı. Bakı 2014
4. Abdullayev N., Məmmədov Z. Müəllimin nitq mədəniyyəti Bakı 2001
5. Abdullayev N., Məmmədov Z. Azərbaycan dili təlimində ifadəli nitq üzrə aparılan işlər. Bakı 1996
6. Abdullayev N.Ə. Orfoqrafiya və orfoepiya təlimi məsələləri. Bakı 2008

TƏHSİL – SOSIAL İNSTİTUT KİMİ (SOSIAL-FƏLSƏFİ BAXIŞ)

Talışinski Elvin
Bakı İslam Universiteti
e.talishinski@inbox.Ru

XÜLASƏ

Məqalə uzun bir inkişaf prosesindən keçmiş, ətraf mühitin dəyişən ehtiyaclarına uyğunlaşmış və eyni zamanda onlara fəal təsir göstərən təhsilin sosial-fəlsəfi tədqiqatına həsr edilmişdir. Məqalədə təhsilin cəmiyyətdəki strateji əhəmiyyətli rolu, sivilizasiyaların, ayrı-ayrı dövlətlərin, cəmiyyətlərin və hər bir insanın inkişafındakı müstəsna və üstün amil olduğu vurğulanır. Bundan əlavə, təhsilin müxtəlif növ və səviyyələrin mühüm sosial-iqtisadi sahələrə təsiri, innovativ təhsilin xüsusiyyətləri və qanunvericilik bazası təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *təhsil, sosial institut, dövlət, sosial-fəlsəfi baxış, təhsil hüququ*

Mahiyətinə, strukturuna, fəaliyyət və inkişaf xüsusiyyətinə görə olduqca mürəkkəb sosial institut olan təhsil ayrı-ayrı fərdlərin şəxsi keyfiyyətlərini, bilik və bacarıqlarını, vərdiş və səriştələrini, dünyagörüşlərini, davranış qaydalarını və nəticə etibarilə cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mənəvi potensialını formalaşdırır, bilavasitə gələcəyə istiqamətlənir. Təhsil sahəsi daim özünəməxsus inkişaf prosesi keçir, xarici mühitin dəyişən tələbatlarına uyğunlaşır və eyni zamanda onlara fəal təsir göstərir. Təhsilin cəmiyyətdəki strateji əhəmiyyətli rolunu etiraf etmək – sivilizasiyaların, ayrı-ayrı dövlətlərin, cəmiyyətlərin və hər bir insanın inkişafında onun müstəsna və üstün amil olmasını qəbul etmək deməkdir.

İnsan biososiomədəni varlıq olaraq Konstitusiyaya ilə təsbit edilmiş təhsil almaq hüququna malikdir ki, bu hüquq ona yaşadığı cəmiyyətin mədəni üzvü olmağa zəmin yaradır. Təhsil təkə bir biliklər məcmusu deyil, həm də təhsil alanın düşüncəsinin əsasını qoyan, onun dünyagörüşü və ətraf mühitə münasibətini formalaşdıran mühüm amillərdən biridir.

Hər bir cəmiyyət yalnız öz üzvlərinin konkret təbii və sosial-tarixi şəraitlə şərtlənən davranış normalarına və dəyərlərinə əməl etməsi çərçivəsində mövcud olur. İnsan sosiallaşma prosesində bir şəxsiyyət kimi formalaşır ki, bu da ona sosial funksiyaları yerinə yetirmək qabiliyyətinə malik olmağa imkan yaradır.

Bəzi alimlər sosiallaşmanı yaşayış yerinin, kollektivin, ailə vəziyyətinin və s. dəyişməsi və insanın yaşlanması ilə əlaqələndirərək, onu həyat prosesi kimi başa düşürlər. Eyni zamanda sosiallaşmanı sosial adaptasiya kimi də qiymətləndirirlər. Ümumiyyətlə sosiallaşma həm şəxsin sosial-mədəni inkişafını, həm də yaşadığı həyatda özünü reallaşdırma bacarığını əhatə edir. Bundan başqa, sosiallaşma ilə bağlı olan problemlər həm təbii surətdə, həm də məqsədyönlü şəkildə cəmiyyət və ya insanın özü tərəfindən həll edilir. Sosiallaşmanın məqsədyönlü şəkildə təşkil edilmiş idarəetmə prosesi olan təhsillə bağlıdır ki, o da öz növbəsində bir sıra elmlər tərəfindən tədqiq olunan çoxlu sayda müxtəlif aspekt və cəhətləri özündə birləşdirən mürəkkəb sosial-tarixi fenomen hesab olunur.

Təhsil sosial institut olaraq sosial fəlsəfənin əsas mövzularından biridir və elmi-pedaqoji ədəbiyyatda əsasən metodoloji planda araşdırılmaqdadır. Təhsil institutunun tədqiqatına metodoloji ölçü verən əsas meyar isə təhsil fəlsəfəsi və sosial tərbiyə sahəsində ənənəvi tədqiqatların aparılması və innovasiyaların həyata keçirilməsidir.

1916-cı ildə nəşr edilmiş “Demokratiya və Təhsil” əsərində amerikalı ictimai xadim və filosof, təhsil fəlsəfəsinin banisi hesab olunan Con Dyui yazırdı ki, ən geniş anlamda təhsil həyatın sosial davamı üçün bir vasitədir. C.Dyuinin sözlərinə görə, “sosial qrupun hər bir üzvünün doğuluş və ölümünün qaçılmazlığı” təhsili labüd edir, çünki bu bioloji dövriliyə baxmayaraq, “qrupun həyatı davam etməlidir.” [8, 2-3]

Təhsilin əsas xüsusiyyəti, onun sosial əhəmiyyəti, məqsəd və vəzifələri, eləcə də təlimin

düzgün təşkil edilməsi təhsil konsepsiyalarının xüsusiyyəti, təhsilin idarə edilməsinin qanunauyğunluqları və s. amillər təhsilin fəlsəfəsini təşkil edir. İrəli sürülən müasir ideyalara əsasən, təhsil fəlsəfəsi ümumi fəlsəfi biliklərin bir növüdür və onun əsas mövzusu təhsil problemlərinin araşdırılmasıdır.

Təhsil problemlərinin araşdırılması üçün mütləq bu problemin fənlərarası məkanda öyrənilməsinə ehtiyac yaranır ki, bu da sosial fəlsəfənin, sosial pedaqogikanın və proqnozlaşdırmanın bir sıra sahələrinin sintezini, eləcə də təhsilin metodologiyasının pedaqoji antropologiya, fəlsəfə və təhsil tarixi, sosiologiya, kulturologiya, qlobalistika, təhsil iqtisadiyyatı, demoqrafiya və digər humanitar elmlərin metod və məfhumlarla zənginləşdirilməsini əhatə edir.

Təhsil – vahid məqsədyönlü təlim və tərbiyə prosesi, həmçinin sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsidir. [4] Sözüün geniş mənasında təhsil – “fərdlərin ağıl, xarakter və fiziki qabiliyyətlərinin formalaşması prosesi və ya məhsuludur... Texniki mənada isə təhsil - məktəb, kollec, universitet və digər institutlar vasitəsilə cəmiyyətin məqsədyönlü şəkildə öz mədəni irsini - yığılmış biliklər, dəyərlər və bacarıqları nəsildən-nəslə ötürdüüyü prosesdir”. [7, 20-21]

Təhsilin əsas məzmunu mədəniyyət və elmin nəticələrindən əldə olunur, eləcə də insanın həyat və təcrübəsi vasitəsilə artırılır. Yəni, təhsil sosial-mədəni bir fenomendir və sosial-mədəni funksiyaları yerinə yetirir. Buna görə də təhsil həm ayrı-ayrı sahələrin (iqtisadiyyat, siyasət, mədəniyyət), həm də bütün cəmiyyətin inkişafında zəruri və vacib bir amilə çevrilir.

Ümumiyyətlə təhsilin uzunmüddətli inkişafa təsirinə dair məsələlər təhsil siyasətinin formalaşdırılması, idarə olunması və dəyişən şəraitə adaptasiyası zamanı daim nəzarətdə saxlanılmalıdır. Belə məsələlər, yəni təhsilin müxtəlif növ və səviyyələrinin mühüm sosial-iqtisadi sahələrə müvafiq təsirləri aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- “- Təhsilin şəxsiyyət və iqtisadiyyat üçün xalis dəyəri (gözlənilən nəticələr minus xərclər);
- İbtidai, orta, ali və qeyri-formal təhsilə (insan kapitalına) edilən yatırımların gəlir normaları;
- Təhsilin əmək qüvvəsinin məhsuldarlığına, xüsusilə də qadınların məşğulluğuna təsiri;
- Təhsilin iqtisadi artımla əlaqəsi, o cümlədən iqtisadi inkişafın bilavasitə fiziki kapital və ya əmək amillərilə bağlı olmayan aspektlərinin təhsil ilə bağlılığı;
- Təhsil və siyasi davranışlar (məsələn, yalnız intellektual səriştələrin deyil, həm də şəxsiyyətin formalaşdırılması ilə məşğul olan təhsil vətəndaş mədəniyyəti, ictimai təşəbbüskarlıq, mədəniyyətlərarası dözümlülük, siyasi bilik və baxışlar, insan hüquqları və azadlıqları və digər müasir ictimai-siyasi dəyərlərin inkişafı üçün münbit şərait yaradırımı?);
- Təhsil və sosial inkişaf: Təhsilin özəl və sosial dividendləri nəsildaxili və nəsillərarası qeyri-iqtisadi faydalardır. Belə faydalar gözlənilən ömür uzunluğu, ailə planlaşdırması, qidalanma statusu, nəsilvermə əmsalı, ana və uşaqların sağlamlığı, ətraf mühitə olan münasibət (ekoloji savadlılıq) kimi göstəricilərlə ölçülür;
- Təhsil və bərabərlik (qızlar, etnik azlıqlar, kənd yerlərindəki yoxsullar, əlillər və digər həssas təbəqələrin təhsilə qeyri-bərabər, məhdud çıxışının törətdiyi və uzunmüddətli inkişafa mane olacaq fəsadlar).” [9, 56-69]

Təhsil təkcə adi bir prosesdən ibarət deyil, həm də burada vacib olan məqam onun hansı şərtlərlə olması və nəticədir. Belə ki, həyatın məzmunu ilə öyrəndiklərimizin məzmunu arasında bir boşluq olmamalıdır. Çünki təhsil prosesi müddətində aldığımız məlumatlar, bilgilər real həyatda da istifadə olunmalıdır.

Şəxsiyyətin tədris prosesinin mərhələlərini araşdırarkən pedaqogika elmi aşağıdakı şəkildə bir sxem təklif edir: savadlılıq (ümumi və funksional) - təhsil - peşəkar bacarıq - mədəniyyət - mentalitet. Təbii ki, bütün bu mərhələlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Bu, təhsil sisteminin bütöv və vahid olması barədə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir. Təhsil sistemi ifadəsini işlədərkən, burada xüsusilə təhsilin bütün mərhələ və sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsinə diqqət yetirmək lazımdır. Pedaqogika elminə görə təhsil sahəsi və ətraf mühit bir-biri ilə qarşılıqlı təsirə malikdirlər. Təhsilə həmçinin cəmiyyətin inkişaf meyarı olan istehsalın hakim mövqə tutan vasitəsi də təsir edir. Təhsil anlayışına fərqli yanaşmalardan biri də bizim informasiya cəmiyyətində yaşadığımızla bağlıdır ki, burada yeni texnologiyaların inkişafında mövcud olan keyfiyyətli sıçrayış qeyri-standart düşüncə qabiliyyətinə malik olan insanlara ehtiyacın kəskin şəkildə artmasına, bütövlükdə bir cəmiyyət üçün

vacib olan bacarıq və istedadların tam aşkarlanmasına gətirib çıxardı.

Pedaqoji sahədə böyük təcrübəsi olan azərbaycanlı tədqiqatçılar Ə.Paşayev və F.Rüstəmovun müəllif olduqları “Pedaqogika, yeni kurs” adlı kitabda təhsilə bu cür tərif verilir: “Təhsil cəmiyyətin və dövlətin mənafeyi naminə şəxsiyyətin intellektual və emosional sferalarını inkişaf etdirmək, onu həyata hazırlamaq məqsədilə müasir standartlara uyğun olaraq müəyyənləşdirilmiş məzmunun tədris müəssisələrində mənimsəmə səviyyəsinin qəbul olunmuş meyarlarla yoxlanılan və hüquqi sənədlərdə təsbit olunan nəticədir.” [3, 13-14]

Məlumdur ki, hər hansı bir cəmiyyətdə fərdin inkişafında təhsil həlledici rol oynayır, ona görə də təhsilə innovativ yanaşma problemi meydana çıxır. Ümumiyyətlə təhsil və xüsusilə də innovativ təhsil fərdin sosial-mədəni formalaşma və inkişaf prosesi hesab olunur. Mədəniyyətin interiorizasiyası (daxilən mənimsənilməsi) eyni zamanda, həmçinin şəxsiyyətin mədəni qabiliyyətlərinin eksteriorizasiyasına (daxili hissələrin ön plana çıxarılması) şərait yaradır. Təhsilin məqsədi bu iki prosesin adekvatlığı üçün şərait yaratmaq, onları vahid bir mədəniyyət prosesinə çevirməkdir. Təhsil sisteminin funksiyası isə mədəniyyətin yenidən öyrənilməsidir. Başqa sözlə, təhsil vasitəsilə hər bir şəxs mədəniyyətin tərkib hissəsinə asanlıqla daxil olmağa qadirdir. Cəmiyyətin yeni sosial ehtiyacları da öz növbəsində, təhsildə innovativ proseslərin tətbiqini tələb edir.

Innovativ təhsilin aşağıdakı əlamətlərini göstərmək olar:

- “- Bura elmi rasionallığın qeyri-klassik və postqeyri-klassik növləri daxil edilir və müəyyən olunmağa başlayır;
- İnsan-cəmiyyət-təbiət münasibətlərinin harmonizasiyasına yönəlmiş sistemli düşüncə, dünyagörüşü mədəniyyəti formalaşır;
- Yaradıcı fəaliyyətin metodologiyasını mənimsəməyə yönəlmiş məzmun və metodlar meydana çıxır;
- Əxlaqın, mənəviyyətin, sosial məsuliyyətin formalaşması və inkişafı peşəkarlığın mühüm amilləri qismində çıxış edir.” [6, 10]

Beləliklə, innovativ təhsil insanın yaradıcılıq bacarıqlarının inkişaf etdiyi, bilik cəmiyyətində gələcək həyat fəaliyyəti üçün bilik və təcrübə əldə etməyə imkan verən öyrənmə, özünü təkmilləşdirmə vərdislərinin formalaşdığı tərbiyə və innovativ təlimin məqsədyönlü prosesidir.

Tanınmış filosof, AMEA-nın müxbir-üzvü professor S.Xəlilov isə təhsilin fəlsəfi mahiyyətini açaraq onun səviyyə və yönümündən asılı olaraq bir neçə müxtəlif məqsədlər üçün xidmət etdiyini göstərir:

“Birincisi, bilik və təcrübə bu və ya digər fəaliyyət sahəsində istifadə olunmaq, praktikada tətbiq edilmək üçün əldə edilir. Həkimlərin, mühəndislərin, bəstəkarların və s. tətbiqi fəaliyyəti (yaradıcılıq fəaliyyətindən fərqli olaraq hazır bilik və vərdislərə əsaslanan fəaliyyət) bu qəbildəndir.

İkincisi, bilik və təcrübə başqalarına öyrətmək üçün əldə edilir. Müəllimlik sənəti qarşısına heç bir başqa praktik məqsəd qoymadan, yalnız təhsil sisteminin kadrla təmin olunmasına, başqa sözlə, onun öz inkişafına xidmət edir. Fənn müəllimləri əslində fizik, riyaziyyatçı yox, məhz fizika müəllimi, riyaziyyat müəllimi olduğu kimi, müəllim mühəndis, müəllim həkim də peşəsinə görə məhz müəllimdir.

Üçüncüsü, bilik və təcrübənin səviyyəsini yüksəltmək üçün, yeni biliklər əldə etmək üçün lazım olan fəaliyyət sahəsi – elmi iş də ilkin təhsil mərhələsini tələb edir. Yəni ancaq əvvəlki nəsillərdən miras qalan bilik və təcrübə öyrənildikdən sonra hər bir nəsil öz payını bura əlavə edə bilər. Yeni biliklərin alınması istiqamətində fəaliyyət nəzəri yaradıcılıq – alimlik, yeni təcrübə əldə etmək sahəsində fəaliyyət isə əməli yaradıcılıq (yaradıcı həkim və ya alim həkim, ixtiraçı mühəndis və s.) adlanır.”[2, 43-44]

Təhsil hüququ insanın təbii ayrılmaz əsas hüquq və azadlıqlarından biridir. Təhsil hüququ fərdlərin harmonik mənəvi inkişafına zəmanət verir və ona sosial, siyasi, mənəvi və mədəni irəliləyişlərdə faydalı və yararlı iştirakçı olmağa kömək edir. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları sistemində hər kəsin təhsil almaq hüququ üstünlük təşkil edir. Təhsilin xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası ölkənin intellektual, mədəni və iqtisadi potensialının inkişafı üçün öz dövlət siyasətində təhsil sahəsini prioritet sahə kimi müəyyənləşdirmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 42-ci maddəsinə əsasən dövlət hər kəsi pulsuz məktəbəqədər, əsas ümumi və orta təhsil ilə təmin etməyə zəmanət verir. Bundan başqa, əsas ümumi təhsil icbaridir. [1, 42-ci maddə] Konstitusiyanın qeyd olunan maddəsində və "Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında" Qanununda təsbit olunmuş müddəalar təhsil sahəsində qəbul edilən beynəlxalq standartlara tam cavab verir.

Təhsil hüququ hazırda çoxlu sayda milli və beynəlxalq hüquqi aktlarla təsbit olunmuşdur. Onlar arasında Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası və İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktlarda təhsil hüququnu ən vacib insan hüquqları sırasında təsbit edilmişdir.

BMT Baş Assambleyasının 1948-ci il 10 dekabr tarixində qəbul etdiyi Ümumdünya insan hüquqları bəyannaməsində deyilir: "Hər bir insan təhsil almaq hüququna malikdir. Təhsil ən azı ibtidai və ümumi səviyyələrdə pulsuz olmalıdır. İbtidai təhsil məcburi olmalıdır. Hamının texniki və peşə təhsili almaq imkanı olmalıdır və hər bir insanın qabiliyyəti əsasında hamının eyni dərəcədə ali təhsil almaq imkanı olmalıdır. Təhsil insan şəxsiyyətinin tam inkişafına və insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmətin artırılmasına yönəldilməlidir. Təhsil bütün xalqlar, irqi və dini qruplar arasında qarşılıqlı anlaşmaya, dözümlülüyə və dostluğa yardımçı olmalı və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının sülhün qorunub saxlanması ilə bağlı fəaliyyətinə köməklik göstərməlidir." [5, 26-cı maddə]

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 12 noyabr 1995-ci il.
2. Xəlilov S.S. Təhsil, təlim, tərbiyə. Bakı, «Azərbaycan Universiteti» nəşriyyatı, 2005 - səh. 43-44
3. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Yeni kurs. Pedaqoji universitetlərin və ali pedaqoji məktəblərin tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: "Çaşıoğlu", 2002. – səh. 13-14
4. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2009.
5. Ümumdünya insan hüquqları bəyannaməsi. BMT Baş Assambleyanın 1948-ci il 10 dekabr tarixli 217-ci A (III) qətnaməsi. Maddə 26.
6. Николаева Л.Ю. Философия образования. Часть 1. Учебное пособие - М.: Мир науки, 2014. Сəh. 10.
7. George F. Kneller. Introduction to the Philosophy of Education. New York: John Wiley and Sons, 1971. P. 20—21
8. John Dewey. Democracy and Education. Introduction to the Philosophy of Education. Free Press: NY, 1997, səh. 2-3
9. Lvinger B. Critical Transitions: Human Capacity Development Across the Lifespan. Education Development Center, 1996, səh. 56-69

РЕЗЮМЕ

Образование - как социальный институт (социально-философский взгляд)

Статья посвящена социально-философскому изучению образования, которое прошло длительный эволюционный процесс, адаптировалась к изменяющимся потребностям внешней среды и в то же время активно на них влияло. В статье подчеркивается стратегически важная роль образования в обществе, его исключительный и превосходящий фактор в развитии цивилизаций, отдельных государств, обществ и каждого человека. Кроме того, были проанализированы соответствующие воздействия различных типов и уровней образования на важные социально-экономические сферы, характеристики инновационного образования, законодательная база.

Ключевые слова: образование, социальный институт, государство, социально-философский взгляд, право на образование

SUMMARY

Education - as a social institution (socio-philosophical view)

The article is devoted to the socio-philosophical study of education, which went through a long evolutionary process, adapted to the changing needs of the environment and at the same time actively influenced them. The article emphasizes the strategically important role of education in society, its exceptional and superior factor in the development of civilizations, individual states, societies and each person. In addition, the corresponding impacts of various types and levels of education on important socio-economic spheres, the characteristics of innovative education, and the legislative framework were analyzed.

Key words: education, social institute, state, social-philosophy view, right to education

Yolçuzadə Pərişan Üzeyir qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan
peris.y97@gmail.com

XÜLASƏ

Nitq inkişafının ən son mərhələsini rəbitəli nitq bacarıqlarının formalaşması mərhələsidir. Rəbitəli nitq iki formada mövcuddur: şifahi və yazılı. Formalar və növlər arasında fərqlər mövcud olsa da, hər bir nitq məntiqi ardıcılıq tələb edir.

Açar sözlər: *Nitq, monoloji nitq, dialoji nitq, polioloji nitq*

Dilin ifadəçisi, ünsiyyət prosesi olan nitq, ictimai, psixoloji və fizioloji aktlar sistemidir. İnsan cəmiyyətində mövcud olan nitq, dil işarələrinin informasiyanın tələbinə müvafiq olaraq, onun qanunauyğunluqları ilə düzülüşüdür. İnsanlara məxsus mədəniyyətin ən alisi nitq mədəniyyəti hesab olunur. Mürəkkəb bir proses olan nitq inkişafı müəyyən zaman çərçivəsində ərsəyə gələn uzunmüddətli təlim və tədrisin məhsuludur. Nitqin inkişafına tədris prosesində geniş yer verilir, nitq inkişafı üzrə iş bir neçə sahələr üzərində mərkəzləşdirilir: 1.Ədəbi tələffüz və ifadəli qiraət vərdişlərinin inkişafı; Bəzi ədəbiyyatlarda bu sahə nitqin səs mədəniyyəti üzərində iş də adlanır. 2.Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi; 3.Düzgün cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafı; 4.Rəbitəli nitq vərdişlərinin inkişafı.Bu sahələrdən biri və nitq inkişafının ən önəmli mərhələsi Rəbitəli nitq vərdişlərinin inkişafıdır.

Rəbitəli nitq, ədəbi dilin normalarına uyğun, ardıcıl, qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş, fikrin səlis, məntiqi qurulmasını tələb edən ünsiyyət aktıdır. Təsədüfi deyil ki, ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində qarşıya qoyulmuş mühüm vəzifələrdən biri və ən başlıcası şagirdlərə öz fikirlərini şifahi və yazılı formada rəbitəli şəkildə ifadə etmək bacarıq və vərdişlərinin aşılmasından ibarətdir. Azərbaycan dili proqramlarının təkmilləşdirilməsi üzrə aparılan işlərin yekunu olaraq 2002-ci ildə qəbul edilmiş "Azərbaycan dili proqramı" na "Rəbitəli nitqin inkişafı" bölməsi daxil edilmiş, rəbitəli nitqə aid termin və anlayışların konkretləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Elmi ədəbiyyatlarda "Nitqin rəbitəliliyi" və "Rəbitəli nitq" terminləri haqqında müxtəlif fikirlər mövcudur.S.L.Rubinsteyn nitqin rəbitəliliyini danışan və yazanın fikrini nitq tərtibini onun dinləyici və oxucu üçün aydınlığı baxımından adekvatlığı kimi izah edir və rəbitəli nitqin dinləyici üçün anlaşılıqlı olmasını başlıca xarakterik hesab edir.[4,372]

Rəbitəli nitq inkişafı özündə bir neçə tələbləri ehtiva edir: 1.Nitqin məzmunu dolğun olmalıdır; 2.Rəbitəli nitq məntiqi cəhətdən ardıcıl olmalıdır; 3.Üslub cəhətdən düzgün qurulmalıdır; 4.Konkret və yığcam olmalıdır; 5.Saf,təmiz olmalıdır; 6.Fikir sərbəst ifadə edilməlidir;7.Rəbitəli nitq yaradıcılıq meylini gücləndirməlidir.

Rəbitəli nitqin inkişafını təmin edən bir çox amillər vardır:

1.Uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi.Sözsüz ki, lüğət ehtiyatı kasıb olan uşaqlar fikirlərini,dəqiq,aydın,obrazlı ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər.Bu səbəbdən lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi rəbitəli nitq üçün vacib şərtlərdəndir.

2.Uşaqların dilin qayda və qanunlarına yiyələnmələri.Rəbitəli nitq qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş nitqdır və dilin qaydalarına riayət olunmalıdır.

3.Cümlə üzrə işin təşkili.Rəbitəli nitq üçün maddi əsas olmayan sözlər əsasında cümlə qurmaq,cümlələri genişləndirmək,eyni fikri müxtəlif şəkildə ifadə etmək kimi bacarıqların olması xarakterikdir.

4.Nitq situasiyasının yaradılması.Ətraf aləmin,coğrafi və sosial şəraitin nitqdə öz təzhürünü tapması və təfəkkürün konkretliyi ilə səciyyələnilir.

Əlbəttə bu amillərin hər biri rəbitəli nitqin inkişafı üçün labüddür və vəhdət təşkil edir.

Rabitəli nitq, bir-biri ilə sıx əlaqədə olub, biri digərinin mövcudluğunu tənzimləyən iki formada mövcuddur: Şifahi və yazılı.

Canlı nitq hesab olunan şifahi nitq, yazılı nitqdən fərqli olaraq, sözü müxtəlif tələffüz etməyə şərait yaradır. Rabitəli nitq üzrə işin ilk mərhələsi də şifahi şəkildə aparılır. Tədris prosesində şagirdlərin nitqi üzrə iş apararkən yazılı nitqdən öncə şifahi şəkildə sorğular keçirilir, uşaqların öz fikirlərini sərbəst və düzgün ifadə edə bilməsi üçün nitq situasiyası yaradılır.

Eyni zamanda rabitəli nitqin üç növü vardır: Dialoji, monoloji, polioloji. Hər üç nitq növü daxili nitq üzərində dayanır. Tələffüz edilməyən, səzsiz, sürətli və yığcam olan daxili nitq üçün praqmentləşmə, qısaltılma xarakterikdir. Daxili nitq dil vasitələrinin köməyi ilə baş verən təfəkkür prosesidir. Daxili nitqdən xarici nitqə keçmək isə nitq mədəniyyəti tələb edir.

Dialoji nitq iki adamın iştirak etdiyi, bilavasitə reaksiya tələb edən emosional-ekspressiv şəraitdə baş verən situativ səciyyə daşıyan nitq formasıdır. Dialoji nitqə lakonizm, yığcamlıq kimi sintaktik xüsusiyyətlər xasdır. Dialoq şagirdlərin lüğət ehtiyatını dolğunlaşdırır, sözlər arasında qrammatik əlaqələri təkmilləşdirir, cümlələrin sintaktik quruluşunu formalaşdırır. Hətta bəzən dialoqun monoloji nitqin inkişafı üçün şərait yaratması fikri irəli sürülür.

Monoloji nitq fəal, sərbəst və tamam mütəşəkkil hesab olunan nitq növüdür. Sintaktik quruluşuna gəldikdə isə monoloq daha mürəkkəb quruluşa malikdir. Mətn daxilində cümlələrin məntiqi əlaqəsi olur. Monoloji nitq düşünülmüş az sintaktik və daha kontekstualdır. Monoloqun nəqli mühakimə və təsviri növləri vardır. Tədris prosesində şagirdlərdə nəqli monoloqdan mühakimə və təsviriyyə doğru inkişaf özünü göstərir ki, bu da nitq inkişafı üzrə işin nəticəsində meydana çıxır.

Polioloji nitq – uşaq və daha artıq sosial həyatda iştirak edən insanlar arasında gedən dil uşaq sənəti formalarından biridir. Kollektiv uşaq sənətinin forması olan polioloji nitqdə danışanlardan biri və ya digəri müəyyən müddət nitqin iştirakçısı olmaq baxımından passiv mövqedə duraraq, nitq aktında iştirak etmir. Poliloqun bu kimi hissələri dialoq təsiri bağışlayır.

Orta məktəbdə şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişaf etdirilməsi üçün nitqin hər üç növündən istifadə olunur. Buradan belə nəticə çıxır ki, rabitəli nitqin inkişaf etdirilməsi üzrə aparılan işlər bu prosesdə iştirak edənlərin sayından asılı olaraq monoloji, dialoji və polioloji rabitəli nitqə aid işlərə bölünür.

Rabitəli nitq inkişafı üzrə işin ilk mərhələsi şifahi şəkildə aparılır. Nitq inkişafı üzrə işin təşkilində olduğu kimi, burdada iyerarxiya özünü göstərir. Tədris prosesində ilk öncə şagirdlərə şəkillər əsasında sual-cavab aparılır, keçilən mövzuların məzmununun tədricən ifadə edə bilmək bacarığı formalaşdırılır. Artıq birinci sinifin 2. yarısından etibarən rabitəli nitq inkişafında ən mühüm vasitələr olan yaradıcı yazılardan, ifadə, inşa, esse, mətn (hekayə) və imlanın yaradıcı və sərbəst növlərindən, istifadə məqsəduyğun hesab edilir.

İfadə, rabitəli nitq inkişafının birinci mərhələsini təşkil edir. İkinci mərhələdə inşa, esse, mətn (hekayə) və imla növlərinə müraciət olunur. Yaradıcı yazıların nitq inkişafında rolunun ən mühüm və ümumi cəhəti odur ki, şagirdlərin təfəkkürü, fəallığı, nitq vərdisləri inkişaf edir.

Nitq səviyyəsini yüksəltmək problemi insanın bütün həyatı boyu davam edən prosesdir. Rabitəli nitq inkişafı üzrə işin təşkili kompleks şəkildə aparılmalıdır.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, nitq inkişafı üzrə işin son mərhələsi olan Rabitəli nitq bir çox dilçi və metodist alimlərin elmi yaradıcılığında toxunulmuş mövzudur. Lakin yeniləşən təhsil sistemimiz rabitəli nitq inkişafı üzrə işlərin də yeniləşməsinə tələb edir. Yeni yaradıcı yazı növlərinə ehtiyac yaranır, müasir texnologiyalardan istifadə məsələləri problemi öz vacibliyini sübut edir. Odur ki yaxın gələcəkdə bu məsələlər ətrafında yeni elmi yaradıcılıq və tədqiqatlar aparmaq, dünya təhsil sistemində inteqrasiyadan maksimal səviyyədə istifadə etmək bütün müəllim və pedaqoji kollektivin, alim və metodistlərin qarşısına qoyacağı ən əsas məqsədlərdən biri olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 1935, 342s
2. Balyev H. Azərbaycan dilinin tədris metodikası. Bakı, 2014, 380s

-
3. Cəfərova N. Nitq inkişafı üzrə işin metodikası. Bakı, 2018, 234s
 4. Rəhimova A. Ana dilinin tədris metodikası. Bakı, 1997, 435s

РЕЗЮМЕ

Общение проявляется в 2-х формах письменной и устной. Существует три типа общения: монологическое, диалогическое, полиоложческое. Хотя существуют различия между формами и типами каждый из них имеет правильную логическую последовательность речи.

Ключевые слова: *речь, монолог, диалог, полилиог*

SUMMARY

The last stage of speech development is the stage of the formation of communicative speech skills. Communicative speech appears in two forms: written and oral. Although there are differences between forms and types, each conversation requires logical consistency.

Key words: *speech, monologue, dialogue, poliology.*

MALİYYƏ BAZARLARININ FORMALAŞMASI VƏ FƏALİYYƏT MEXANİZMI İLƏ BAĞLI MÜXTƏLİF KONSEPTUAL YANAŞMALAR

Zərbəliyeva Şəbnəm
Qərbi Kaspi Universiteti
Shabnam0896@icloud.com

XÜLASƏ

Maliyyə bazarının inkişafının digər bir şərti, iqtisadiyyatda sabitliyin olmasıdır. Gəlirlərin yığıma gedən hissəsinin maliyyə bazarı vasitələrinə yatırılması müəyyən risklə bağlıdır. Gələcəyə qarşı qeyri-müəyyən situasiyalarda fərdlər sərvətləri maliyyə aktivləri şəklində saxlamaqdan yan qaçırlar. Qeyri-müəyyənliklə müşayiət olunan iqtisadi və siyasi situasiyalarda fərdlər öz sərvətlərini daha çox qızıl, dayanıqlı istehlak malları, xarici dövrəli valyuta, digər qiymətli əşyalar şəklində saxlamağa üstünlük verirlər. Bu baxımdan, ölkənin maliyyə bazarının fəaliyyəti üçün makroiqtisadi və siyasi sahədə sabitliyin olması başlıca şərtidir.

Acar sözlər: *maliyyə, bazar, iqtisadiyyat, biznes, pul, satış, bank*

Maliyyə bazarlarının inkişafı bazar münasibətlərinin formalaşması və davamlı inkişafın təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki ölkədə maliyyə vasitəçilərinin inkişafı yığım vəsaitlərinin səfərbər edilməsinə və bu vəsaitlərin investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinə istiqamətləndirməyə əlverişli şərait yaradır.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında maliyyə bazarının bütün subyektləri inkişaf etməkdədir. Ölkənin bank sektorunda, qiymətli kağızlar bazarında, sığorta sahəsində və s. inkişaf meyilləri baş verir. Bununla belə, həm biznesin inkişaf səviyyəsi maliyyə bazarlarının inkişafını, həm də maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsi biznesin inkişafını lazımi səviyyədə təmin etmir.

Maliyyə alətləri maliyyə bazarında alqı-satqı obyektidir. Başqa sözlə, pul vəsaiti maliyyə alətləri vasitəsilə yığım sahiblərindən investora ötürülür. Maliyyə qurumları isə bu prosesin vasitəçiləridir. Onlar pul sahiblərindən pulu cəlb edir və layihəçiyə ötürür. Digər ifadə ilə maliyyə qurumları maliyyə bazarının iştirakçılarıdır. Maliyyə bazarı pul artığı olanlarla pula ehtiyacı olanlar arasında maliyyə alətləri vasitəsilə və maliyyə qurumlarının iştirakı ilə əlaqə yaradan orqanizmdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını dünyanın və Azərbaycanın tanınmış iqtisadçı alimlərinin əsərləri, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, müvafiq qanunvericilik və normativ sənədlər təşkil edir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı mürəkkəb sistem olub, özündə bir çox elementləri birləşdirir. Ev təsərrüfatları, firmalar, bu subyektlər arasında əlaqə quran resurs və məhsul bazarları, hökumət qurumları özünəməxsus funksiyalar yerinə yetirərək vahid iqtisadi sistemi əmələ gətirirlər. Bu iqtisadi sistemdə bəzi iqtisadi subyektlər sərbəst pul vəsaitlərinə malik olur, bəzilərinin isə əlavə pul vəsaitlərinə ehtiyacı yaranır. Belə ki, cəmiyyətin illik gəlirlərinin bir hissəsi (böyük hissəsi) istehlak xərclərinə, qalan hissəsi isə yığıma yönəldilir. Adətən, sərbəst pul vəsaitlərinə malik olanlarla bu vəsaitlərə ehtiyacı olanlar bir-birlərindən fərqlənirlər. Bu baxımdan, iqtisadiyyatda maliyyə aktivlərinin yaranması vətəndaşların, firmaların və hökumətin yığımının onların real aktivlərə investisiya qoyuluşlarının həcmindən fərqlənməsi ilə əlaqədar olur. Belə şəraitdə iqtisadiyyatın normal inkişafı üçün fiziki və hüquqi şəxslərin müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin kommertiya əsasında səfərbər edilməsi və onların iqtisadiyyatın müxtəlif sektorları arasında bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi tələb olunur. Bu baxımdan iqtisadi sistemin səmərəli inkişafının təmin edilməsində sərbəst pul vəsaitlərinə malik olanlarla belə vəsaitlərə ehtiyacı olanlar arasında əlaqə yaradan təkmil maliyyə bazarının mövcud olmasının mühüm əhəmiyyəti vardır.

Professor R.C.Cəbiyev qeyd edir ki, öz iqtisadi mahiyyətinə görə maliyyə bazarı rəqabət əsasında kredit resurslarının özünəməxsus bir formada yığılması və regionlar, iqtisadi sahələr və

subyektlər arasında bölüşdürülməsi mexanizmidir. Bu zaman meydana gələn müəyyən iqtisadi münasibətlər sistemidir. Maliyyə bazarı kapitalın tələb və təklifin qarşılıqlı təsiri əsasında vasitəçilərin köməyi ilə kreditorlarla borc götürənlər arasında yenidən bölgüsü mexanizmidir. Ona görə də maliyyə resursları maliyyə qurumları vasitəsilə müddətlik, qaytarılmaq və əvəzi ödənilmək prinsipləri əsasında borc alanlara verilir.

Maliyyə bazarlarının mahiyyətinə global miqyasda yanaşsaq, qeyd etməliyik ki, maliyyə institutları regionlar, ölkələr və dünya miqyasında pul vəsaitlərini səfərbərliyə alıb toplayaraq, onu ssuda (borc) kapitalına çevirir. Bu isə kredit (investisiya) mexanizmi vasitəsilə regionlar, ölkələr arasında bölüşdürülür, bununla da böyük ərazi miqyasında mənfəət normalarının bərabərləşməsinə və dünya iqtisadiyyatının inkişaf silsiləsinin sinxronlaşmasına şərait yaradır.

Amerika iqtisadçısı R.Levin bu mövqedən çıxış edərək maliyyə sisteminin beş əsas funksiyasını müəyyən edir .Bunlar aşağıdakılardır:

- ticarəti, divesifikasiyanı, riskdən qorunmanı asanlaşdırır;
- resursları bölüşdürür;
- menecerlərə nəzarət edir və korporativ nəzarəti təmin edir;
- yığıcı (qənaəti) səfərbər edir;
- əmtəə və xidmətlərlə mübadiləni asanlaşdırır.

Maliyyə bazarının tədqiqində mühüm məsələlərdən biri onun strukturunun müəyyən edilməsidir. Bu baxımdan maliyyə bazarının tərkibinə dair iqtisadçı alimlər arasında müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, rus iqtisadçısı L.N.Krasavina maliyyə bazarını borc (ssuda) kapitalları bazarının tərkib hissəsi kimi qəbul edir. Digər rus iqtisadçıları A .A. Kilyaçkov və L.A.Çaldayeva maliyyə bazarına kredit bazarının tərkib elementlərindən biri hesab etmişdir .Amerika iqtisadçısı C.K.Van Xorn qeyd edir ki, maliyyə bazarlarının təsnifatı maliyyə alətlərinin dövriyyəsinin müxtəlif müddətlərinə əsaslanır. Bu baxımdan da, o, maliyyə bazarını pul bazarına və kapital bazarına bölür.Fikrimizcə, bu yanaşma düzgündür və iqtisadçı alimlərin əksəriyyəti bu mövqedən çıxış edirlər.

Bütövlükdə, maliyyə bazan inkişaf etdikcə və bu sahədə əmək bölgüsü dərinləşdikcə müxtəlif maliyyə vasitəçilərinin formalaşması prosesi baş verir.

Nəticə.Müasir dövrdə şirkətlər iri kapital qoyuluşları həyata keçirmədən və yalnız mənfəətləri hesabına biznes layihələrini maliyyələşdirməklə özlərinin rəqabət qabiliyyətlərini artırma bilməzlər. Maliyyə bazarı ən səmərəli investisiya qərarlarının qəbul olunduğu mərkəzdir və qeyd edilən yığım vəsaitlərini səfərbər edərək onları investisiyaya çevirir.

Ölkədə maliyyə bazarının inkişafı informasiyanın əldə olunması ilə bağlı xərcləri azaldır, yığım vəsaitlərinin səmərəli layihələrə istiqamətlənməsini təmin edir və nəticədə yığım vəsaitləri səmərəli bölüşdürülür. Maliyyə bazarlarının inkişafı biznes fəaliyyətinə nəzarət sisteminin formalaşmasına gətirib çıxarır. Belə ki, firmalar kredit cəlb edərkən, onların səhmləri fond birjasında tədaviyə olarkən öz fəaliyyətləri haqqında zəruri informasiyaları təqdim etməlidirlər.

1. Azərbaycanca maliyyə bazarının formalaşması və inkişafı istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlər borc və ya kredit bazarını, valyuta bazarını və qiymətli kağızlar (və ya fond) bazarını əhatə etmişdir. Ölkədə 1999- 2006-cı illər ərzində qiymətli kağızlar bazarının normativ-hüquqi bazasının yaradılması, bazarda fəaliyyət göstərən peşəkar iştirakçıların formalaşması, bu sahənin tənzimlənməsi istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Hazırda qiymətli kağızlar bazarının infrastrukturunu Bakı Fond Birjası, Milli Depozit Mərkəzi və qiymətli kağızlar bazarının digər peşəkar iştirakçıların şəbəkəsi ilə təmsil olunur.

2. Biznes subyektlərinin əksəriyyətinin maliyyə vəziyyətinin yaxşı olmaması dövlət tərəfindən biznesin kreditləşdirilməsinin əhəmiyyətini artırır. Xüsusilə, ölkənin regionlarında biznesin maliyyə təminatında ciddi problemlərin olduğunu nəzərə alaraq kreditərin verilməsində regionlardan daxil olan layihələrin maliyyələşdirilməsinə üstünlük verilməlidir.

4. Bank sektorunun inkişafını məhdudlaşdıran amillərdən biri yüksək risklərin olmasıdır. Biznes subyektlərinin kapitallaşma səviyyəsi, likvidliyi və hesabatlarının dəqiqliyinin aşağı olması, kreditorların hüquqlarının qanunvericiliklə zəif müdafiəsi kredit risklərinin artmasına gətirib

çıxarır. Biznesin səmərəliliyi və sahibkarlıq subyektlərində korporativ idarəetmənin səviyyəsi yüksəldikcə kredit riskinin aşağı düşməsi və bununla da faiz dərəcələrinin azalması baş verəcəkdir.

Bank əməliyyatlarının aparılması zamanı risklərin azaldılması və kreditorların məsuliyyətlərinin artırılması məqsədilə ölkədə kredit bürolarının yaradılması məqsədəuyğun olardı. Kredit büroları kredit götürənlərin krediti qaytarmaqla bağlı davranışları haqqında ətraflı məlumatların toplanmasına imkan verər ki, bu da bankların kredit verilməsi ilə əlaqədar qərarın qəbulunu xeyli asanlaşdırır.

3. Biznesin müəyyənləşdirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri fond bazarında qiymətli kağızların yerləşdirilməsidir. Qiymətli kağızlar bazarının inkişafı nəinki biznesin maliyyələşdirilməsi üçün zəruri vəsaitlərin cəlb edilməsinə, həm də təsərrüfat əməliyyatlarının səmərəliliyinin artırılmasına və bu zaman meydana çıxan risklərin aşağı salınmasına imkan verir. Məsələn, banklardan kredit vəsaitlərinin cəlb edilməsi üçün qiymətli kağızlardan girov kimi istifadə edilməsi girovla bağlı xərclərin azaldılmasına gətirib çıxara bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.H. Azərbaycanın maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri. Bakı. 2013
2. Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşma problemləri. Bakı, «Elm», 2014 – 150 s.
3. Богатин Ю.В., Швандар В.А. Экономическое управление бизнесом: М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015, 391 с.
4. Деньги. Кредит. Банки. Под ред. д.э.н., профессора О.И. Лаврушина. М.: Финансы и статистика, 2012, 464 с.

РЕЗЮМЕ

Различные концептуальные подходы к формированию финансового рынка и механизмам деятельности

Еще одним условием развития финансовых рынков является стабильность экономики. Масса той части дохода, которая идет в сбор, инвестируется в инструменты финансового рынка, связана с определенным риском. Во времена неуверенности в будущем люди избегают хранить свое богатство в форме финансовых активов. В экономической и политической ситуации, сопровождаемой неопределенностью, люди предпочитают хранить свое богатство в форме золота, товаров длительного пользования, иностранной валюты и других ценностей. С этой точки зрения макроэкономическая и политическая стабильность является основным условием функционирования финансового рынка страны.

Ключевые слова: *финансов, воскресенье, бизнес, финансы, денег, продажи, банка*

SUMMARY

Different conceptual approaches to financial market formation and activity mechanisms

Another condition for the development of financial markets is the stability of the economy. The mass of the part of the income that goes to the collection is invested in the financial market instruments is associated with a certain risk. In times of uncertainty about the future, individuals avoid keeping their wealth in the form of financial assets. In economic and political situations accompanied by uncertainty, individuals prefer to keep their wealth in the form of gold, durable

consumer goods, foreign exchange, and other valuables. From this point of view, macroeconomic and political stability is the main condition for the functioning of the country's financial market.

Key words: *market, economy, business, money, finance, sales, bank.*

Gənc tədqiqatçılara yardım məqsədilə təqdim edilən bütün tezis və məqalələr çap edilmişdir. Kitabda müxtəlif məzmunlu və fərqli səviyyəli elmi əsərlərə görə Qərbi Kaspi Universiteti məsuliyyət daşımır.

For the help to young researchers all presented theses and articles have been published. Western Caspian University is not responsible for scientific works in different content and different levels in the book.

Çapa imzalanıb: **Fevral 2021**
Format 64x90 1 /16. F.ç.v 20,25.
Ofset çap üsulu. Tiraj 300 nüsxə.

Qərbi Kaspi Universitetinin mətbəəsi

